

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 28

Серія започаткована 2006 року

Харків 2019

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 12 від 25.11.2019 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

Заступники Голови:

Головко О.М., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Пашков В. М., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, господарського та екологічного права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Редакційна колегія:

Гавриленко О. А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора ДНДІ МВС України, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Сирод Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Ахмедшин Р. Л., доктор юридичних наук, професор, професор, професор кафедри криміналістики Томського державного університету, РФ, ResearcherID: O-8385-2014

Россіхіна Г. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Йонца М., доктор хабілітований, професор, завідувач кафедри римського права Люблінського Католицького університету імені Івана Павла II, Польща, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Даньшин М. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Національної безпеки та правової роботи Військово-юридичного Інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-3465-5219>

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Венедіктова І. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-4920-8975>

Відповідальний редактор:

Слінько Д. С., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Сайт: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24005-13845Р від 19.06.2019

ISSN 2075-1834

Ministry of Education and Science of Ukraine

V. N. Karazin Kharkiv National University

THE JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University

THE SERIES "LAW"

ISSUE 28

Series founded 2006

Kharkiv 2019

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice.

For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1328 dated 21.12.2015).

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 12 from 25.11.2019)

Editorial board:

Head:

Kaganovska T., Doctor of Laws, Professor, Dean of the Faculty of Law, VN Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>.

Vice-Chairmen:

Holovko O., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of State and Legal Disciplines of VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Pashkov V., Doctor of Laws, Associate Professor, Head of the Department of Civil, Economic and Environmental Law, Poltava Law Institute, Yaroslav Mudryi National Law University, <http://orcid.org/0000-0001-9489-7768>

Editorial board

Havrylenko O., Doctor of Law, Professor, Professor, Department of International and European Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

Koristin O., Doctor of Laws, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Deputy Director of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>

Syroïd T., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of International and European Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

Akhmedshin R., Doctor of Laws, Professor, Professor, Professor, Department of Forensics, Tomsk State University, Russian Federation, ResearcherID: O-8385-2014

Rossikhina G., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of State and Legal Disciplines, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Jońca M., Dr. hab., Professor, Head of the Department of Roman Law of Lublin Catholic University of John Paul II, Poland, <https://orcid.org/0000-0003-4982-8936>

Danshin M., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of Law of National Security and Legal Work, Military Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3465-5219>

Khramtsov O., Doctor of Law, Associate Professor, Professor, Department of Criminal Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

Zhitnyi O., Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Criminal Law Disciplines of VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Seryogin V., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of Constitutional and Municipal Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

Lukyanets D., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of State and Legal Disciplines, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Venediktova I., Doctor of Laws, Professor, Professor, Department of Civil Law Disciplines of VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-4920-8975>

Responsible Editor:

Slinko D., Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor, Department of Criminal Law, VN Karazin Kharkiv National University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

Address editorial board:

61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 6, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).

E-mail address: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Website: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

The articles have been double-blinded review.

Certificate of state registration KV № 24005-13845P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

Кагановська Т. Є.

ВПЛИВ БЮРОКРАТІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЮ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ11

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Гавриленко О. А.

ПРАВОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.19

Головко О. М.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ІМАНУЇЛА КАНТА ПРО ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ26

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Градова Ю. В., Артамонова М.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БУЛІНГУ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД34

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Шульга А. М.

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА АВТОНОМНОГО РОБОТА ПРИ ВИЗНАЧЕННІ СУБ'ЄКТА МАЙНОВОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА42

Гужва А. М.

НЕГАТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ50

Мічурін Є. О.

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА60

Остапенко Ю. І., Бондаревич М. П.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ66

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бредіхіна В. Л., Карпенко Д. Р.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС73

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Пиласва В. М.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ82

Стародубцев А. А., Стебелєв А. М.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЕТИЧНИХ ЗАСАД АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ90

Шкуропацький О., Мехеда В., Пащенко Є.

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ» ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ97

Пахомова І. А.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВОНАВІДЦІВ: ПРАКТИКА СТВОРЕННЯ WEB-ПОРТФОЛІО107

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
Житний О. О., Терещук С. С.	
ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОСТКРИМІНАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	112
Храмцов О. М.	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА ПРИ НЕОБХІДНІЙ ОБОРОНІ (НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ)	120

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Янович Ю. П.	
ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ НЕДЕЛЕГОВАНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ТА ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО) В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	129
Григоренко Є. І., Передерій О. С.	
ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС СЛІДЧОГО ЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 1960 РОКУ ТА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2012 РОКУ В АСПЕКТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРШЕННЯ ПИТАНЬ ЩОДО ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	137
Слінько Д. С.	
СЕКУНДАРНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНСЕНСУАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ	149
Третьяков Г. М.	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ І КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО БАНКРУТСТВА В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ	155

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Сироїд Т. Л.	
МІЖНАРОДНИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ	164

ДИСКУСІЯ ТА ОБГОВОРЕННЯ	
Смутьська А. В.	
ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВПЛИВ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ НА ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВИПУСКНИКА ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ (ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ 08 «ПРАВО», СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 081 «ПРАВО»)	175

РЕЦЕНЗІЇ	
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЯДИШЕВА ВОЛОДИМИРА ГЕОРГІЙОВИЧА «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ООН У СКЛАДІ МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЙ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ І БЕЗПЕКИ» ЗА РЕДАКЦІЄЮ ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЗАСЛУЖЕНОГО ДІЯЧА НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ М. О. БАЙМУРАТОВА / «ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ». – ОДЕСА: ФЕНІКС, 2018. – 455 с.	181

СОДЕРЖАНИЕ

Кагановская Т. Е.

ВЛИЯНИЕ БЮРОКРАТИИ НА ОРГАНИЗАЦИЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ:
ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ11

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА; ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Гавриленко А. А.

ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПО ОТНОШЕНИЮ К РИМО-
КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЕ XIX В.19

Головко А. Н.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА ИММАНУИЛА КАНТА О ЗАКОНОМЕРНОСТИ ИСТОРИКО-ПРАВОВОГО
ПРОЦЕССА26

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

Градова Ю. В., Артамонова М.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БУЛЛИНГА: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ34

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Шульга А. М.

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА АВТОНОМНОГО РОБОТА ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ СУБЪЕКТА
ИМУЩЕСТВЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА42

Гужва А. Н.

НЕГАТИВНЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ50

Мичурин Е. А.

МЕТОДОЛОГИЯ НАУКИ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА60

Остапенко Ю. И., Бондаревич М. П.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: ОПЫТ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ66

ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО; АГРАРНОЕ ПРАВО; ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНОЕ ПРАВО

Бредихина В. Л., Карпенко

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ ВОДНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ К
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ЕС73

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

Пылаева В. Н.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОННОГО УПРАВЛЕНИЯ В СТРАНАХ
ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА82

Стародубцев А. А., Стебелев А. М.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЭТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ АДВОКАТСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ90

Шкуропацкий А., Мехеда В., Пашенко Е.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ОСОБЫЙ ПЕРИОД» И ЕГО
ПРИМЕНЕНИЕ97

Пахомова И. А.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ ПРАВОВЕДОВ: ПРАКТИКА СОЗДАНИЯ WEB-ПОРТФОЛИО107

КРИМИНАЛЬНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ; КРИМИНАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Житный А. А., Терещук С. С.

ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПОСТКРИМИНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ112

Храмцов А. Н.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛИЯ ПРИ НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЕ (НАЦИОНАЛЬНЫЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ АСПЕКТ)120

КРИМИНАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА; СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-СЛЕДСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Янович Ю. П.

ЦЕЛЕВОЕ НАЗНАЧЕНИЕ НЕДЕЛЕГИРОВАННЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО И ОБВИНЯЕМОГО (ПОДСУДИМОГО) В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ129

Григоренко Е. И., Передерий А. С.

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ СТАТУС СЛЕДОВАТЕЛЯ ПО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ КОДЕКСУ УКРАИНЫ 1960 ГОДА И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ КОДЕКСУ УКРАИНЫ 2012 ГОДА В АСПЕКТЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ О ПРИВЛЕЧЕНИИ К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ137

Слинько Д. С.

СЕКУНДАРНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ КОНСЕНСУАЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА149

Третьяков Г. М.

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КРИМИНАЛЬНЫМ БАНКРОТСТВАМ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ155

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Сыроед Т. Л.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ: ОТ ИСТОКОВ К СОВРЕМЕННОСТИ164

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Смульская А. В.

ОРГАНИЗАЦИОННОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ САМОРАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВЫПУСКНИКА ПЕРВОГО (БАКАЛАВРСКОГО) УРОВНЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (ОТРАСЛЬ ЗНАНИЙ 08 «ПРАВО», СПЕЦИАЛЬНОСТЬ 081 «ПРАВО»)175

РЕЦЕНЗИЯ

НА МОНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПЯДЫШЕВА ВЛАДИМИРА ГЕОРГИЕВИЧА «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦИИ ООН В СОСТАВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОПЕРАЦИЙ ПО ПОДДЕРЖАНИЮ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ» ПОД РЕДАКЦИЕЙ ДОКТОРА ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА, ЗАСЛУЖЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ УКРАИНЫ М. А. БАЙМУРАТОВА / «ОДЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ». – ОДЕССА: ФЕНИКС, 2018. – 455 с.181

CONTENT

Kaganovska Tetyana

INFLUENCE OF BUREAUCRACY ON THE ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACTIVITY:
A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS11

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

Havrylenko Oleksandr

LEGAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE RELATING TO THE ROMAN CATHOLIC
CHURCH IN THE UKRAINIAN PROVINCES AT THE END OF XVIII – THE FIRST HALF OF
XIX CENTURY19

Holovko Oleksandr

PHILOSOPHY OF IMMUNIL KANT'S LAW ON REGULARITY HISTORICAL AND LEGAL
PROCESS26

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Hradova Yuliia, Artamonova Mariia

LEGAL REGULATION OF BULLYING: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE34

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Shulha A.

THE LEGAL NATURE OF AN AUTONOMOUS ROBOT IN DETERMINING THE SUBJECT OF
PROPERTY LEGAL RESPONSIBILITY: THEORY AND PRACTICE42

Guzhva Anton

NEGATIVE OBLIGATIONS IN CIVIL LAW: PROBLEM STATEMENT50

Michurin Yevhen

METHODOLOGY OF CIVIL LAW SCIENCE60

Ostapenko Yuliia, Bondarevych Maiia

LEGAL REGULATION OF STATE SUPPORT FOR SMALL BUSINESS: EXPERIENCE OF UKRAINE
AND POLAND66

LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Bredikhina Victoria, Karpenko Diana

SOME ISSUES ON THE INTEGRATION OF WATER LEGISLATION OF UKRAINE TO EU
LEGISLATION73

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Pylaieva Viktoriia

LEGAL WAYS OF REALIZATION OF THE ELECTRONIC GOVERNANCE IN THE EUROPEAN
UNION COUNTRIES82

Starodubtsev Andriy, Stebelev A.

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF ETHICAL PRINCIPLES OF ADVOCACY90

Shkuropatskyi Oleksandr, Mekheda Vladislav, Pashchenko Yevhen

TERMINOLOGICAL DEFINITION OF THE CONCEPT "SPECIAL PERIOD" AND ITS
APPLICATION97

Pakhomova Irina

LEGAL ASPECTS OF FORMATION OF INFORMATION JURISDICTION OF FUTURE JURISTS: THE
PRACTICE OF CREATING A WEB PORTFOLIO107

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY;PENAL ENFORCEMENT LAW

Zhytnyi Oleksandr, Tereshchuk Sergij	
CONTROVERSIAL ISSUES ON THE QUALIFICATION OF POST-CRIMINAL BEHAVIOR	112
Khramtsov Oleksandr	
CRIMINALLY-LEGAL CHARACTERISTICS OF VIOLENCE UNDER REQUIRED DEFENSE (NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECT)	120

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION, OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Yanovych Yurii	
DESIGNATED PURPOSE OF NON-DELEGATED PROCEDURAL RIGHTS OF SUSPECTS AND ACCUSED (DEFENDANTS) WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS	129
Hryhorenko Evgen, Perederii Oleksandr	
THE PROCEDURAL STATUS OF THE INVESTIGATOR UNDER THE CRIMINAL PROCEDURAL CODE OF UKRAINE OF 1960 AND THE CRIMINAL PROCEDURAL CODE OF UKRAINE OF 2012 IN TERMS OF THE EFFECTIVENESS OF RESOLVING ISSUES OF CRIMINAL PROSECUTION OF MILITARY SERVICEMEN	137
Slinko Dmitry	
SEKUNDARNI POSITION OF CONSENSUAL PROCEEDINGS	149
Tretiakov Hryhorii	
CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINALISTIC MEASURES FOR COUNTERACTING CRIMINAL BANKRUPTCY IN THE REPUBLIC OF BELARUS	155

INTERNATIONAL LAW

Syroid Tetyana	
INTERNATIONAL LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF NATIONAL MINORITIES: FROM THE ORIGINS TO THE PRESENT TIMES	164

DISCUSSION AND TALKING

Smulska Alla	
ORGANIZATIONAL INFLUENCE OF PERSONALITY SELF-DEVELOPMENT ON FORMATION COMPETENCES OF THE GRADUATE OF THE FIRST (BACHELOR) LEVEL OF HIGHER EDUCATION (FIELD OF KNOWLEDGE 08 "LAW", SPECIALTY 081 "LAW")	175

REVIEWS

REVIEW ON A MONOGRAPHIC STUDY OF VLADIMIR V. PYADYSHEV "ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL SUPPORT OF UN POLICE ACTIVITIES IN THE FRAMEWORK OF INTERNATIONAL OPERATIONS FOR THE MAINTENANCE OF PEACE AND SECURITY »EDITED BY DOCTOR OF LAWS, PROFESSOR, HONORED WORKER OF SCIENCE AND TECHNOLOGY OF UKRAINE M. BAIMURATOV / «ODESSA STATE UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS». - ODESSA: PHOENIX, 2018. – 455 p.	181
--	-----

УДК 351

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-01

ВПЛИВ БЮРОКРАТІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЮ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

АНОТАЦІЯ: у статті мова йде про терміни «бюрократія» і «бюрократизм»; наведено думки різних розробників теорії бюрократії; зазначено, що протягом тривалого часу у нашій країні дослідження стосовно бюрократії були суттєво обмежені; вказано про стан обговорення проблеми бюрократії сьогодні, зокрема надано перелік проблем і явищ, які пов'язують з явищем бюрократії; наголошено на тому, що проблему бюрократії не вдається побороти одними розмовами, необхідно шукати інші важелі впливу. Зазначено, що раціональну бюрократію деякі вчені розглядали як органічну складову оптимального розподілу праці і добре налагодженого механізму управління, як неодмінну умову успішного і динамічного розвитку індустріального суспільства; окремо наведено дослідження М. Вебера у вивченні поняття «бюрократія», позбавлення його емоційно-негативного відтінку, встановлення критеріїв, яким повинна відповідати раціонально побудована система управління та невідворотність бюрократії у ньому; охарактеризовано людей, задіяних у бюрократичному апараті та надано найважливіші характеристики бюрократії; зазначено, що вказані цінності чинять активний вплив на цінності суспільства і тим самим становлять фундамент соціальної міцності бюрократичної системи; відзначено і слабкі місця бюрократичної системи, такі як-от: кадровий застій, непомірна чиновницька зарозумілість, «жага» стати самостійною владною силою; «жорстка ненависть» до всіх тих, «хто виявляє бажання займатися адміністративними справами поза нею»; наголошено, що управлінська діяльність в рамках раціонально побудованої бюрократичної системи розчленовується на елементарні найпростіші операції, наділені конкретною компетенцією у вигляді оптимальності і професіоналізму у вирішенні всіх проблем, що виникають; наведено особливості стилю ідеального керівника, який повинен керувати своїм апаратом безособово, без прояву жодних почуттів і ентузіазму; вказано на високу соціальну ефективність професійного бюрократичного управління, яке забезпечує стабільність і динамічний розвиток соціального організму, кадри, підвищує престижність професійної освіти, формує підвищений попит на дипломи й елітні навчальні заклади, наведено міркування про те, що чиновництво треба критикувати; зазначено, що бюрократичний апарат може бути піддано небезпеці появи різних руйнівних дисфункцій, таких як закостенілість, закритість, відірваність від народу і його інтересів; визначено, що принципи і технології раціональної бюрократії не тільки себе не дискредитували, а й переживають період модернізації; наведено пріоритетні напрями реформування державного управління, зокрема впровадження концепції «Держава у смартфоні» та електронізація державних послуг та вказано, що переосмислення стратегій та перегляд планів зокрема у частині бюрократичної організації державного апарату – це вимога часу і бажання дійсно вирішувати державні проблеми.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: бюрократія, бюрократизм, державне управління, управлінська діяльність, служба, концепція.

ВЛИЯНИЕ БЮРОКРАТИИ НА ОРГАНИЗАЦИЮ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Кагановская Т. Е.,

доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

АННОТАЦИЯ: в статье речь идет о терминах «бюрократия» и «бюрократизм»; приведены мнения различных разработчиков теории бюрократии; указано, что в течение длительного времени в нашей стране исследования по бюрократии были существенно ограничены; указано о состоянии обсуждения проблемы бюрократии сегодня, в частности дан перечень проблем и явлений, которые связывают с явлением бюрократии; отмечено, что проблему бюрократии не удастся побороть одними разговорами, необходимо искать другие рычаги воздействия; отмечено, что рациональную бюрократию некоторые ученые рассматривали как органическую составляющую оптимального разделения труда и хорошо отлаженного механизма управления, как неперемное условие успешного и динамичного развития индустриального общества; отдельно приведены исследования М. Вебера в изучении понятия «бюрократия», такие как лишение его эмоционально-негативного оттенка, установление критериев, которым должна отвечать рационально выстроенная система управления и неотвратимость бюрократии в нем; охарактеризованы люди, задействованные в бюрократическом аппарате и предоставлены важнейшие характеристики бюрократии; указано, что эти ценности оказывают активное влияние на ценности общества и тем самым составляют фундамент социальной прочности бюрократической системы; отмечены и слабые места бюрократической системы, такие как: кадровый застой, непомерное чиновничье высокомерие, «жажда» самостоятельной властной силы; «жесткая ненависть» ко всем тем, «кто изъявляет желание заниматься административными делами вне ее»; отмечено, что управленческая деятельность в рамках рационально построенной бюрократической системы расчленяется на элементарные простые операции, наделенные конкретной компетенцией в виде оптимальности и профессионализма в решении всех возникающих проблем; приведены особенности стиля идеального руководителя, который должен управлять своим аппаратом безлично, без проявления каких либо чувств и энтузиазма; указано на высокую социальную эффективность профессионального бюрократического управления, которое обеспечивает стабильность и динамичное развитие социального организма, кадры, повышает престижность профессионального образования, формирует повышенный спрос на дипломы и элитные учебные заведения, приведены рассуждения о том, что чиновничество надо критиковать; указано, что бюрократический аппарат должен подвергаться опасности появления различных разрушительных дисфункций, таких как закостенелость, закрытость, оторванность от народа и его интересов; определено, что принципы и технологии рациональной бюрократии не только себя не дискредитировали, но и переживают период модернизации; приведены приоритетные направления реформирования государственного управления, в частности внедрение концепции «Государство в смартфоне» и электронизация государственных услуг; указано, что переосмысление стратегий и пересмотр планов в частности в части бюрократической организации государственного аппарата – это требование времени и желания действительно решать государственные проблемы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: бюрократия, бюрократизм, государственное управление, управленческая деятельность, служба, концепция.

INFLUENCE OF BUREAUCRACY ON THE ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACTIVITY: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Tetyana Kahanovska,

Doctor of Laws, Professor,
Dean of the Faculty of Law
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

ANNOTATION: the article deals with the terms “bureaucracy” and “bureaucracy”; opinions of various developers of the theory of bureaucracy are given; it is indicated that for a long time in our country, studies on bureaucracy were significantly limited; the state of discussion of the problem of bureaucracy today is indicated, in particular, a list of problems and phenomena that are associated with the phenomenon of bureaucracy is given; it is noted that the problem of bureaucracy cannot be overcome by just talking, it is necessary to look for other leverage; it is noted that some scientists considered a rational bureaucracy as an organic component of the optimal division of labor and a well-functioning management mechanism, as an indispensable condition for the successful and dynamic development of industrial society; M. Weber’s research in the study of the concept of “bureaucracy” is given separately, such as depriving him of an emotionally negative connotation, establishing criteria that must be met by a rationally structured management system and the inevitability of bureaucracy in it; the people involved in the bureaucratic apparatus are characterized and the most important characteristics

of the bureaucracy are provided; it is indicated that these values have an active influence on the values of society and thereby form the foundation of the social strength of the bureaucratic system; weaknesses of the bureaucratic system were also noted, such as: personnel stagnation, exorbitant bureaucratic arrogance, "thirst" for independent power; "Fierce hatred" of all those "who expresses a desire to engage in administrative affairs outside of her"; it is noted that management activities within the framework of a rationally constructed bureaucratic system are divided into simple elementary operations endowed with specific competence in the form of optimality and professionalism in solving all emerging problems; features of the style of the ideal leader who must manage his device impersonally, without the manifestation of any feelings and enthusiasm; the high social efficiency of professional bureaucratic management is indicated, which ensures the stability and dynamic development of the social organism, personnel, increases the prestige of professional education, creates an increased demand for diplomas and elite educational institutions, argues that bureaucracy should be criticized; it is indicated that the bureaucratic apparatus must be at risk of various destructive dysfunctions, such as ossification, closure, isolation from the people and their interests; it is determined that the principles and technologies of rational bureaucracy not only did not discredit themselves, but also survive a period of modernization; priority areas of public administration reform are given, in particular the introduction of the concept of "State in a smartphone" and the electronicization of public services; it is indicated that rethinking strategies and revising plans, in particular with regard to the bureaucratic organization of the state apparatus, is a requirement of time and a desire to really solve state problems.

KEY WORDS: bureaucracy, public administration, managerial activity, service, concept.

У науковій літературі та управлінській практиці терміни «бюрократія» і «бюрократизм» трактуються по-різному, а інколи змішуються.

Л. фон Мізес – відомий та авторитетний вчений, якого вважають розробником теорії бюрократії [1]. У його творах були сюжети, які стосувалися сутності та витоків бюрократизму, оцінки бюрократизму як глибоко ганебного явища, однак, на думку Мізеса, все ж менше ганебне, ніж можлива дезорганізація у його викоріненні. Істотно вплинули на розвиток теорії бюрократії Р. Мертон і Е. Доунс, які зосередили свою увагу на технологіях формування бюрократії і питаннях формування таких її базових якостей як безособовість, професійна впевненість, точність, дисциплінованість, ефективність, що високо заохочується матеріально. Також учені торкнулися й дисфункції бюрократичної системи у вигляді таких її якостей як закритість, формалізм, підміна цілей засобами, бюрократична тяганина, внутрішньогрупова агресія. Однак, головною їхньою думкою було те, що за певних умов бюрократія неодмінно стає джерелом серйозного конфлікту влади з суспільством. Чиновник у бюрократичній ієрархії є представником влади з чималими повноваженнями, що часто призводить його до домінування, невідповідності між його становищем у посадовій ієрархії і реальною позицією «на публіці».

Протягом тривалого часу (у радянський період) дослідження стосовно бюрократії були суттєво обмежені. Тоді вважалося, що адміністративно-управлінська робота будувалася на безконфліктній основі, була піддана суворо дозованій критиці формалізму і аморальності, що обачно викривала «деякі недоліки» і суперечності. Бюрократизм сприймали як щось тимчасове та ситуаційне і зовсім забули В.І. Леніна, який першим вважав, що там, де править бюрократ, бюрократизація неминуха, і попереджав, що, якщо нас щось і згубить, так це бюрократизм і адміністративне свавілля. Також витоки бюрократичного переродження радянської влади він бачив не лише в «дрібнобуржуазній стихії» і «бюрократичних традиціях», а перш за все в сутнісних складових механізми функціонування диктатури пролетаріату і централізованої системи господарювання, тому рекомендував тримати кадри під «дійсним контролем», наполягав на встановленні «найточнішої відповідальності кожного, хто перебуває на посаді, що передбачає виконання певних, ясно і недвозначно окреслених, завдань і практичних робіт», розробив правила управління установами. Особливу увагу він приділяв питанням дисципліни та контролю, розмежування повноважень між партійними й іншими установами, бо саме в цьому він вбачав центр управління. В окремих випадках не виключав можливість примусу «під загрозою позбавлення волі і конфіскації всього майна». Чи не звідси пішло зростання репресивного апарату, заборони на професії з політичних мотивів, всілякі чищення, позбавлення виборчих прав, партійний і народний контроль і т.д.?! З одного боку все ніби правильно і ефективно, а фактично – тоталітаризм і бюрократичний централізм, всевладдя чиновника, рух системи в бік мобілізаційних методів і тоталітаризму.

У результаті в суспільстві міцно утвердилося примітивно-схематичне уявлення про бюрократію і бюрократизм як про якусь практику монотонної писанини і пустослів'я, засідательської суєти, нарад і обговорень, рутини і шаблонів. Однак, насправді ж все складалося набагато серйозніше. Та небезпека бюрократизму залишається й сьогодні у вигляді протистояння суспільства і величезної, жорстокої і корумпованої бюрократичної системи, яка буквально підминає під себе і ринок, і всі суспільні відносини.

Сьогодні, як і колись, з високих трибун невтомно говорять про слабку виконавську дисципліну, безконтрольність, правовий нігілізм, тотальну корупцію, розумову й душевну ліню чиновників, зрештою про прокрастинацію, про саботаж і зволікання у вирішенні завдань, поставлених главою держави. Про реалізацію управлінських рішень у нижчих структурах годі й говорити, тоді як статистика виконання доручень поступово поліпшується, а робота чиновників ніби стає більш предметною, а доповіді про

виконання – більш якісними і своєчасними. Зрештою, вся інформація тапер є у відкритому доступі й у режимі реального часу.

При цьому всі добре розуміють, що перемогти бюрократизм однією критикою, вольовим примусом, сайтами, форумами і блогами, новими регламентами не вдасться. Потрібні й інші важелі: необхідно підвищувати якість і реалізм самих рішень, формування загальної зацікавленості в якісному виконанні посадових повноважень і конкретних доручень, реальне, а не словесне стимулювання творчої ініціативи, посилення вимогливості.

Основи сучасної соціології бюрократії, наукову інтерпретацію її соціально-політичної та управлінської ролі в суспільстві заклали Г. Гегель, М Вебер, В. Вільсон, Л. фон Мізес А. Файоль. За престиж і інтелектуальний рівень бюрократію вони ставили вище багатьох інших соціальних верств, високо цінували бюрократію ідеального типу, бачили у чиновникові професійно ефективного, неупередженого виконавця-управлінця. Раціональну бюрократію презентували як органічну складову оптимального розподілу праці і добре налагодженого механізму управління, як неодмінну умову успішного і динамічного розвитку індустріального суспільства. Вони були переконані, що хороша професійно вишколена бюрократія – основа справжньої діловитості і демократії, запорука успішності політики, в тому числі в забезпеченні належного правопорядку і реалізації новаторських ініціатив.

Раціональна бюрократія ніби розширює і поглиблює рівень «розумності» влади. Не випадково ідеї раціональної бюрократії довгий час були тріумфаторами, проникали в економіку і бізнес, знайшли своє застосування практично в усіх державних структурах. Отримала підтвердження і головна доктрина вчених: бюрократії і бюрократизму немає тільки там, де немає влади. Неминучі також прояви бюрократизму. Але боротьба з бюрократизмом зовсім не означає знищення бюрократії як такої. Не передбачає також і пониження ролі державного апарату: суспільство і його державна система не можуть обійтися без професійних управлінців, без спеціально підготовленого, організаційно і функціонально структурованого чиновництва.

М. Веберу вдалося позбавити поняття «бюрократія» емоційно-негативного відтінку, надати цій категорії нормального людського сенсу. Сформулював він також критерії, яким повинна відповідати раціонально побудована система управління:

1. Бюрократія – це не просто технічний інструмент управління. Це особливий статусний соціальний шар людей, що займають престижно-привілейоване становище в суспільстві, мають свої власні корпоративні інтереси, свої чесноти, свою честь і гордість. Її представників відрізняють особливий спосіб життя, специфічні ціннісні орієнтації. На перше місце в переліку найважливіших характеристик бюрократії він поставив професійну компетентність і поінформованість, технічну перевагу в управлінській сфері, політичну неупередженість.

Перераховані цінності далеко не пасивні, вони чинять активний вплив на цінності суспільства і тим самим становлять фундамент соціальної міцності бюрократичної системи. Навіть зміна політичних лідерів на вершинах влади для апарату, а тим більше для добре підготовлених і досвідчених чиновників не викликає особливих проблем. Бюрократичний апарат може успішно служити політичним лідерам навіть з дуже різними програмами і поглядами. Головне, щоб все будувалося відповідно до встановлених правил і прийнятих формальних процедур. У цьому суть раціональності.

Але в цьому і слабкість бюрократичної системи: кадровий застій, непомірна чиновницька зарозумілість, «жага» стати самостійною владною силою; «жорстка ненависть», як писав А. Токвіль, до всіх тих, «хто виявляє бажання займатися адміністративними справами поза нею». Бюрократію, навіть найвищого рівня, лякає найменша дія громадян, збуджує занепокоєння найдрібніша вільна асоціація. Вона допускає існування тільки таких товариств і спілок, які створені через її сваволу і складаються під її контролем. Саме в цьому приховані глибинні витoki бюрократизації апарату і поступового виродження влади.

2. Вся управлінська діяльність в рамках раціонально побудованої бюрократичної системи розчленовується на елементарні найпростіші операції. Кожна її ланка має строго встановлені права і обов'язки, має цілком конкретну компетенцію. Саме така «бюрократична форма» забезпечує оптимальність і професіоналізм вирішення всіх проблем, що виникають.

3. Організація будується за принципом раціональної ієрархічності, тобто кожен нижчий службовець або кожен нижчий підрозділ підпорядковується і підзвітний вищому. І так аж до вищого рівня державної влади. Ідеальний тип бюрократії не припускає, а скоріше, навпаки, відкидає наявність у руках чиновників будь-якої влади, що виходить за межі чітко окреслених повноважень.

4. Діяльність раціонального апарату регулюється «послідовною системою абстрактних правил» і складається в застосуванні цих правил до окремих випадків. Наявність стандартів і загальних правил взаємодії забезпечує одноманітність в управлінській діяльності. З цього, однак, не слідує те, попереджає М. Вебер, що бюрократичні обов'язки неминує є простими і рутинними.

5. Ідеальний керівник керує своїм апаратом у душі формальної безособовості, без гніву і пристрасті, а, отже, не проявляючи ніяких почуттів і ніякого ентузіазму. В умовах раціонально побудованої бюрократії

люди зникають як конкретні живі особистості, перетворюються на такий собі «абстракт», свого роду функцію механізованого, зовні безособового процесу. Тут маніпулюють людьми так, як ніби вони є лише числами або речами. Безособовість адміністративної діяльності та емоційна нейтральність відносин – найважливіша передумова високої ефективності службової діяльності. Що, до речі, зовсім не означає, що хтось спеціально принижує людську гідність, що службовці позбавляються законних прав і свобод. Йдеться про те, що на службі є службовці, а не товариші, друзі і приятелі. Всі, наділені державними повноваженнями, зайняті своєю справою, в рівній мірі несуть відповідальність за доручену ділянку роботи. Тут немає місця симпатії і антипатії, привілеям для одних і неправовим утискам інтересів інших.

6. Служба у бюрократичній організації раціонального типу ґрунтується на спеціалізації чиновників відповідно до їх професійної кваліфікації і стажу державної служби.

7. Високу соціальну ефективність професійного бюрократично-раціонального управління М. Вебер бачив у тому, що вона:

а) забезпечує стабільність і динамічний розвиток соціального організму, відіграє роль, образно висловлюючись, скелета і нервової системи суспільства;

б) забезпечує кадри, що будуть рекрутовані, з найбільш професійно підготовлених людей;

в) підвищує престижність професійної освіти, формує підвищений попит на дипломи й елітні навчальні заклади, гарантує ослаблення тенденції до плутократизації, стверджує принципи служіння на основі науки, закону, боргу і справедливості.

М. Вебер, звичайно, добре уявляв можливості бюрократизації апарату (навіть в умовах раціональної системи). Він був реалістом і розумів, що апарат будь-якої держави схильний до бюрократичної трансформації. Різниця лише в тому, що в одних випадках цей процес прискорено-інтенсивний, в інших – уповільнений.

Не випадково терміни «бюрократія» і «бюрократ» в побуті перебувають поруч і стали мало не лайливими. Мало хто наважується назвати себе бюрократом, а свої методи – бюрократичними. Ці слова найчастіше вживаються мало не в образливому сенсі. І це за умови, що кожна розсудлива людина розуміє, що «марно критикувати те, що бюрократ педантично дотримується жорстких правил і приписів». Такі правила життєво необхідні, бо «є єдиним засобом забезпечення верховенства закону при веденні державних справ і здатні захистити громадян від деспотичного свавілля». Чиновництво треба критикувати, і критикувати строго, перш за все за тяганину, писанину, кругову поруку, безвідповідальність. Чиновнику не можна потурати, особливо якщо він своєю посадою затуляє і прикриває («кришує», як зараз кажуть) непривабливий навколишній світ. Не без користі, зрозуміло, для себе.

Гостру критику бюрократії і бюрократичного режиму ми знаходимо у основоположників марксизму. Бюрократія, згідно з К. Марксом, спочатку негативне явище. Він виходив з розуміння бюрократії як особливого соціального стану, наділеного реальною владою і відчуженого від народу, що виражає інтереси панівних класів. Бюрократію представляв як щільно закриту паразитичну освіту і, по суті, ототожнював її з бюрократизмом – відсталістю, тяганиною, канцелярщиною, зневагою до суті справи заради дотримання формальностей.

Суть бюрократії бачиться прихильникам марксизму в тому, що вона розглядає державу як свою власність, себе ідентифікує з державою, а свої інтереси – із загальними державними інтересами, «формальне видає за зміст, а зміст – за щось формальне». Державні завдання перетворює в канцелярські і, навпаки, канцелярські завдання – в державні. А за всім цим все гранично просто – формальний авторитет, гонитва за чинами, деспотизм, корупція.

К. Маркс прогнозував «скасування» бюрократії разом зі «скасуванням» буржуазної держави. Правда, у Маркса важко знайти відповідь на питання, як можна управляти без спеціального апарату фахівців. Тим більше в суспільстві, де практично вся власність належить державі, де все планується зверху, вирішується і контролюється з одного центру. Не випадково його мрія про державу без бюрократії поки так і залишається мрією. Реальний соціалізм дав свою відповідь на це питання: замість держави робітників і селян з'явилася диктатура партійно-державного чиновництва – тієї ж, по суті, бюрократії, яка, кажучи словами М. Бердяєва, як павутина, охопила країну, все підпорядкувала собі.

Для В.І. Леніна, як і для К. Маркса, бюрократія – особливий соціальний шар експлуататорського суспільства, в руках якого зосереджена величезна влада, шар, відірваний від трудящих мас і знаходиться в особливо привілейованому становищі. Але його погляди на бюрократію досить швидко змінювалися. Спочатку В.І. Ленін вважав, що знищення бюрократії має відбутися в історично короткий період встановлення нової влади і побудови соціалізму. Згодом він уже не розглядав таке знищення як автоматичне наслідок пролетарської революції і комуністичного будівництва, став розуміти, що без серйозного, професійно підготовленого, вимуштруваного апарату новий соціальний лад не виживе. Головне – не допускати привілейованості, захворювання «секретністю», захопленості адміністративної стороною справи.

В.І. Ленін добре розумів небезпеку бюрократизації апарату і чітко уявляв небезпеку появи в бюрократичних системах різних руйнівних дисфункцій. Особливо таких як закостенілість, закритість, відірваність від народу і його інтересів. Пропонував конкретні заходи, спрямовані проти бюрократизації державної служби:

- 1) спрощення апарату і систематичне його професійне поліпшення;
- 2) виборність і змінюваність чиновників в будь-який час;
- 3) громадський контроль за діяльністю апарату;
- 4) переведення частини чиновників на виробничу працю, зведення оплати їх праці до середнього робочого рівня;
- 5) поголівна участь трудящих в управлінні справами держави;
- 6) перетворення старих парламентських установ в «працюючі» установи.

Вітчизняний досвід підтвердив істинність того, що апарат, створений, здавалося б, для обслуговування найбільш справедливої влади трудящих, в умовах відсутності серйозного соціального контролю з часом концентрує в своїх руках майже всю повноту владних повноважень, використовує статусні і владні можливості в своїх інтересах. В кінцевому рахунку виходить диктатура під керівництвом номенклатурної еліти на верхівці, із закритим державно-партійним апаратом по горизонталі і вертикалі, з багатотисячною базою рядових функціонерів в основі владної піраміди.

Бюрократизм – явище інтернаціональне і в принципі іманентна властивість будь-якої системи управління. Слід також пам'ятати, що правління, засноване на компетенції, і правління, засноване на дисципліні, далеко не завжди одне і те ж, вони нерідко вступають в конфлікт, перетворюючи раціональну бюрократію в свою протилежність – ірраціональність, або бюрократизм.

У політичному сенсі бюрократизм – це ідеалізація влади і безвідповідальність тих, хто нею володіє; роздутий і заплутаний апарат управління, який з часом перетворюється в самостійну силу зі своїми власними егоїстичними інтересами та уподобаннями.

В економічному сенсі бюрократизм – це реальна можливість розпоряджатися суспільним надбанням, тотально контролювати економіку, підприємницьку діяльність, розподіляти фінансові, матеріальні та трудові ресурси.

Соціальний сенс бюрократизму – закритість, відчуження влади від народу. Збююкрачений апарат породжує соціальну пасивність, виховує послужливість і марнославство, підміняє такі великі соціальні цінності як демократія, законність, свобода і справедливість такими нормами як авторитаризм, холодний розрахунок, формалізм, показуха, підкуп.

В організаційному сенсі бюрократизм – це паперовий стиль, сліпа старанність, канцелярська підміна змісту формою, зарегламентованість, тяганина, стереотипність, утиск критики, управлінська халтура.

В юридичному плані бюрократизм – це зневіра можливості управління правовими методами, підміна закону інструкціями та іншими підзаконними актами, що здійснюються під виглядом конкретизації закону, а на ділі – спотворює його; фактичне переважання адміністративного апарату над представницькими і судовими органами.

У морально-психологічному плані – цинічна деформація свідомості; безсоромність з використанням різного роду формальних показників, що адекватно не відображають реальну корисність роботи; маніпулювання формальними показниками для створення видимості службових заслуг; відхід від громадського контролю за допомогою штучно введеної конфіденційності, що перетворює все на формалізм і рутину. Вичерпний перелік ознак і характерних рис бюрократичних проявів охопити практично неможливо. Бюрократизм явище багатоліке і всюдисуще. Він мінливий, суперечливий, легко адаптується до будь-яких змін кон'юнктури. Проти його інтересів виступати не тільки важко, але подекуди і небезпечно. З усіх найвищих трибун ми не перестаємо говорити про прихильність прогресивному інноваційного розвитку, про підтримку демократичних перетворень, про життєву важливість курсу на рішучу боротьбу з корупцією і правовим нігілізмом. А що відбувається насправді?

Таке враження, що бюрократизацію державної служби не тільки не вдається подолати, а скоріше, навпаки, вона постійно бере гору. Все обмежується гучними запевненнями, фіксацією цілей і завдань, створенням комісій і рад. Будь-яке, навіть найправильніше рішення, якщо воно не влаштовує бюрократію, спотворюється, як то кажуть, до невпізнання і, природно, не виконується. Тому зовсім не дивно, що з такими труднощами здійснюються пенсійна, судова і адміністративна реформи, перехід до контрактного формування особового складу державної служби, електронно-дистанційного розміщення державних замовлень і забезпечення державних послуг населенню.

В останні десятиліття веберівська модель раціональної бюрократії піддалася досить суттєвій теоретико-світоглядній та практичній модернізації. З'явилися «реалістична концепція бюрократії» (Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Мейо, Г. Саймон), «державний менеджмент» і «новий менеджеризм» (Д. Осборн, Т. Гіблер), модель «чуйної» адміністрації (Д. Валдо, В. Остром, Е. Фромм, В. Нісканен). Але в цілому епоха веберівської конструкції, як нам видається, не закінчилася. Теорія раціональної бюрократії відкидається, скоріше, навпаки, вдосконалюється, приводиться у відповідність до викликів

нового часу. Триває пошук і нових парадигм взаємодії державного апарату з інститутами громадянського суспільства.

Отже, як бачимо, принципи і технології раціональної бюрократії не тільки себе не дискредитували, а скоріше навпаки, переживають період модернізації, набувають нового смислового наповнення і практичного застосування. Хіба розумно заперечувати корисність управління «без зайвих емоцій і людських уподобань», але не з точки зору того, що людський фактор – перешкода, а навпаки, істотний компонент ефективної організаційної системи, відмовлятися від чіткої регламентації службових відносин, підвищення персональної відповідальності, підвищення державної служби до рівня покликання? Саме в адаптації та розвитку реалістичної концепції бюрократії відносно нинішніх українських умов – найважливіший резерв модернізації інституту української державної служби та повномасштабної реформи української бюрократії.

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо: термін «бюрократія» має кілька контекстів: 1) прошарок вищих чиновників в державі, 2) канцелярщина, тяганина, зневага до суті справи заради дотримання формальностей [2].

Актуальними видаються і на сьогоднішній день виділені М. Вебером основні ознаки бюрократії: 1) керівництво офіційними справами здійснюється незмінними методами; 2) рішення спирається на комплекс норм і принципів, які визначають обов'язки кожного функціонера в його управлінсько-виконавчій діяльності; 3) владні функції і відповідальність кожного функціонера, що представляють частину ієрархічної владної системи, визначаються не його індивідуальними якостями, а займаним функціонером місцем у цій системі; 4) кошти, що забезпечують владні функції функціонера, є власністю владної системи, а не функціонера. Останній несе відповідальність лише за використання цих коштів при здійсненні функцій; 5) весь процес функціонування бюрократичної системи (та її підсистем) представляє собою продукування документів, що виражають владну волю вищої владної системи (а у виробництві власних владних документів – у межах своїх функцій). Головним атрибутом бюрократії є влада, що розуміється як можливість розпоряджатися, керувати людьми, матеріальними та духовними благами, жорстко регламентувати відносини між соціальними інститутами і групами, монополізувати інформаційні системи, насаджуючи стереотипи свідомості та поведінки мас. Поява бюрократії як соціального явища пов'язана з потребою правління, регулювання соціально-політичних відносин, і це зумовило формування ще за рабовласницького ладу особливої групи людей, певного соціального прошарку, який спеціалізувався на цьому виді діяльності. Організаційного оформлення ця група набула у вигляді апарату чиновництва. З розвитком суспільства змінювались і організаційні форми і спектр впливу бюрократії, але ніколи не змінювалася сама сутність бюрократії й бюрократизму [3].

Інформатизація в сучасному світі є процесом нерівномірним і її наслідки теж різні для різних держав. Це залежить від різних політичних, релігійних, економічних та соціальних показників життя того чи іншого суспільства. Саме ці показники впливають на загальний інформаційний розвиток суспільства, процес його інформатизації. Спостерігається така закономірність: на тих континентах, де більш розвинута економіка та соціальна сфера, процес інформатизації суспільства відбувається швидше, ніж в економічно нестабільних і відсталих. Наприклад, показники процесів інформатизації в Європі за останні п'ять–сім років – 84,1%, в Африці – 24,5%. Щодо України, то загальний рівень упровадження інформаційних технологій на сьогодні не можна вважати навіть близьким до задовільного [4].

Та й узагалі в кінці ХХ ст. відбувається переосмислення концепції державного управління. Здебільшого це перехід від консервативних бюрократичних методів до нового державного менеджменту. У новій культурі управління ефективність управління витісняється потребою результативності надання державних послуг. По суті, мова йде про реформування уряду шляхом заміни ієрархічних організаційних структур більш динамічними мережами невеликих організаційних одиниць, відміни практики ієрархічних рішень, що спускаються згори донизу на більш узгоджений підхід, комунікація у якому йде знизу догори. Така схема позиціонувалася як ідеальна схема створення витонченої держави з витонченим урядом, який здійснює витончене управління. Слідуючи цьому положенню, концепція нового державного менеджменту передбачала реформування. Зокрема концепція «Держава у смартфоні» та електронізація державних послуг були визначені серед пріоритетів реформування державного управління на сучасному етапі. Зрештою, це є й основоположною ідеєю реформи держуправління, в контексті побудови сучасної, цифрової та сервісно орієнтованої держави. У дії це розбудова сильних державних інституцій, підготовка якісних урядових рішень, формування професійної державної служби, запровадження електронного урядування та надання зручних послуг громадянам. Це називають «спроможною бюрократією», адже вона – необхідний, хоч і не достатній фундамент для реалізації всіх важливих для українців реформ, запорука успішності та конкурентоздатності будь-якої держави. Такі кроки в цілому є складовими реформи держуправління, яка розпочалася в Україні у 2016 році із запровадження нового закону «Про державну службу» та прийняття комплексної Стратегії на 5 років. Саме «підзвітне державне управління» – це важлива передумова євроінтеграційного курсу України, без якої неможливо побудувати сильну демократичну державу. У світлі сучасних тенденцій такі рішучі

зміни є дуже важливими, адже сучасний світ змінюється занадто швидко [5]. Тож переосмислення стратегій та перегляд планів – це вимога часу і бажання дійсно вирішувати державні проблеми, зокрема у частині бюрократичної організації державного апарату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мизес фон Людвиг. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Mizes/index.php.
2. Михненко А. М. Лідерство та управлінська еліта: навч. посіб. / А. М. Михненко, Н. Т. Гончарук, Е. М. Макаренко. – К.: НАДУ, 2011. – 292 с.
3. Забродська Г. І. Адміністративний менеджмент: навч. посібник. –Х.: ХДУХТ, 2017. – 142 с.
4. Айламазян А.К., Стас Е. В. Информатика и теория развития. – М.: «Наука», 2008. – 178с.
5. Хилобок И. Ремонт украинской бюрократии [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2019/02/27/645664>.

REFERENCES

1. Mizes fon Lyudvig. Byurokратиya. Zaplanirovannyj haos. Antikapitalisticheskaya mentalnost [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Mizes/index.php.
2. Mihnenko A. M. Liderstvo ta upravlinska elita: navch. posib. / A.M. Mihnenko, N. T. Goncharuk, E. M. Makarenko. – K.: NADU, 2011. – 292 s.
3. Zabrodskaya G. I. Administrativnij menedzhment: navch. posibnik. –H.: HDUHT, 2017. – 142 s.
4. Ajlamazyan A.K., Stas E. V. Informatika i teoriya razvitiya. – M.: «Nauka», 2008. – 178s.
5. Hilobok I. Remont ukrainskoj byurokratii [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2019/02/27/645664>.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW;
HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

УДК 340.15: 347.734«19/20»

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-02

**ПРАВОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ
ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НАПРИКІНЦІ XVIII –
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

Гавриленко О. А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного
і європейського права

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,

e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

АНОТАЦІЯ: статтю присвячено дослідженню правової політики царату, спрямованої на обмеження впливу католицької церкви на населення українських земель та зміцнення позицій російської православної церкви, що виступала опорою самодержавства.

Звернено увагу на те, що відправним пунктом у законодавчому обмеженні прав католиків став 1794 р., коли Катериною II було видано розпорядження, яким православ'я де-факто проголошувалося державною релігією. Влітку 1796 р. місцеві органи влади зобов'язали священнослужителів католицької церкви скласти присягу на вірність Російській імперії. Було здійснено низку заходів, спрямованих на обмеження земельних володінь католицьких монастирів.

Зауважено, що в подальшому низкою царських указів було докладно регламентовано організаційні засади управління церковними закладами, повноваження архієпископа та єпископів, монастирських настоятелів, а також пересічних монахів. Для католицьких монахів було обмежено свободу пересування. Їм категорично заборонялося не лише переходити з однієї єпархії до іншої, але й відлучатися з однієї навіть тимчасово без крайньої монастирської необхідності і лише з особистого дозволу архієрея. Священникам суворо заборонялося у проповідях зачіпати питання політичного характеру, насамперед тих, що стосувалися діяльності російського уряду.

Наголошено, що протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. імперський уряд виявляв постійне прагнення до максимального обмеження впливу католицької церкви на населення українських земель, особливо тих, де її прихильники становили значний відсоток. При цьому влада не надто переймалася питаннями забезпечення свободи віросповідання тих підданих, релігійні погляди яких були відмінними від офіційної православної ідеології держави. Для царату доцільність русифікації полягала в її відповідності завданням забезпечення національно-державної безпеки у її імперському розумінні. Для самодержавства католицькі конфесіонали вбачалися такою силою, яка могла становити потенційну загрозу відтягуючи від православної церкви тих, хто колись відійшов від католицизму, що могло породити у майбутньому заворушення, насамперед, серед населення Правобережжя. Саме цим, значною мірою, і можна пояснити політику царату, спрямовану на зміцнення позицій російської православної церкви, що виступала опорою самодержавства, а у перспективі – на створення монорелігійного простору на усій території України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: правова політика, правовий статус, римо-католицька церква, законодавство, Російська імперія, українські губернії, Правобережна Україна, свобода віросповідання.

**ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
ПО ОТНОШЕНИЮ К РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ
В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

Гавриленко А. А.,

доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры международного
и европейского права
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

АННОТАЦИЯ: в статье исследованы особенности правовой политики царизма, направленной на ограничение влияния католической церкви на население украинских земель и укрепление позиций русской православной церкви, выступавшей опорой самодержавия.

Обращено внимание на то, что отправным пунктом в законодательном ограничении прав католиков стал 1794 г., когда Екатериной II было издано распоряжение, которым православие де-факто провозглашалось государственной религией. Летом 1796 г. местные органы власти обязали священнослужителей католической церкви принести присягу на верность Российской империи. Был осуществлен ряд мероприятий, направленных на ограничение земельных владений католических монастырей.

Отмечено, что в дальнейшем рядом царских указов были подробно регламентированы организационные основы управления церковными учреждениями, определены полномочия архиепископа и епископов, монастырских настоятелей, а также рядовых монахов. Для католических монахов была ограничена свобода передвижения. Им категорически запрещалось не только переходить из одной епархии в другую, но и отлучаться с места постоянного пребывания даже временно без крайней монастырской необходимости и только с личного разрешения архиерея. Священникам строго предписывалось в проповедях не затрагивать вопросы политического характера, прежде всего тех, которые касались деятельности российского правительства.

Отмечено, что в течение конца XVIII – первой половине XIX в. имперское правительство проявляло постоянное стремление к максимальному ограничению влияния католической церкви на население украинских земель, особенно тех, где ее сторонники составляли значительный процент. При этом власти не слишком беспокоились об обеспечении свободы вероисповедания тех подданных, религиозные взгляды которых были отличными от официальной православной идеологии государства. Для царизма целесообразность русификации заключалась в ее соответствии задачам обеспечения национально-государственной безопасности в ее имперском понимании. Для самодержавия католические конфессионалы выделялись такой силой, которая могла представлять потенциальную угрозу оттягивая от православной церкви тех, кто когда-то отошел от католичества, что могло породить в будущем беспорядки, в первую очередь, среди населения Правобережья. Именно этим в значительной степени и можно объяснить политику царизма, направленную на укрепление позиций русской православной церкви, выступавшей опорой самодержавия, а в перспективе – на создание монорелигиозного пространства на всей территории Украины.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовая политика, правовой статус, римско-католическая церковь, законодательство, Российская империя, украинские губернии, Правобережная Украина, свобода вероисповедания.

**LEGAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE RELATING TO THE ROMAN
CATHOLIC CHURCH IN THE UKRAINIAN PROVINCES AT THE END OF XVIII –
THE FIRST HALF OF XIX CENTURY**

Havrylenko Oleksandr,

Doctor of Science (Law), Full Professor,
Professor at the Department of International and European Law
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

ANNOTATION: the article is devoted to the study of the tsarist legal policy aimed at limiting the influence of the Catholic Church on the population of Ukrainian lands and strengthening the position of the Russian Orthodox Church, which supported the autocracy.

Attention is drawn to the fact that the starting point in the legislative restriction of the rights of Catholics was in 1794, when Catherine II issued an order declaring Orthodoxy de facto proclaimed state religion. In the summer of 1796 the local authorities obliged the clergy of the Catholic Church to swear allegiance to the Russian Empire. A number of measures were taken to limit the land holdings of Catholic monasteries.

It was noted that in a number of royal decrees, the organizational foundations of the management of church establishments, the authority of the archbishop and bishops, monastic overlords, and ordinary monks were regulated in detail. Freedom of movement was restricted for Catholic monks. They were strictly forbidden not only to move from one diocese to another, but also to leave one temporarily without extreme monastic necessity and only with the personal permission of the bishop. The priests were strictly forbidden from touching the sermon on political issues, especially those concerning the

Russian government.

It is emphasized that during the late 18th - first half of the 20th century, the imperial government has shown a constant desire to limit to a maximum the influence of the Catholic Church on the population of Ukrainian lands, especially those where its supporters made up a large percentage. At the same time, the authorities were not too concerned with the freedom of religion of those subjects whose religious views were different from the official Orthodox ideology of the state. For Tsar, the expediency of Russification consisted in its conformity with the task of ensuring national-state security in its imperial sense. For autocracy, the Catholic denominators saw such a force that could pose a potential threat by distracting from the Orthodox Church those who had once departed from Catholicism, which could give rise in the future to unrest, primarily among the population of the Right Bank. This is, to a large extent, the explanation of the tsarist policy aimed at strengthening the position of the Russian Orthodox Church, which was the pillar of the autocracy, and in the future - to create a mono-religious space in the whole territory of Ukraine.

KEY WORDS: legal policy, legal status, Roman Catholic Church, legislation, Russian Empire, Ukrainian provinces, Right-Bank Ukraine, freedom of religion.

Події, що відбуваються в Україні протягом останніх років знову надзвичайно актуалізували проблеми відносин між державою та церквою, досягнення міжконфесійного миру та злагоди, єдності спільних духовних цінностей. Більшість служителів церкви усвідомили необхідність відмови від руйнівної міжконфесійної конфронтації та здійснення спільної діяльності. На практиці ця тенденція до взаєморозуміння найяскравіше виявилася в участі духовних осіб, що належать до різних конфесій, у волонтерському русі, спробах запровадити душпастирство в українській армії та інших силових структурах тощо. Сучасна українська держава підтримує такі намагання та намагається сприяти залагодженню міжконфесійних протистоянь, що мають досить глибоке коріння не лише у релігійно-догматичному, але й у національному, та історичному контекстах. Для вирішення наявних протиріч варто усвідомити позитивний та негативний досвід відносин між конфесіями, а також між церквою та державою, і зробити на цьому підґрунті необхідні висновки.

Одним з болочих питань державно-церковних відносин кінця XVIII – першої половини XIX ст. було питання щодо правової політики держави по відношенню до Римо-католицької церкви в українських землях, приєднаних до Російської імперії. Безперечно, до розгляду цієї проблеми раніше побіжно зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Серед них – Ю. Білоусов, Ю.М. Поліщук, Н.О. Щербак, Л.А. Спічаков, Д.А. Толстой, А.А. Кир'янов та ін. Але спеціально до висвітлення, насамперед на основі аналізу нормативних джерел, правової політики щодо римо-католицької церкви в українських губерніях Російської імперії у зазначений період автори не зверталися.

Нині під правовою політикою розуміють специфічну міжгалузеву правову категорію, яка визначає базовані на загальних та специфічних закономірностях розвитку національної правової системи принципи, стратегічні напрямки та шляхи створення і реалізації правових норм, спрямована на зміцнення режиму законності та безпеки, формування у громадян розвиненої правової культури, здатності використовувати правові засоби для задоволення своїх інтересів, захисту прав та свобод, і одночасно є статичним елементом правової системи [1, с. 13].

Аналізуючи імперську церковну політику, яку здійснював російський уряд на українських теренах, Т. Г. Андрусак наголошував, що її основним змістом були «централізаторські, нівеляційні зусилля самодержавства, спрямовані на витворення єдиної спільноти підданих, до того ще й вірних однієї церкви – одержавленої російської православної церкви» [2, с. 115]. Особливо гостро проблема постала на Правобережжі. Ще до розділів Польщі, здійснених у 1772, 1793 та 1795 рр. сусідніми з Річчю Посполитою державами: Австрією, Прусією та Російською імперією, у «вічному» російсько-польському трактаті від 13 (24) лютого 1768 р. гарантувалося, що жодних утисків на теренах імперії католицька церква, та населення, що сповідає цю релігію, не зазнаватиме [3, с. 48]. На початку процесу інкорпорації краю до складу Росії, намагаючись заручитися підтримкою польської шляхти, російський царизм підтвердив їй «давні права, вольності та привілеї», а також свободу католицького віросповідання [4, с. 271]. Відправним пунктом у законодавчому обмеженні прав католиків став 1794 р., коли Катериною II було видано розпорядження, яким православ'я у «південно-західних губерніях» де-факто проголошувалося державною релігією, а особам, що сповідали католицизм, (як і греко-католикам) заборонялося чинити будь-які перешкоди бажаним перейти до православної віри. У секретному рескрипті такі дії кваліфікувалися як карний злочин [5, с. 168-169]. Влітку 1796 р. місцеві органи влади зобов'язали священнослужителів католицької церкви скласти присягу на вірність Російській державі. Було здійснено низку заходів, спрямованих на обмеження земельних володінь католицьких монастирів. Дозволялося залишити не більше 30 десятин польової землі на монастир. Усі «лишки» мали бути передані до казни [4, с. 273-274]. Ця політика, спрямована на обмеження організаційних можливостей католицької церкви тривала й надалі.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I 18 березня 1797 р. видав маніфест «Про вільне віросповідання, про незалучення у приєднаних від Польщі губерніях людей з грекоросійської віри до католицької та про неутиск свободи тим, хто сам від інших сповідань до православної церкви

приєднатися побажають» [3, с. 149-150]. В ньому монарх покладав на себе зобов'язання «забезпечити кожному сповідання віри, якої він дотримується», а також усіма можливими заходами оберігати «грекоросійську православну віру, яка сповідається нами самими і природними російськими підданими». Але насправді у ньому йшлося не стільки про те, щоб забезпечення свободи віросповідання, скільки про унеможливлення переходу від православ'я до католицького чи греко-католицького віросповідання [3, с. 150].

На це ж було спрямовано й сенатський указ від 4 березня 1798 р. «Про здійснення священниками римського віросповідання у випадку вінчання шлюбів, де одна особа буде грекоросійського сповідання, а друга – іншої релігії, попередніх з російськими священниками зносин», де римокатолицьким священникам приписувалося не вінчати такі пари «у противність прийнятих греко-російською церквою правил...», щоб тим не подати приводу до соблазну» тим, хто дотримується православної віри [6, т. 24, № 18416]. 12 січня 1799 р. останню норма була замінена на більш жорстоку сенатським указом «Про незалучення до римо-католицької віри тих, хто сповідає інші християнські закони» [6, т. 25, № 18818].

Було здійснено й реформу церковного управління. Іменним царським указом, даним Сенату 28 квітня 1798 р. запроваджувалося шість діоцезій (епархій Римо-католицької церкви), які поділялися на (архієпископство Могилевське, що охоплювало Київську та Білоруську губернії, єпископства Луцьке, Кам'янецьке та ін.). При цьому наголошувалося, щоб «духовні (особи – О.Г.) римської віри, що перебувають в імперії нашій, без дозволу верховної влади не мали жодних відносин поза межами нашими, не посилали прибутків за кордон без волі нашої і у випадку отримання Були або послань від Папи, щоб архієпископ та єпископи надавали їх на розгляд наш» [7, с. 112-114]. За рік, 29 квітня 1799 р., це ще раз було підтверджено іменним указом царя «Про нездійснення виконання за папськими булами без височайшого затвердження» [6, т. 25, № 1949].

3 листопада 1798 р. набув чинності «Регламент для церков та монастирів римо-католицького сповідання в Російській імперії» [3, с. 162-166]. Ним було докладно визначено організаційні засади управління церковними закладами, повноваження архієпископа та єпископів, монастирських настоятелів (суперіорів), а також пересічних монахів. Для католицьких монахів було обмежено свободу пересування. Їм категорично заборонялося «не лише переходити з однієї епархії до іншої, але й відлучатися з однієї навіть тимчасово без крайньої монастирської необхідності» і лише з особистого дозволу архієрея [3, с. 165]. Окремою статтею священникам суворо заборонялося «говорити на кафедрі або видавати твори щодо справ політичних, насамперед тих, що мають відношення до вітчизняного правління» [6, т. 25, № 18734]. При цьому священнослужителі були обмежені у можливості звертатися для вирішення нагальних проблем до світської влади. Надавати пропозиції щодо діяльності, «сполученої з їхнім саном», і подавати проекти до римо-католицького департаменту Юстиц-колегії дозволялося лише архієпископам [6, т. 25, № 18734]. У 1801 р. на розвиток Регламенту було видано «Положення для духовного і церковного уряду римо-католицького закону» [7, с. 206-207].

Для державного керівництва церковними справами було створено Головне управління духовних справ різних віросповідань, яке у подальшому, в 1811 р., було зрівняно у правах з міністерствами. А 24 жовтня 1817 р. царським указом було створено спеціальне Міністерство духовних справ і народної освіти, що складалося з двох департаментів. Одним з чотирьох відділень Департаменту духовних справ, котрий безпосередньо опікувався релігійними питаннями, було відділення у справах римо-католицького, уніатського і вірменського віросповідань [4, с. 275].

Початок XIX ст. ознаменувався появою цілої низки нормативно-правових актів, які обмежували можливість для розширення кола вірян-католиків. До таких відносилися царський іменний указ Католицькому департаменту Юстиц-колегії від 21 серпня 1801 р. «Про підтвердження усім монастирям і властям, щоб не залучали спокусливими заходами іновірних до своєї віри» [6, т. 26, № 19987], іменний указ, оголошений міністром внутрішніх справ Російської імперії митрополиту римо-католицьких церков від 5 травня 1803 р. «Про припис, щоб під жодним виглядом духовенство католицьке не дозволяло собі робити таких навювань, нібито російський уряд має намір силою обертати у греко-російську віру всіх тих уніатів, які до римо-католицької не пристануть» [6, т. 27, № 20749] та ін.

Водночас, царський уряд у цей час змушений був рахуватися з інтересами римо-католицької церкви, зважаючи на те, що серед колоністів, якими заселялися раніше неосвоєні південноукраїнські землі, було багато її вірян. З огляду на це, привертає увагу іменний указ від 17 жовтня 1803 р., даний одеському градоначальнику Дюку де Рішельє «Про поселення на околицях Одеси та в інших місцях губерній Херсонської, Катеринославської і Таврійської колоністів, що прибули з Німеччини», де у ст. 6 спеціально наголошувалося на відправленні до місць розселення прибулих католицьких та лютеранських священників [6, т. 27, № 20998].

В подальшому держава також постійно втручалася до справ католицької церкви, регулюючи найрізноманітніші, часом навіть найдрібніші, питання церковного життя. Саме на це, наприклад, було спрямовано сенатський указ від 9 листопада 1803 р. «Про усунення різних безладів в управлінні католицької церкви та про дослідження, які католицькі духовні особи та на які достоїнства мають

привілеї, підтверджені височайшою владою». Цим указом вирішувалися питання щодо кадрових переміщень духовних осіб та розмежування їхньої компетенції, щодо монастирських прибутків та видатків, щодо розгляду окремих питань церковного життя римо-католиків генерал-прокурором тощо [6, т. 27, № 21033].

Окрім того, іменним указом від 13 грудня 1803 р., оголошеним державним канцлером митрополиту римських церков у Росії «Про якнайсуворішу заборону усім громадам та окремим мешканцям римо-католицького сповідання мати безпосередні зносини з римським двором», особам приписувалося, щоб «жоден єпископ чи священник, жоден підданий римо-католицького сповідання, якого б звання не був, не міг, не піддаючися усій суворості законів, вступати в будь-які зносини під будь-яким приводом з римським (папським – О.Г.) двором або іншою владою, поза межами (Російської імперії – О.Г.) постановленою» [6, т. 27, № 21078]. Цар висловлював обурення, що, незважаючи на усі неодноразові заборони, багато громад та приватних осіб усе ж мають зносини з папським двором та його послами, та наголосив на тому, що держава буде здійснювати пильний нагляд за дотриманням цих заборон. Відтепер усі такі зносини повинні були здійснюватися виключно через призначеного російським імператором міністра. Католицькому митрополиту категорично заборонялося у випадку отримання ним папської булли, декрету або настанови з будь-яких питань, одразу ж передати документ до імператорського міністерства, зберігаючи будь-яку інформацію про нього у суворій таємниці [6, т. 27, № 21078].

У 1810 р. було здійснено реформу церковного управління – 25 липня створено підконтрольне Сенату Головне управління духовних справ іноземних вірувань, що являло собою вищий орган керівництва справами неправославних церков. В цей час держава продовжила здійснювані політику, спрямовану на обмеження прав католицької церкви (так само, як і інших неправославних церков). Так, 21 липня 1810 р. побачив світ сенатський указ «Щодо припису римо-католицькому та уніатському департаментам наглядати, щоб з одного сповідання до іншого не принадували, у прийнятті ж пануючої релігії жодних перепон не чинили» [6, т. 31, № 24305].

Поступово католицьке духовенство усувалося від участі у діяльності судових органів. Аргументуючи це необхідністю припинити «насилства, сварки та бійки» у судах, «в яких замішані бувають люди, що належать до духовного стану» сенат 23 грудня 1812 р. видав указ «Про небуття у межових судах депутатам від римо-католицького духовенства» [3, с. 445-446].

Указ від 14 липня 1819 р. містив заборону римо-католицькому духовенству «будувати свої церкви без потреби». Функції контролю за його дотриманням надавалися губернським адміністраціям. Було запроваджено й обмеження до системи релігійної освіти. Від 1822 р. римо-католицькому духовенству Російської імперії дозволялося отримувати вищу освіту виключно у навчальних закладах, розташованих на її території – у містах Вільно (до 1832 р.), Петербурзі (з 1832 р.) та Варшаві (до 1864 р.) [8, с. 61-63].

У другій чверті XIX ст. церковна політика держави набула ще більш жорстких рис. Новий імператор Микола I активізував боротьбу з «неправославними церквами та містицизмом» [4, с. 276], а у роки польського повстання 1830 – 1831 рр. запровадив низку заходів, спрямованих на підірив правових, ідеологічних та матеріальних позицій католицької церкви.

10 вересня 1830 р. було видано указ «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання до своєї віри» [9, т. 5, № 3908]. Риторика цього акту була жорсткою та виявляла негативне ставлення держави до римо-католиків. У ньому містилася заборона духовенству «терпимой в России» римо-католицької віри «викладати православним духовні треби» або надавати будь-які роз'яснення, що стосуються релігії. Ще категоричніше священникам заборонялося будь-яким чином сприяти бажаним «відступити від православ'я». За порушення цієї норми католицькі священники, визнані винними після «належного розслідування цивільного начальства», мали каратися усуненням з парафії та заборону будь-якої парафіяльної служби. Так само суворо мали каратися й учителі монастирських шкіл, «які дозволяють собі спокушати учнів інших вір до римо-католицької» [9, т. 5, № 3908].

Закріплене «височайшою резолюцією» Положення Комітету міністрів «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях» від 10 червня 1830 р. [9, т. 5, № 3707] містило тверду вказівку без будь-яких виключень не допускати таких випадків.

Іменним указом від 19 липня 1832 р. «Про скасування деяких римо-католицьких монастирів», оголошеним міністром внутрішніх справ Російської імперії цивільним губернаторам [9, т. 7, № 5506], начебто піклуючись про те, що деякі з них перебували «у розореному стані» через «нерозбірливість у прийомі осіб до монашеського звання» та «надмірне послаблення дисципліни» царським урядом було прийнято рішення ліквідувати низку кляшторів, що розташовані «посеред поселень греко-російських і греко-уніатських», монахи з яких «у парафіях чужого їм сповідання не можуть бути потрібними для жодних духовних треб» [9, т. 7, № 5506]. Внаслідок цього, як зазначає Ю. М. Поліщук, на Правобережжі України було закрито 61 з 86 монастирів (на Київщині – 7, на Поділлі – 19 і на Волині – 35) [4, с. 279-280]. Спочатку їхнє майно було передано до військового відомства, а у 1840 р. земля – до міністерства державних маєтків, а приміщення – до Російської православної церкви.

Водночас, через прагнення ускладнити спілкування католицьких священників між собою, було суттєво обмежено свободу їхнього пересування, навіть у межах імперії. Так, у червні 1830 р. побачив світ указ «Про заходи для запобігання самостійних від'їздів римо-католицьких ченців з Росії до Царства Польського» [9, т. 5, № 3794]. З метою обмеження можливостей для неконтрольованого спілкування католицького духовенства указом вимагалось: а) щоб уряд Царства Польського вжив якнайдієвіших заходів, для того, щоб ніхто з римо-католицького духовництва російського підданства від цього часу «не приймався туди без дозволу російського уряду»; б) щоб особам духовного звання «не видавалися паспорти на виїзд за кордон без відома духовного їх начальства»; в) щоб на прикордонних застатах «ніхто з духовних, які прямують за кодон або з-за кордону, не пропускався без належних видів (документів – О.Г.)» [9, т. 5, № 3794].

Встановлювалися й обмеження ідеологічного та мовного характеру: було скасовано низку великих католицьких свят [10, с. 145], запроваджено обов'язкове вживання у церковному діловодстві російської мови [11, с. 298]. У 1842 р. царський рескрипт зобов'язав розмовляти російською мовою у консисторіях, а в 1843 р. – у семінаріях [4, с. 280].

Таким чином, огляд джерел права та літератури щодо питань державної політики Російської імперії по відношенню до римо-католицької церкви дозволяє дійти висновку, що протягом кінця XVIII – першої половини ХХ ст. російський уряд виявляв постійне прагнення до максимального обмеження впливу католицької церкви на населення українських земель, особливо тих, де її прихильники становили значний відсоток. Білоруський дослідник О. А. Казаченок з цього приводу зауважував: «Для Росії доцільність русифікації полягала в її відповідності завданням забезпечення національно-державної безпеки» [12, с. 12]. При цьому імперська влада не надто переймалася питаннями забезпечення свободи віросповідання тих підданих, релігійні погляди яких були відмінними від офіційної православної ідеології держави. Пізніше, вже наприкінці ХІХ ст., один з апологетів російського православ'я Л. Спічаков писав: «Конфесіонал католицької церкви є такою силою, яка може загрожувати навіть поступовим відторгненням від православної церкви більшості тих, хто приєднався від католицизму, що, само собою розуміється, може породити у майбутньому важливі заворушення серед простого населення Західного краю» [13, с. 22]. Саме цим, значною мірою, і можна пояснити політику царату, спрямовану на зміцнення позицій російської православної церкви, що виступала опорою самодержавства, а у перспективі – на створення монорелігійного простору на усій території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Железняк Н. А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2003. № 8. С. 8–14.
2. Андрусак Т. Г. Українська правова думка в Галичині (перші десятиліття ХІХ ст.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Б. Якимовича. Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 2012. С. 115-122.
3. Законоположения и правительственные распоряжения до римско-католической церкви в России относящиеся: со времени царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. Составлены в Вильне при управлении главного начальника Северо-Западного края. Вильно : Тип. А. К. Киркора, 1868. 616 с.
4. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
5. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К. : Наук. думка, 1978. 192 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб. : Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830.
7. Белоголов И. М. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению римско-католической церкви в России. Т. 1 (1762–1825 гг.). Пг., 1915. 483 с.
8. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія : історичний нарис. Житомир : [б. в.], 2000. 314 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 12 дек. 1825 – 28 февр. 1881. В 55 т. СПб. : Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1884.
10. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.
11. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). К. : ІНТЕЛ, 1996. 421 с.
12. Казаченок О. А. Российско-ватиканское согласование вопросов русификации дополнительного богослужения римско-католической церкви (на примере Минской губернии). Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. Мінск : БДУ, 2004. № 3. С. 12–15.
13. Спічаков Л. А. Православие и римское католичество на западной окраине России. М. : Общество истории и древностей Рос. при Моск. ун-те, 1872. 24 с.

REFERENCES

1. Zhelezniak N.A. Poniattia derzhavnoi pravovoi polityky ta yii zahalna kharakterystyka. Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Kyievo Mohylianska akademiia». 2003. № 8. S. 8–14.
2. Andrusiak T. H. Ukrainska pravova dumka v Halychyni (pershi desiatylittia XIX st.). Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 21: Scripta manent. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu B. Yakymovycha. Lviv : In-t ukrainoznavstva NANU, 2012. S. 115-122.
3. Zakonopolozhenija i pravitel'stvennye rasporjazhenija do rimsko-katolicheskoi cerkvi v Rossii odnosjashiesja: so vremeni carej Petra i Ioanna Alekseevichej s 1669 po 1867 god vkljuchitel'no. Sostavleny v Vil'ne pri upravlenii glavnogo nachal'nika Severo-Zapadnogo kraja. Vil'no : Tip. A.K. Kirkora, 1868. 616 s.
4. Polishchuk Yu. M. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.). K. : IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. 432 s.
5. Smolii V. A. Vozziednannia Pravoberezhnoi Ukrainy z Rosiieiu. K. : Nauk. dumka, 1978. 192 s.
6. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. 1 : 1649 – 12 dek. 1825. V 45 t. SPb. : Tip. Sobstv. E.I.V. Kanceljarii, 1830.
7. Belogolov I. M. Akty i dokumenty, odnosjashiesja k ustrojstvu i upravleniju rimsko-katolicheskoi cerkvi v Rossii. T. 1 (1762–1825 gg.). Pg., 1915. 483 s.
8. Bilousov Yu. Kyivsko-Zhytomyrska rymo-katolytska yeparkhiia : istorychnyi narys. Zhytomyr : [b. v.], 2000. 314 s.
9. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobr. 2 : 12 dek. 1825 – 28 fevr. 1881. V 55 t. SPb. : Tip. Sobstv. E.I.V. Kanceljarii, 1830–1884.
10. Shcherbak N. O. Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets KhVIII – pochatok KhKh stolittia). K. : PTs «Ryzohrafika», 2005. 616 s.
11. Bovua D. Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryznom ta ukrainskymy masamy (1831-1863). K. : INTEL, 1996. 421 s.
12. Kazachenok O.A. Rossijsko-vatikanskoe soglasovanie voprosov rusifikacii dopolnitel'nogo bogosluzhenija rimsko-katolicheskoi cerkvi (na primere Minskoj gubernii). Vesnik Belaruskaga dzjarzhaunaga universitjeta. Seryja 3, Gistoryja. Filasofija. Psihologija. Palitalogija. Sacyjalogija. Jekanomika. Prava. Minsk : BDU, 2004. № 3. S. 12–15.
13. Spichakov L.A. Pravoslavie i rimskoe katolichestvo na zapadnoj okraine Rossii. M. : Obshestvo istorii i drevnostej Ros. pri Mosk. un-te, 1872. 24 s.

УДК 340.12 (430)

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-03

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ІМАНУЇЛА КАНТА ПРО ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АНОТАЦІЯ: філософська система Імануїла Канта є однією з найбільш складних і довершених в історії філософії. Особливу увагу мислитель приділив проблемам філософії права і філософії історії, найперше, філософії історії права і держави. Кант розглядав історико-правовий процес з позицій теорії природного права. Він поставив питання про необхідність пошуку закономірностей в розвитку права і держави та застосування філософсько-правових методів щодо дослідження подій історії права і держави. Згідно з теорією Канта історія права, як і право є ноуменами, що мають зовнішні прояви (феномени). Мислитель будував своє вчення на наступних засадах: право є мірою свободи; обов'язковою його рисою є формальна рівність. Під час аналізу змісту історико-правового процесу він спирався на розуміння подвійної природи права. Цим він зробив важливий крок до пізнішої теорії Єринга про суб'єктивне і об'єктивне право. При цьому важлива увага приділялася як питанням гідності людини як іманентної ознаки її природи, так і співвідношенню моралі і права у бутті людини, а отже в історичному процесі розвитку державно-правових явищ. «Внутрішній закон» (тобто мораль і моральність) повинен поєднуватися із «зовнішнім законом» (тобто власне позитивним правом). Їх співвідношення в контексті права як міри свободи і є у розвитку сутності процесу історії держави і права. Причинами суспільного розвитку є антагонізм між суспільними та індивідуальними інтересами і потребами, окремими людьми й соціальними групами. Кант першим вказав на дуалістичну природу людини: прагнення до спілкування і потреба до усамітнення. Напрямом історико-правового процесу мислитель визначив забезпечення свободи людини і суспільства. Правовою формою досягнення цього є становлення правового громадянського суспільства. Це дозволить наблизити і узгодити мораль і право, природне і позитивне право, право і закон, індивідуальну свободу особистості й суспільну свободу. У цьому поєднанні й гармонізації й полягає спрямування історико-правового процесу, а у мірі їх реалізації – його зміст і завдання. Сміслові ознаки змін у державно-правових явищах, прогрес права у контексті забезпечення свободи людини і суспільства стали одними з найбільш значущих досягнень І. Канта у сфері історіософії права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ноумен, феномен, право внутрішнє, право зовнішнє, категоричний імператив, суспільний антагонізм, приватне право, еволюція в праві.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА ИММАНУИЛА КАНТА О ЗАКОНОМЕРНОСТИ ИСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕССА

Головко А. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АННОТАЦИЯ: философская система Иммануила Канта является одной из самых сложных и совершенных в истории философии. Особое внимание мыслитель уделил проблемам философии права и философии истории, прежде всего, философии истории права и государства. Кант рассматривал историко-правовой процесс с позиций теории естественного права. Он поставил вопрос о необходимости поиска закономерностей в развитии государства и права и применения философско-правовых методов по исследованию событий истории права и государства. Согласно теории Канта история права, как и права является ноуменами, имеющих внешние проявления (феномены). Мыслитель строил свое учение на следующих принципах: право является мерой свободы; обязательным его чертой является формальное равенство. При анализе содержания историко-правового процесса он опирался на понимание двойственной природы права. Этим он сделал важный шаг к более поздней теории Еринга о субъективном и объективном праве. При этом важное внимание уделялось как вопросам достоинства человека как имманентной признакам ее природы, так и соотношению морали и права в бытии человека, а следовательно в историческом процессе развития государственно-правовых явлений. «Внутренний закон» (то есть мораль и нравственность) должен сочетаться с «внешним законом» (то есть собственно положительным правом). Их соотношение в контексте права как меры свободы и является в развитии сущности процесса истории государства и права. Причинами

общественного развития является антагонизм между общественными и индивидуальными интересами и потребностями, отдельными людьми и социальными группами. Кант первым указал на дуалистическую природу человека: стремление к общению и потребность к уединению. Направлением историко-правового процесса мыслитель определил обеспечение свободы человека и общества. Правовой формой достижения этого является становление правового гражданского общества. Это позволит приблизить и согласовать мораль и право, естественное и позитивное право, право и закон, индивидуальную свободу личности и общественную свободу. В сочетании и гармонизации и состоит направления историко-правового процесса, а в степени их реализации - его содержание и задачи. Смысловые признаки изменений в государственно-правовых явлениях, прогресс права в контексте обеспечения свободы человека и общества стали одними из наиболее значимых достижений И. Канта в сфере историософии права.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ноумен, феномен, право внутреннее, право внешнее, категорический императив, общественный антагонизм, частное право, эволюция в праве.

PHILOSOPHY OF IMMUNIL KANT'S LAW ON REGULARITY HISTORICAL AND LEGAL PROCESS

Holovko Oleksandr,

Doctor of Laws, Professor,

Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Department state and legal disciplines of V.N. Karazin Kharkov National University, Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,

e-mail: golovkoan1967@ukr.net,

orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

ANNOTATION: Immanuel Kant's philosophical system is one of the most complex and sophisticated in the history of philosophy. The thinker has paid special attention to the problems of the philosophy of law and the philosophy of history, first of all, the philosophy of the history of law and the state. Kant considered the legal process from the standpoint of natural law theory. He raised the question of the need to find regularities in the development of law and the state and the application of philosophical and legal methods to study the events of the history of law and state. According to Kant's theory, the history of law as well as law are nouns that have external manifestations (phenomena). The thinker based his teaching on the following principles: law is a measure of freedom; Formal equality is a must. In analyzing the content of the legal process, he relied on an understanding of the dual nature of law. In doing so, he made a major step towards later Eringes' theory of subjective and objective law. At the same time, important attention was paid to the issues of human dignity as an immanent feature of its nature, as well as to the correlation of morality and law in human life, and therefore in the historical process of development of state and legal phenomena. "Internal law" (ie, morality and morality) must be combined with "external law" (that is, positive law itself). Their relation in the context of law as a measure of freedom is in the development of the essence of the process of state history and law. The causes of social development are the antagonism between public and individual interests and needs, individuals and social groups. Kant was the first to point to the dualistic nature of man: the desire for communication and the need for solitude. In the direction of the historical and legal process, the thinker has determined to ensure the freedom of man and society. The legal form of achieving this is the emergence of a legal civil society. This will bring closer and reconcile morality and law, natural and positive law, law and law, individual personal freedom and public freedom. In this combination and harmonization is the direction of the historical and legal process, and in the process of their implementation - its content and tasks. The semantic signs of changes in state-legal phenomena, the progress of law in the context of ensuring the freedom of man and society have become one of the most significant achievements of I. Kant in the field of the historiography of law.

KEY WORDS: noumenon, phenomenon, eternal law, foreign law, categorical imperative, social antagonism, private law, evolution in law.

Вступ. Філософія прагне досягти граничного знання про людину, суспільство і світ. Правова сторона буття досліджується філософією права, а отже саме їй належить досягати і епістемологічних меж пізнання історико-правового процесу.

Однією з найвеличніших постатей у інтелектуальній історії людства є *Імануїл Кант* (1724 – 1804), чий доробок є однією з вершин не лише німецької класичної філософії, а історії філософії й філософії права зокрема. Кант належить до «вічних» мислителів, тих, чия філософська система залишається у центрі уваги й гострих наукових дискусій до сьогодні. Вона є стрункою, логічною й всеосяжною. Порівнятися з нею в історії філософії права можуть хіба що філософські системи Платона, Аристотеля, Гегеля, Маркса та Енгельса, Спенсера. Однак, розуміння вчення Канта, його дослідження є вельми контрверсійним, що спричинило створення величезної кількості наукових досліджень його творчості й доробку. Відтак, як видається, немає потреби *спеціального аналізу поглядів науковців* на вчення Канта, оскільки обсяг не лише статті, а й монографії не спроможний охопити цю проблему.

Постановка завдання дослідження. В умовах відмови від багату десятирічного панування марксистського монізму (у його не найкращому, ленінсько-сталінському трактуванні й варіанті) пошук найбільш універсальних закономірностей історичного, і зокрема історико-правового процесу стали однією з найскладніших задач сучасної фундаментальної юридичної (філософсько-правової, теоретико-правової та історико-правової) науки. Відсутність «єдино вірного» вчення й підходу до пояснення змісту

й закономірностей історичного процесу, у тому числі у сфері права і держави надзвичайно ускладнює знаходження однозначного рішення й однозначної й несуперечливої відповіді.

Однак, як і будь-яке інше ґрунтовне філософське питання, раціональне обґрунтування і розуміння рушійних сил, спрямування і зміст історико-правового процесу як у конкретних державах, так і щодо людства, світу в цілому є таким, яке не можна не розв'язувати, але при цьому неможливо розв'язати. За масштабністю й філософською складністю це питання, на нашу думку, не поступається проблемі змісту права, його сутності. І це по-справжньому грандіозне завдання вимагає звернення до доробку видатних філософів права минулого. Незважаючи на всебічне, глибоке, дискурсивне дослідження філософських поглядів Канта, у тому числі його потужної етичної, моральної й правової складових (бібліографія становить сотні, якщо не тисячі праць у різноманітних країнах Європи і світу), питання щодо юридико-історіософських поглядів великого мислителя, наскільки нам відомо, у подібній вузько-спеціальній площині не ставилося. Саме спроба відповіді на нього, найбільш загальний аналіз цих поглядів і є основним завданням даного дослідження.

Методологія дослідження. Розв'язання завдання дослідження потребує ґрунтовної методологічної бази. Оскільки сучасна методологія і філософії права, і права в значній мірі *опрацьовані самим Кантом*, його надбання вартувало досліджувати *розробленими* ним же *методами*. Найперше, мова йде про метод філософської рефлексії, критично-метафізичний підхід до права як загального явища, виразу волі й трансцендентальної свободи. Загальнофілософське бачення мислителем історико-правового процесу вимагало керування діалектичним підходом, детально опрацьованим великим молодшим сучасником Канта – *Г. В. Ф. Гегелем*. Необхідно було скористатися загально філософськими методами – логічним, системним, герменевтичним, спеціально-науковими, передусім історико-генетичним і формально-логічним.

Результати дослідження. Коло наукових інтересів І. Канта було далеким від історико-правової проблематики, його цікавили найбільш загальні проблеми світобудови, буття, суспільства, пізнання, розуму, людини. Він виклав основи німецької теорії суспільного договору, природних прав людини, правової держави, нормативізму, громадянського суспільства, свободи особи, співвідношення свободи, права і моралі, взаємовпливу моралі, права і держави, поділу влади, мистецтва політичного управління, зовнішньої політики [1]. Це, на нашу думку, відіграло винятково важливу роль не стільки для розуміння підходів до історії держави і права, скільки для визначення її предмета, відділення від загальної історії й від теорії держави і права, методологічного оснащення. І. Кант першим підкреслив значення і високо підніс фундаментальні юридичні науки, до яких належить і історія держави і права: «Чисто емпіричне вчення про право – це голова... , яка може бути прекрасною, але, на жаль, не має мізків» [2, с. 138].

Філософське розуміння права Кантом, по суті, зробило революційний переворот. Його теорія *ноуменів і феноменів* поставила питання пізнання серед інших *«речей-у-собі»* і такого універсального явища як право. Позитивне право – те, у чому право являється для нас як деонтична і головна передумова *належного* у поведінці людей, тобто *феномен*, те, що великий німецький мислитель називав *етичним мінімумом*; те, що вимагає від суспільства державної організації й забезпечення загальнообов'язковості силою державно-правового примусу. Звідси постановка головного питання філософії, що уперше зроблена у повному, чіткому і онтологічному, і епістемологічному сенсі саме Кантом: що таке право у своїй суті, у своєму змісті, у чому його езотеричний сенс. Логічним тут виглядає й розуміння того, що сама *історія права є таким саме ноуменом як і саме право*.

Концептуальна ідея поєднання в бутті людини *права внутрішнього* (моралі) і *права зовнішнього* (власне права), ґрунтована на основному, фундаментальному моральному законі, сформульованому як славнозвісний *категоричний імператив Канта* з необхідністю передбачає незмінність природи людини, її сутності. Адже у одному з місць «Метафізики вдач» мислитель називає категоричний імператив «всезагальним принципом права»: «Правий будь-який вчинок, який або згідно з максимою якого свобода сваволі кожного сумісна зі свободою кожного відповідно до всезагального закону. Тобто, якщо мій вчинок або взагалі мій стан сумісні зі свободою кожного, відповідною з всезагальним законом, то той, хто перешкоджає мені у цьому, неправий, оскільки така перепона (протидія) є несумісною зі свободою, відповідною до всезагального закону. Право пов'язане з правоможністю примушувати» [2, с. 139]. Як видається, тут має місце не лише одне з формулювань категоричного імперативу, а й рефлексування його до сфери права.

Щодо класифікації філософсько-правового вчення Канта точиться чимало дискусій, однак формулювання ним універсального всезагального морального закону і його застосування до правової сфери не «прив'язані» до конкретного історичного періоду, а отже свідчать про розуміння ним основи природи особистості людини як в цілому незмінної. Отже, це безумовно *природно-правове вчення* у його дуже розвиненій, складній і вочевидь *довершеній формі* (спроба перевершити Канта призвела пізніше Гегеля до необхідності створення філософії тотожності, зокрема застосовно права). Поняття природного права і його розуміння неодноразово зустрічається у працях німецького мислителя, тому

важко раціоналістично сприйняти і погодитися з точкою зору окремих російських науковців, що «погляди філософа розглядаються як позитивістські» [див.: 3, с.121].

А природно-правове вчення ще з часів античності говорить про незмінність природного права. Достатньо згадати відомий вислів М. Т. Цицерона: «Будемо ж при обґрунтуванні права виходити з того вищого закону, який будучи загальним для усіх століть, виник раніше ніж який би то не було писаний закон, ... раніше ніж будь-яка держава взагалі була заснована» [4]. Позатемпоральність основного морального закону й визнана століттями існування юснатуралістичної теорії незмінність природного права («природного закону») об'єктивно створювали складність для філософської інтерпретації І. Кантом історико-правового процесу. І дійсно, філософія історії (на відміну від більш пізньої філософської системи Г. В. Ф. Гегеля) не перебувала на першому плані філософського дискурсу Канта.

Якщо система філософії права викладена І. Кантом у значній кількості фундаментальних праць, найбільш значущою серед яких є перша книга «Метафізики вдач», що має назву «Метафізичні начала вчення про право», а також «Критика практичного розуму», «До вічного миру» тощо, то філософія історії займає менше місця. Програмними тут є невеличкі роботи, фактично розвідки «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?» та «Ідеї загальної історії з космополітичного погляду» (у російськомовному перекладі «Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані»).

Отже, погляди на історичний процес взагалі розглядався мислителем у невеликій частині робіт й під кутом зору розуміння суспільної організації й регулювання відносин правом через співвідношення індивідів, природа яких поєднує раціональність і трансцендентність, свободу, волю і свобідну волю. Все це для Канта є гранями розумності, розумної природи людини, і свобода людини, як і її гідність за таких обставин стають основним індикатором у контексті розвитку державно-правових інститутів. Право як міра свободи (а не лише справедливості) робить конкретно-історичні умови забезпечення свободи особистості, ступінь поєднання і взаємозабезпечення свободи і свобідної волі усіх індивідів до значної міри змістом історичного процесу розвитку права. Цікаво, що при всій першості Канта в усвідомленні змісту права як міри свободи, щось подібне, хоча звісно й далеко не так обґрунтовано, за вісімнадцять з гаком століть до того, висловлював уже згадуваний Цицерон: «...Якщо греки вкладають у поняття закону поняття справедливості, то ми вкладаємо поняття вибору, але закону все ж властиве й те, й інше» [4]. Як видається, тут мова йде про закон не як збірку позитивних приписів, а про закон як право.

Для аналізу **кантівського розуміння історико-правового процесу** важливо взяти до уваги:

- **пояснення права як міри свободи:** «Природжене право лише одне-єдине – свобода (незалежність від примушуючої сваволі іншого), оскільки вона сумісна зі свободою кожного іншого, відповідною із всезагальним законом, і є те єдине первинне право, яке притаманне кожній людині у силу його належності до людського роду» [2, с. 146];

- **обґрунтування рівності як необхідної умови виконання правом його соціальної функції:** «Природжена рівність, тобто незалежність, яка полягає у тому, що інші не можуть зобов'язати кого-небудь до більшого ніж до чого він зі свого боку може їх зобов'язати...» [2, с. 146];

- при цьому Кант не лише співвідніс **право природне і волевстановлене (позитивне)**, але й, випереджаючи більш пізні вчення Р. фон Еринга про **суб'єктивне і об'єктивне право**, підійшов до **розуміння** як зв'язку прав і обов'язків, так і **подвійної природи права:** «Загальний поділ прав: 1. Прав як систематичних вчень щодо природного права, яке ґрунтується на одних тільки апріорних принципах, і позитивне (статутарне) право, яке витікає з волі законодавця. 2. Прав як здатності зобов'язувати інших, тобто як законної підстави для них...: основний поділ цих прав – це поділ на природжене і придбане право; перше – це таке право, яке належить кожному від природи незалежно від якого б то не було правового акта; друге – це право, для якого потребується правовий акт» [2, с. 146].

Таким чином, сенс історії правового регулювання в суспільстві об'єктивно необхідно було би, виходячи з логіки міркувань Канта, шукати в самій організації суспільства. І тут цілком доречним є застосування до всесвітньої історії одного із класичних формулювань категоричного імперативу. Мається на увазі, що **до людини слід ставитися як до мети і ніколи як до засобу**. Як видається, у такому розумінні природи людини і природи права останнє виступає як головний інструмент забезпечення співіснування індивідів, запорука цілісності й стабільності суспільства. Звертаючись до історії як змінного феномену, І. Кант мусив урахувувати і основні положення власної філософії права про незмінність розумної й моральної природи людини; тобто поставав перед одним із найскладніших можливих завдань методології дослідження суспільних явищ і процесів – про співвідношення в них динамічної й статичної складової.

Розв'язання цієї дилеми великий вчений здійснив завдяки своїй **філософсько-правовій телеології**. Якщо мета людини – слідування моральному закону, а сама людина у суспільному контексті є метою, а не засобом (відповідно до категоричного імперативу), то, логічним є, що, як вказує О. М. Мироненко: «Мета держави як «об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам» - торжество ідеї права» [1, с. 34]. Ця цитата показує, як О. М. Мироненко вдало і концентровано сформулював **суспільно-правову концепцію І. Канта**. Вона показує бачення мислителем в якості мети

людства тієї ж мети, на яку спрямовано історичний процес розвитку держави і права, адже якщо історія й має певний вектор, то він повинен бути обумовлений метою існування людства. А ця мета в історико-правовому сенсі є не що інше, як «досягнення загального правового громадянського суспільства» [5, с. 6]. А нижче у цій же праці «Ідея загальної історії...» І. Кант деталізує, що не просто правового громадянського суспільства, а «довершеного» [5, с.8]. Отже, **Кант постулював визначальний вплив світу свободи на хід історичного процесу** [6, с.22].

Природа людини і її природні здібності не є тотожними, однак якщо перша – це ноумен, то другі – феномени, і вони не є незмінними. Природні здібності людини еволюціонують аж до природного кінця. І мова йде не про конкретну людину, а про людство як таке. Одна із іманентних ознак історії держави і права, історії взагалі є спрямованість вийти зі стану «неповноліття». Такий вихід – є не що інше, як здатність користуватися власним розумом без зовнішнього керівництва: «**Просвітництво – це вихід людини із стану свого неповноліття**, у якому вона перебуває з власної вини. ... Май мужність користуватися власним розумом! – такий ... девіз Просвітництва» [7].

При цьому **еволюціонує не людина, а людство взагалі.** Це і є **процес історії**, а в контексті інституціалізації суспільства та регулювання відносин у ньому – **історії права і держави**: «Природні задатки людини (як єдиної розумної істоти на землі), спрямовані на застосування його розуму, розвиваються повністю не в індивіді, а у роді» [5, с. 3]. Як видається, з ідеї про еволюцію природних здібностей людини (феноменів) можемо робити висновок про еволюцію природи людини, а отже і природного права (і те, і те є ноуменами), а отже про телеологічну обґрунтованість історико-правового процесу. Зрозумілим стає пізніший висновок **неокантіанців** (передусім **Р. фон Штамлера**) про **існування природного права зі змінним змістом** [8, с. 62]. Про застосовність цієї фундаментальної кантіанської ідеї свідчить її логічне продовження уже в ХХ ст. у вченні **А. Кауфмана**: «Кауфман розглядав історично мінливе природне право як таке, що володіє обумовленим тут і сьогодні змістом, який виражав позаюридичні чинники, об'єктивно обумовлені закономірностями буття» [8, с.123-124].

Отже, І. Кант робить спробу визначити і **мету**, і **напрямок історичного процесу трансформації державно-правових основ буття суспільства**. Але він вказує і на **джерело** цього розвитку, яке так глибоко і всебічно було пізніше опрацьовано Гегелем і з невеличкого філософсько-правового здогаду дійшло опрацювання до масштабів одного з головних діалектичних законів буття й пізнання. Це ідея антагонізму в суспільстві. Слід зауважити, що нею (очевидно, вже у гегельянському викладі) скористалися і **К. Маркс** з **Ф. Енгельсом**, формулюючи всесвітньо-відому класову теорію суспільного розвитку. В основі антагонізму, за Кантом, лежить дуалістичність природи людини: це потреба до спілкування і потреба до усамітнення¹. Він відзначав: «Засіб, яким природа користується для того, щоби здійснити розвиток усіх задатків людей, - це антагонізм у їхньому суспільстві, оскільки він урешті-решт стає причиною їх законотворчого порядку» [5, с.4]. Отже, мислитель попри власну критику теорії органічного розвитку Й. Гердера [див.: 10], **вірив у суспільний прогрес** [11, р. 172].

Філософія права і **філософія історії права І. Канта** мають не лише **телеологічний**, але і **трансцендентально-антропологічний характер**. Події історії, передусім історії державних форм і права відбуваються у просторі й часі в напрямі упорядкування природно-чуттєвих начал, підпорядкуванні їх **морально-правовому удосконаленню людей** [див.: 12, с. 12]. Вона логічно й органічно витікає з вчення Канта про людину, яке започаткувало сучасну філософську й філософсько-правову антропологію. Саме через людину і її природу він вибудовує її взаємозв'язок і взаємодію з іншими індивідами, з суспільством в цілому. Основними ж засобами цього зв'язку є мораль і право, а останнє знаходить свій вираз у власній історії.

Найскладнішим серед завдань, які постають у ході історичного процесу розвитку права і держави, за Кантом є не просто врегулювання відносин між індивідами в суспільстві, а гармонізація (очевидно, за допомогою права) суспільних відносин панування – підпорядкування. Потреба у підпорядкуванні, на його думку, також іманентно належить до рис природи людини, а саме її суспільної, так би мовити, «спілкувальної» складової. У природі людини, в її психології мислитель вбачав неймовірну складність верховної влади: «Верховний глава сам повинен бути справедливим і водночас повинен бути людиною. Ось чому ця задача найскладніша з усіх; більше того, повністю її розв'язати неможливо; з настільки кривого шалівка, як той, з якого зроблена людина, не можна зробити нічого прямого. Лише наближення до цієї ідеї ввірила нам природа» [5, с. 7-8]. Розв'язання цього завдання – це і є історично обумовлений державний лад. Для нього потрібні, за Кантом, **три передумови**:

- правильне теоретичне обґрунтування поняття, природи і ознак довершеного державного устрою (з нашої сучасної точки зору, формується в ході розвитку історії філософії права, історії вчень про право і державу);

- «...протягом багатьох століть набутий досвід» (це є не що інше, як історичний досвід державного будівництва, державності, держави як інституту та відповідного правового підґрунтя);

- «добра воля, готовність прийняти такий устрій» (тут, як видається, І. Кант має на увазі суспільний договір, те, що сьогодні теоретико-правова наука називає легітимністю, легітимацією держави і державної влади та державного ладу).

Звернення до всесвітньої історії як універсального, всеохоплюючого явища І. Канта було, вочевидь, одним із перших у такому загальному масштабі. Думається, що концепція всесвітньої історії Г. В. Ф. Гегеля певною мірою базується на подібному кантівському розумінні. Кант набагато випередив час щодо розуміння правильної природи міждержавних відносин, його критикована і осміяна сучасниками ідея «вічного миру» і всеєвропейської федерації була реалізована майже через два сторіччя у формі Європейського Союзу. Тому логічно, що німецький філософ вважав: розуміння всесвітньої історії (а отже, й історії права і держави) неможливе без звернення до міжнародних відносин, міждержавних стосунків (у тому числі конфліктів і воєн), історії міжнародного права. А зважаючи на те, що у часи Канта етнографічні, археологічні й тим більше компаративістські методи дослідження ранньоправових і ранньодержавних (тобто тих, які не залишили по собі писемного, наративного сліду) суспільств не набули скільки-небудь помітного розвитку, що Кант обґрунтовував **деонтичне значення права як належного щодо світу суцього**, мислитель переважно зводив своє розуміння історії або ж до розвитку ідей і понять, або права і держави: «Історію людського роду в цілому можна розглядати як виконання таємного плану природи – здійснити внутрішньо і для цієї ж мети також зовнішньо досконалий державний устрій як єдиний стан, у якому вона може повністю розвинути всі задатки, вкладає в неї людством» [5, с. 11].

Процес історичного розвитку державно-правових явищ Кант розглядає як еволюцію. Революційні зміни в суспільстві, державному ладі та системі права він вважає менш ефективними не тільки і не стільки внаслідок негативного враження від кривавих подій Великої Французької революції (страху перед її радикалізмом, як стверджували марксистсько-ленінські філософи радянської доби), скільки від **недостатньої ефективності** такого шляху [13, р. 342-343]. Адже правосвідомість не змінюється з такою ж швидкістю, як революційне перетворення держави і права. Кант аргументував це наступним чином: «Завдяки революції можна ... досягти усунення особистого деспотизму і гноблення з боку користюлюбців або владолюбців, але ніколи не можливо завдяки революції здійснити істинну реформу способу мислення... Для цієї просвіти потрібна лише *свобода*, ... а саме свобода у всіх випадках *публічно користуватися* власним розумом» [7].

Такий глибокий і небачений до того **філософський аналіз історико-правових явищ і процесів**, всесвітньої історії як такої став винятково важливим методологічним інструментом для тогочасних і тим більше майбутніх дослідників історії права і держави (думається, сучасники були неспроможні оцінити все методологічне багатство і евристичний потенціал кантівської теорії) у переході від описовості до справжнього наукового аналізу історичних явищ і процесів, у першу чергу державно-правових.

Важливе методологічне значення для **науки історії права і держави** мали висновки мислителя про **філософсько-правовий сенс приватного права**, виникнення права власності, які значно випередили свій час і не втратили актуальності до сьогодні. Розвиваючи ідеї **Дж. Локка** щодо важливості відносин власності у переході людства від «природного» до «громадянського» стану і не поділяючи категоричне несприйняття приватної власності **Ж. Ж. Руссо**, Кант показує, що *право власності нерозривно пов'язана із свободою укладання цивільно-правових договорів, тобто свободою взагалі, гідністю людини, здатністю до розумного свobodного волевиявлення*. Мислитель наголошував: «...Громадянську свободу тепер ... не можна скільки-небудь істотно порушити, не нанісши шкоди всім галузям господарства, особливо торгівлі...» [5, с.12].

Кант при цьому активно **оперував здобутками римського права**, згадував Ульпіана і користується латинськими термінами «Всі люди первісно (тобто до будь-якого акта сваволі) перебувають в правомірному володінні землею, тобто мають право жити там, куди їх визначила природа або випадок (незалежно від їх волі). Це володіння (possessio), яке відрізняється від місцезнаходження (sedes) як від довільного, тобто придбаного, постійного володіння, є сумісне володіння в силу єдності всіх місць на поверхні землі... Володіння всіх людей на землі, яке передує будь-якому їх правовому акту (встановлене самою природою), - це первісне сумісне володіння... являє собою поняття практичного розуму, яке а ргіогі містить принцип, згідно з яким люди можуть за правовими законами користуватися місцем на землі» [2, с.174].

Формальною основою можливості так званого «**юридичного стану**», як його називає Кант, філософ визначає у вигляді громадської справедливості й правосуддя. Це – та універсальна потреба, яка спонукає людей об'єднуватися в громадянський союз, тобто утворити державу, ґрунтовану на засадах права як механізму забезпечення і водночас обмеження (гармонізації) свободи індивідів. «Такий стан називається також громадянським – на протилежність природному як стану, чужому всім засадам права» [14, 241].

Теоретичні постулати Канта мали настільки універсальний характер, що стали суттєвим чинником для розвитку усіх фундаментальних юридичних наук. Певним обмеженням для них була думка філософа про недосліджуваність процесу виникнення інституту держави в реальній історії: «Шукати свідчення

історії цього механізму марно, тобто добратися до початкового періоду громадянського суспільства неможливо (бо дикуни не складають жодного документа відносно свого підпорядкування закону...)» [2, с. 265]. Отже, підхід до історичного процесу розвитку права і держави, й усвідомлення його закономірностей, сутності й змісту для Канта фактично співпадав з розумінням історії держави і права як відповідно суспільної організації та суспільного регулювання.

Загально визнано у науковому і зокрема філософському світі, що Кант є одним із найбільш мудрих і розумних людей в історії, що він досяг практично *межі людських можливостей у галузі спекулятивного раціоналізму*. Будь-які інтерпретації його вчення, безумовно, поступаються оригіналу. Однак, саме наукові досягнення І. Канта показали *обмеженість позаемпіричних можливостей інтелектуального пізнання*. Один із наступних персонажів нашого дослідження *Л. Й. Петражицький* століття потому після життя й творчості німецького мислителя дотепно відзначав: «Геніальний філософ Кант сміявся над сучасною йому юриспруденцією з приводу того, що вона ще не зуміла визначити, що таке право. «Юристи ще шукають визначення для свого поняття права», зазначає він іронічно з цього приводу. Він сам працював над вирішенням цієї проблеми, але безуспішно. Після нього працювали над цією ж проблемою багато інших видатних мислителів, філософів і юристів, але і тепер ще «юристи шукають визначення для свого поняття права» [15, с. 92]. Слід зауважити, що й самому Л. Й. Петражицькому, незважаючи не весь оптимізм з приводу власної теорії, дати вичерпну дефініцію права не вдалось. Та й сьогодні, понад століття після цитованого висловлювання, питання повної й всебічної дефініції права ще остаточно не закриті.

Однак, як ми бачили вище, вірогідна неможливість надати одне-єдине неспростовне і неконтраверсійне визначення права не детермінує агностичного ставлення до проблеми пізнання сутності права, а отже і змісту його історії, як і пов'язаної з нею історію державної організації (держави). Розумність людини, її свідомо воля й свобода як усвідомлена необхідність обумовлюють зміст історичного процесу в державі й праві.

Разом з цим, Кант розширив для людства взагалі й для науковців зокрема межі пізнання, підкреслив силу розуму. Лише з його допомогою можна розпізнати сутність предмета (у тому числі й історико-правового дослідження – О. Г.), визначити його внутрішні властивості й причини [16, с. 215]. Саме причинно-наслідковий зв'язок, каузальність суспільних явищ і процесів, які урегульовані правом чи мають правовий характер або вигляд, лежить в основі визнання існування закономірностей у історичному розвитку держави і права.

Викладаючи свої по-справжньому грандіозні філософсько-раціоналістичні конструкції, І. Кант нерідко демонстрував високу загальнонаукову ерудицію, знання фактів з історії держави і права, використовував їх для ілюстрації й логічного пояснення положень і висновків своєї теорії. Так, аналізуючи філософсько-правові аспекти публічного права, філософ звертається до досвіду Англійської та Французької революцій. «Втім, якщо революція вдалася і встановлений новий лад, то неправомірність цього починання і здійснення революції не може звільнити підданих від обов'язку підкорятися в якості добрих громадян новому порядку речей, і вони не можуть ухилитися від чесного підпорядкування уряду, який володіє тепер владою» [2, с.244].

Висновок. Підсумовуючи, хотілося б вказати на наступне. Завдяки непересічному внеску Канта у розвиток філософсько-правового знання людства і зверненню до історичного процесу у його єдності («всесвітня історія»), йому вдалося одному з перших у Новий час створити досить повну, логічну й послідовну *схему процесу історії права і держави*. Мислитель поєднав індивідуальні риси людини як розумної вольової вільної істоти та суспільства в цілому у формулі довершеного правового громадянського суспільства як мети історичного розвитку; тобто основою його має бути *максимальна відповідність права моралі* (права зовнішнього праву внутрішньому), позитивного права природному праву, індивідуальній, громадянській свободі особистості й суспільній свободі. Незважаючи на те, що і право, і його історичний розвиток є езотеричними, які мають прихований зміст, є ноуменами, речами-в-собі, через феноменологію, через риси речей-для-нас, Кант створив потужний, небачений раніше гносеологічно-методологічний інструментарій для спроби їх пізнання. Історію людства («роду людського») мислитель розглядав передусім як історію права і держави. Метою історії є створення державного ладу, який би відповідав потребам правового громадянського суспільства. Іншими словами, не сформулювавши це чітко й однозначно, як пізніше Р. фон Моль та Г. Гегель, І. Кант, тим не менше, дійшов до ідеї діалектичного поєднання громадянського суспільства і правової держави. Історичний процес, у тому числі розвитку державно-правових явищ, є не лише телеологічним, а й таким, що має певні закономірності, відкриття яких і є, як сьогодні можна логічно констатувати з поглядів Канта, основним завданням фундаментальних юридичних наук (теорії права і держави та історії права і держави). Причини суспільного розвитку, який нерозривно пов'язаний із історією права і держави, полягають у антагонізмі – як між інтересами окремих індивідів, суспільних груп, так і у дуалізмі природи людини (необхідність до спілкування, співжиття, потреба в підпорядкуванні; а з іншого боку, потреба в усамітненні, у власному життєвому просторі, а отже, і у власності). Кант одним із перших сформулював

філософсько-правове підґрунтя методології дослідження історії права і держави (і загальної історії також): «Якщо ... ми вправі допустити, що природа навіть у проявах людської свободи діє не без плану і кінцевої мети, то ця ідея могла би стати вельми корисною; і хоча ми зараз надто короткозорі для того, щоби проникнути до таємного механізму її устрою, але керуючись цією ідеєю, ми могли би безладний агрегат людських вчинків, принаймні, в цілому, представити як систему» [5, с. 13].

ПРИМІТКИ

1. Останнє положення мало велике значення в історії, саме цей індивідуалізм відіграв, на нашу думку, важливу роль у формуванні відносин власності й відповідного інституту, а починаючи з кінця XIX ст. воно отримало вираз у численних теоріях «прайвесі»: детально і всебічно див.: [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Мироненко О. М. Кант Іммануїл. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. Т.3. С.34-35.
2. Кант І. *Метафізика нравов в двух частях. 1797. Сочинения в шести томах*. М.: Мысль, 1965 (Философское наследие). Т. 4. С. 107-438.
3. Берковский Й. *Философия истории Канта в современном прочтении. Философские науки*. 1997. № 3-4. С. 121-143.
4. Цицерон М. Т. *О законах. Философские трактаты*. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414880001>.
5. Кант І. *Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане*: Электронная библиотека «Гражданское общество». URL. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://www.civisbook.ru>.
6. Гринишин Д. М., Калинин Л. А. И. Кант о сущности человеческого общества и его истории. С. 22: Електронний ресурс: Режим доступу: <http://journals.kantiana.ru>.
7. Кант І. *Ответ на вопрос: Что такое Просвещение?* Електронний ресурс: Режим доступу: <http://iphras.ru>.
8. Четвернин В. А. *Современные концепции естественного права*. М.: Наука, 1988. 144 с.
9. Серьогін В. О. *Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці*: монографія. Х.: ФІНН, 2010. 608 с.
10. Кант І. *Рецензия на книгу И. Г. Гердера «Идеи философии истории»*: Електронний ресурс: Режим доступу: <http://bookuchedia.com>.
11. Wilkins B. T. *Teleology in Kant's Philosophy of History. History and Theory*. 1966. Vol.5, No 2. P.172-185.
12. Лицук А. А. *Философия истории Иммануила Канта и Иоганна Готдиба Фихте*: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Екатеринбург, 2000. 19 с.
13. Kain P. J. *Kant's Political Theory and Philosophy of History. Clio*. Vol. 18. 1999. P.325-345. P.342-343. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://scholarcommons.scu.edu/phi>
14. Пилинкевич Н. И. *История философии права. Философия та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира*: у 2 кн. К.: Либідь, 2011. Кн.1/Уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. С.101-306.
15. Петражицкий Л. И. *Введение в изучение права и нравственности: Основы эмоциональной психологии* // Петражицкий Л. И. *Вибрані праці*: У 2 кн. К.: Либідь, 2011. Кн.1 /Уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. 448 с.
16. Демиденко Г. Г. *История вчень про право і державу*: Курс лекцій. Х.: Факт, 2001. 384 с.

REFERENCES

1. Mironenko O. M. Kant Immanuil. *Juridichna enciklopedija*: V 6 t. T.3. S.34-35.
2. Kant I. *Metafizika нравов v dvuh chastjah. 1797. Sochinenija v шести tomah*. M.: Mysl', 1965 (Filosofskoe nasledie). T. 4. S. 107-438.
3. Berkovskij J. *Filosofija istorii Kanta v sovremennom prochtenii. Filosofskie nauki*. 1997. № 3-4. S. 121-143.
4. Ciceron M. T. *O zakonah. Filosofskie traktaty*. Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414880001>.
5. Kant I. *Ideja vseobshhej istorii vo vseмирно-grazhdanskom plane*: Jelektronnaja biblioteka «Grazhdanskoe obshhestvo». URL. Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://www.civisbook.ru>.
6. Grinishin D. M., Kalinnikov L. A. I. Kant o sushhnosti chelovecheskogo obshhestva i ego istorii. S. 22: Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://journals.kantiana.ru>.
7. Kant I. *Otveta na vopros: Chto takoe Prosveshhenie?* Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://iphras.ru>.
8. Chetvernin V. A. *Sovremennye koncepcii estestvennogo prava*. M.: Nauka, 1988. 144 s.
9. Ser'ogin V. O. *Pravo na nedotorkannist' privatnogo zhittja u konstitucijno-pravovij teorii ta praktici*: monografija. H.: FINN, 2010. 608 s.
10. Kant I. *Recenzija na knigu I. G. Gerdera «Idei filosofii istorii»*: Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://bookuchedia.com>.
11. Wilkins B. T. *Teleology in Kant's Philosophy of History. History and Theory*. 1966. Vol.5, No 2. P.172-185.
12. Licuk A. A. *Filosofija istorii Immanuila Kanta i Ioganna Gotdiba Fihte*: Avtoref. dis. ... kand. filoz. nauk. Ekaterinburg, 2000. 19 s.
13. Kain P. J. *Kant's Political Theory and Philosophy of History. Clio*. Vol. 18. 1999. P.325-345. P.342-343. Elektronnij resurs: Rezhim dostupu: <http://scholarcommons.scu.edu/phi>
14. Pilinekovich N. I. *Istorija filosofii prava. Filosofija ta enciklopedija prava v Universiteti Svjatogo Volodimira*: u 2 kn. K.: Libid', 2011. Kn.1/Uklad. I. S. Gricenko, V. A. Korotkij; za red. I. S. Gricenka. S.101-306.
15. Petrazhickij L. I. *Vvedenie v izuchenie prava i нравственности: Osnovy jemocional'noj psihologii* // Petrazhic'kij L. J. *Vibrani pracj*: U 2 kn. K.: Libid', 2011. Kn.1 /Uklad. I. S. Gricenko, V. A. Korotkij; za red. I. S. Gricenka. 448 s.
16. Demidenko G. G. *Istorija vchen' pro pravo i derzhavu*: Kurs lekcij. H.: Fakt, 2001. 384 s.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

УДК 343.436

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-04

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БУЛІНГУ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Градова Ю. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: gradova_julka@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>

Артамонова М.,

студентка 3 курсу юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: mariiaa.art@gmail.com

АНОТАЦІЯ: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Тому травля і знущання в шкільному середовищі хоча й не нова проблема, але масштаби та глибина цих дій набули значного поширення саме останнім часом. За результатами дослідження, проведеного UNICEF в Україні, станом на липень 2017 року 67% дітей віком від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу лише за останні 2-3 місяці. З урахуванням прийняття нового закону, що регулює діяння, під які підпадає булінг, стає очевидним інтерес не тільки суспільства, але й держави стосовно даного питання. Це дає підстави стверджувати про вкрай актуальний характер врегулювання, подолання та попередження такого явища як булінг.

Тому автори ставили собі за мету з'ясувати зміст поняття та ознаки булінгу з метою відмежування його від суміжних понять; дослідити соціально-психологічні причини, умови виникнення та зміст сутнісної небезпеки булінгу. Авторами було досліджено нормативно-правове врегулювання даного явища в Україні та зарубіжних країнах. Проаналізовано Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» та «Про освіту» щодо визначення діянь, які кваліфікуються як булінг. Наведено статистичні дані щодо розповсюдження булінгу у шкільному середовищі та з'ясовано, які недоліки в реалізації виконання заходів протидії булінгу існують в Україні. Зазначена адміністративна відповідальність, що передбачена за вчинення даних дій. Запропоновано оптимальні шляхи вирішення проблеми булінгу з урахуванням зарубіжного досвіду.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: булінг, насильство, кібербулінг, булер, жертва, антибулінгова компанія.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БУЛЛИНГА: НАЦИОНАЛЬНЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Градова Ю. В.,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: gradova_julka@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>

Артамонова М.,

студентка 3 курса юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: mariiaa.art@gmail.com

АННОТАЦИЯ: человек, его жизнь и здоровье, честь и достоинство, неприкосновенность и безопасность признаются в Украине наивысшей социальной ценностью. Поэтому травля и издевательство в школьной среде хотя и не новая проблема, но масштабы и глубина этих действий получили широкое распространение именно в последнее время. По результатам исследования, проведенного UNICEF в Украине, по состоянию на июль 2017 67% детей в возрасте от 11 до 17 лет сталкивались с проблемой буллинга только за последние 2-3 месяца. С учетом принятия нового закона, регулирующего действия, под которые подпадает буллинг, становится очевидным интерес не только общества, но и государства по данному вопросу. Это дает основания утверждать о крайне актуальном характере урегулирования, преодоления и предупреждения такого явления как буллинг.

Поэтому авторы ставили своей целью выяснить содержание понятия и признаки буллинга с целью соотношения его со смежными понятиями; исследовать социально-психологические причины, условия возникновения и содержание сущностной опасности буллинга. Авторами были исследованы нормативно-правовое регулирование данного явления в Украине и зарубежных странах. Проанализированы Закона Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины относительно противодействия буллингу (травле)» и «Об образовании» относительно определения деяний, квалифицируемых как буллинг. Приведены статистические данные по распространению буллинга в школьной среде и выяснено, какие недостатки в реализации выполнения мер противодействия буллингу существуют в Украине. Указана административная ответственность, предусмотренная за совершение данных действий. Предложены оптимальные пути решения проблемы буллинга с учетом зарубежного опыта.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: буллинг, насилие, кибербуллинг, буллер, жертва, антибуллинговая компания.

LEGAL REGULATION OF BULLYING: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Hradova Yuliia,

candidate of Law, associate Professor
of the Department of Constitutional
and municipal law faculty of Law
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: gradova_julka@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2794-6272>

Artamonova Mariia,

3rd year student of the Faculty of Law
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: mariiaa.art@gmail.com

ANNOTATION: a person, his life and health, honor and dignity, integrity and security are recognized in Ukraine as the highest social value. Therefore, bullying in the school environment is not a new problem, but the scale and depth of these actions have become widespread in recent times. According to a study conducted by UNICEF in Ukraine, as of July 2017, 67% of children between the ages of 11 and 17 have been experiencing a bullying problem in the last 2-3 months only. With the passage of a new law governing acts that are subject to bullying, it becomes clear that not only the public but also the state is interested in this matter. This gives grounds for claiming the very urgent nature of regulating, overcoming and preventing such a phenomenon as bullying. Therefore, the authors aim to find out the meaning of the concept and the signs of bullying in order to distinguish it from related concepts; to investigate the socio-psychological causes, conditions of occurrence and content of the essential danger of bullying. The authors investigated the legal regulation of this phenomenon

in Ukraine and foreign countries. The Laws of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Countering Bullying (Harassment)" and "On Education" are analyzed to identify actions that qualify as bullying. We provide statistics on the spread of bullying in the school environment and find out what the shortcomings in the implementation of anti-bullying measures are in Ukraine. The administrative responsibility stipulated for the execution of these actions is indicated. The best ways of solving the problem of bullying are offered in the light of foreign experience.

KEY WORDS: bullying, violence, cyberbullying, bully, victim, anti-bullying company.

Булінг серед підлітків є широко розповсюдженою проблемою як в Україні, так і в усьому світі. Жертвою булера може стати будь-яка особа незалежно від статі, кольору шкіри, соціального походження чи віку, проте найбільш вразливою категорією є учні у віці від 11 до 17 років. Булінг зачіпає різні сфери суспільного життя: почуття безпеки у учнів і вчителів, фізичне і психологічне здоров'я, якість і ефективність діяльності, культуру шкільного життя в цілому. Саме тому так важливо зупинити дану проблему, яка вимагає активних дій з боку держави, адміністрації школи та батьків. Травля і знущання в шкільному середовищі, здавалось би, проблема не нова і яскраво характеризує сучасне покоління, але масштаби та глибина цих дій значно розширилися завдяки використанню комп'ютерних технологій. Більше половини дітей в Україні зазнають цькування в підлітковому віці.

За результатами дослідження, проведеного UNICEF в Україні, станом на липень 2017 року 67% дітей віком від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу лише за останні 2-3 місяці. З них 24% дітей були потерпілими, а 48% навіть нікому не розповідали про це [1]. Цифри вражаючі, адже майже кожна четверта дитина від 11 до 17 років була жертвою булінгу. Зазначені факти підтверджують актуальність нашого дослідження, що пов'язане з проблемою широкого розповсюдження булінгу в шкільному середовищі. Тому мета нашого дослідження полягає у аналізі причин та умов виникнення насильства серед підлітків та вироблення стратегії викорінення даного явища із суспільства.

Методологічну основу дослідження складають методи загальнонаукового та спеціально-наукового характеру, зокрема: діалектичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, статистичний та інші методи пізнання наукових явищ. Зокрема, порівняльно-правовий метод використовувався для вироблення антибулінгової стратегії в Україні з урахуванням досвіду зарубіжних країн в боротьбі зі шкільним насильством. Статистичний метод наукового пізнання широко застосовувався з метою з'ясування розповсюдженості булінгу в Україні та світі загалом.

Булінг є однією з форм шкільного насильства, прояв якої полягає у значному та стрімкому вибої агресії поміж учасниками освітнього процесу. Власне саме слово «булінг» походить від англійського слова «to bully», що у перекладі на українську означає «залякувати», «цькувати». Смісловий підтекст булінгу полягає у примушуванні когось робити небажані для нього дії, тобто вчиняти дії проти його волі, що вже само по собі є насильством. Зважаючи на специфіку середовища виникнення та рольовий розподіл, булінг є специфічним видом насильства, адже сприятливим середовищем існування цього явища є дитячі та юнацькі колективи, із нестійкими поглядами на життя, надемоційним сприйняттям та вразливою психікою їх учасників. Керівним принципом, на якому ґрунтується булінг є соціальна, майнова або фізична нерівність, а метою – закріплення авторитету шляхом систематичного приниження певної особи.

Першими дослідженнями в сфері насильства серед дітей можна вважати книгу шведського лікаря Петера-Пауля Хайнемана «Мобінг. Групове насильство серед дітей і дорослих» (автор. мобінг та булінг розглядаються як слова синоніми). В той же час однією з найвідоміших є робота норвежського психолога Дена Олвеуса «Булінг у школі: вирішення проблеми», яка базувалась на дослідженнях проведених в 1983 році серед норвежських учнів. За даними Д. Олвеуса приблизно 16% дівчаток і 17,5% хлопчиків у всіх розвинених країнах світу 2-3 рази на місяць стають жертвами булінгу в тій чи іншій формі. Аналогічні дослідження проводились у Німеччині, результати яких підтвердили статистичні дані Д. Олвеуса та склали 15% жертв булінгу серед усіх опитаних.

Д. Олвеус виділив прямий і непрямий булінг, а також зазначив, що прямі знущання часто набувають форми явного фізичного контакту, в якому на жертву відкрито напали, а непрямі знущання – форми соціальної ізоляції та навмисного виключення з діяльності [2, с. 271].

В Україні визначення «булінгу» набуло регламентації з прийняттям Закону України № 2657-VIII від 18 грудня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Цей Закон вніс зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення № 8073-1-X від 07 грудня 1984 р. (далі – КУпАП) та Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від 05 вересня 2017 р., доповнивши їх статтями про булінг. В наведених нормативно-правових актах булінг (цькування) визначається як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [3].

Доповненням адміністративних проступків таким діям як булінг законодавець надає соціальної значущості його негативним проявам та засуджує їх, адже за вчинення булінгу передбачається адміністративна відповідальність. Крім того, склад діяння булінгу передбачає кваліфікуючі ознаки, що підтверджує посилену увагу до кожного окремо існуючого випадку на практиці.

З метою передчасно запобігти випадкам зловживання та встановити чіткі обриси (межі) яке саме діяння слід вважати булінгом, законодавець надає перелік його ознак у Законі України «Про освіту». Законодавчо регламентовані такі типові ознаки булінгу як:

- 1) систематичність діяння (повторюваність) – одноразове знущання не може вважатися булінгом;
- 2) наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності) – певні дії принизливого характеру мають бути чітко спрямовані певній особі або певному колу осіб, які будуть виступати в ролі жертви;
- 3) дії або бездіяльність кривдника, що мають наслідком заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого – в цьому випадку важливим є аспект внутрішнього (суб'єктивного) сприйняття жертвою знущань зі сторони булера [4].

Не тільки в Україні, а й в світі в цілому, спостерігається актуалізація проблеми існування та протидії булінгу, що потребує дієвих якісних перетворень, які значною мірою вплинуть на її подальший перебіг кількісних показників в прогресії скорочення. Деякі держави раніше зреагували на відповідні соціальні процеси прийняттям відповідних законодавчих актів, у тому числі й шляхом внесення змін до закону про кримінальну відповідальність. Всім цим змінам передувало проведення соціологічних опитувань серед учнів (потенційних жертв булінгу), результати яких були вражаючими. Наприклад, за результатами дослідження, проведеного у 2008 році британською компанією Plan International UK на Філіппінах майже 50% дітей піддавалися булінгу, тому у 2013 році владою був прийнятий відповідний акт по боротьбі з булінгом [5]. У 2006 році аналогічний закон був прийнятий у Великобританії, а у 2011 році – у Чилі. Майже у всі держави, крім аспекту власне булінгу (реального, вербального) розглядається проблема кібербулінгу та протидії їй. Також, у деяких країнах, наприклад, у Великобританії та Австрії, вчителі мають нормативно закріплені обов'язок втручатися у конфліктні ситуації [6; 7, с. 14].

Більшість новопринятих законів регулюють досить специфічний правовий аспект суспільних відносин: питання морально-психологічних взаємин (вимагаючи прийняття кодексів толерантності шкіл, правил внутрішнього порядку, правил спілкування у колективі). Тобто виходячи із того, що внутрішні правила окремої школи мають впливати на формування морально свідомої, чемної та толерантної особистості, загалом можна сказати, що глобально таким чином формується менталітет цілої нації.

Сутнісна небезпека булінгу як соціального явища вбачається щонайменше у трьох аспектах залежно від ролі учасника конкретної ситуації. Поведінка власне особи-булера (того, хто фактично здійснює активний виток агресії незалежно від характеру та матеріалізації її прояву) створює мікроклімат дозволеності та безкарності за будь-які протиправні вчинки цієї особи як зараз (у конкретній ситуації, що слалася), так і у майбутньому. Такий стан речей може створювати загрозу непорушності та можливості реалізації охоронюваних законом конституційних прав та свобод громадян, а також значною мірою підірвати авторитет органів державної влади та місцевого самоврядування. Поведінка та психологічна обстановка, що формується навколо жертви злочину, у деяких випадках може створювати загрозу непорушності конституційного права на життя особи, провокуючи появу прагнень суїцидального характеру. Відношення до поведінки спостерігачів (свідків) певного агресивного прояву може руйнувати нормальні моральні якості особи, у тому числі милосердя, співчуття, та провокувати появу байдужості до оточуючих.

Соціальна природа булінгу досить багатогранна: нерівність дітей за майновим та владним цензом; наявність фактично неконтрольованої пропаганди насильства, наркотиків, спиртних напоїв – всього, що може бути джерелом або збудником неконтрольованого витоку агресії в учнів, психіка яких і без того є досить хиткою та вразливою; відсутність пропаганди мирного вирішення спорів та урегулювання конфліктів ненасильницьким способом; низький рівень правосвідомості та правової освіченості громадян [8].

У конституційно-правовому аспекті, існування булінгу, як актів систематичного насильства, ставить під загрозу непорушність та можливість реалізації одразу декількох конституційних прав і свобод громадян. Порушення цих цінностей, як правило, стосується жертви. З огляду на те, що булінг є систематичним та «шкільним» видом знущання, можна говорити про мету особи-булера: максимально унеможливити нормальні умови існування його жертви. Тим самим, булер може порушувати такі конституційні права жертви як право на відпочинок (наприклад, під час перерви змушуючи робити своє невиконане домашнє завдання), право на власність (відбираючи телефон чи інші особисті речі), право на повагу його гідності піддається в такому випадку беззаперечному порушенню, а також право на невтручання в особисте та сімейне життя тощо.

У виключних випадках, булінг може ставити під загрозу недоторканість одного із основоположних прав людини – права на життя. Як зазначалося раніше, булер своїми протиправними діями насильницького характеру, які суперечать волі потерпілого та всіляко завдають йому шкоди чи принижують його, провокує виникнення у жертви суїцидальних прагнень (що на думку принижованого позбавлять його настирливих та систематичних страждань), які подеколи можуть реалізовуватися. В такому випадку, наслідки булінгу будуть підлягати регулюванню з боку закону про кримінальну відповідальність. Людина, її життя та здоров'я в Україні згідно Основного Закону визнається найвищою соціальною цінністю [9], відповідно, булінгу, як явищу, що ставить під загрозу найвище благо держави, надається особливе значення.

З психологічної точки зору, небезпека булінгу полягає у тому, що саме шляхом насильства, приниження честі та гідності потерпілого, настирливих образ булер самостверджується, заробляє авторитет в колективі. Тобто, фактично одна із перших життєвих потреб глобального характеру реалізовується насильницьким шляхом у такому ранньому віці. Дитина згодом може не знаходити інших шляхів задоволення своїх, навіть, щоденних потреб, окрім як за допомогою приниження іншої особи.

Спираючись на дані статистики, досить абсурдним вдається твердження про те, що є можливим абсолютне викорінення булінгу як соціального явища на сучасному етапі розвитку суспільства. Більш коректною є мета максимальної мінімізації негативних проявів, їх найбільше скорочення. Остаточне викорінення булінгу як явища соціуму не є можливим, виходячи з того, що за своєю природою булінг є конфліктом. Ще античні філософи (Аристотель, Геракліт, Платон), які вивчали основи суспільного життя, довели, що у будь-якому суспільстві завжди будуть існувати конфлікти, як такі, при поділі і перерозподілі суспільних благ. «Змагання як ревне бажання зрівнятися є чимось хорошим і буває у людей хороших, а заздрість є чимось низьким і буває у людей низьких» [10, с. 95]. Тобто, якщо «перенести» це в дитячий колектив, зрозуміло, що в даному випадку суспільним благом буде виступати авторитет та увага, за яку всі члени колективу будуть прямо чи опосередковано змагатися. Це «змагання» і буде провокувати та утворювати конфлікти.

Першим кроком стратегії протидії булінгу в Україні держава обрала переведення булінгу в ранг адміністративного проступку. Питання полягає у тому, чи буде цей крок ефективним і дієвим відповідно до своєї початкової мети, адже історично прослідковуються непоодинокі випадки, що не завжди суворість з боку закону за вчинення того чи іншого діяння зменшує реальні показники цього явища на практиці (яскравим прикладом слугує запровадження смертної кари як виду покарання за окрему категорію злочинів, які продовжували вчинятися і після її легалізації).

Тому, на нашу думку, кращим варіантом дій буде профілактика булінгу. Саме вжиття превентивних заходів є найефективнішим способом, адже вони попереджають власне конфліктні ситуації булінгу, а відповідно, його імовірні негативні наслідки.

Сьогодні Україна, на відміну від інших держав світу, знаходиться на початковому етапі становлення антибулінгової стратегії. Держава дуже послідовно намагається вдаватися до будь-яких реформ аби вони були максимально дієвими та ефективними, а саме, спочатку, перед запровадженням відповідних законодавчих новел щодо булінгу, уже Міністерством освіти і науки України планувалося проведення циклу навчальних тренінгів для вчителів і школярів щодо попередження булінгу в Україні. Це є достатньо обґрунтованим рішенням, за якого відбувається роз'яснювальна робота серед учасників освітнього процесу про фактичний згубний вплив булінгу та його наслідки. Ще одним із аргументів необхідності проведення подібних програм є те, що під час таких тренінгів вчителів навчають основам правильної зовнішньої й психологічної допомоги всім тим, хто є жертвами цього явища [2, с. 273].

В Україні організаціями, що займаються проблемами булінгу є UNICEF (інформування батьків та дітей про булінг та протидія йому), Благодійний фонд "Kiddo" (протидія булінгу), Громадська організація "Студена" (недискримінаційне навчання), Український інститут дослідження екстремізму (дитяче насильство), Жіночий консорціум України (попередження та подолання насильства в дитячому середовищі), Український фонд "Благополуччя дітей" (вчить дитину захищати себе), Міжнародний жіночий правозахисний центр "Ла Страда-Україна" (протидія насильству в сім'ї та школі) [11].

Як зазначалося раніше, 18 грудня 2018 року у другому читанні Верховною Радою України був прийнятий Закон України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». КУпАП був доповнений статтею 173-4 яка передбачає адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин за вчинення булінгу [12]. Також передбачені кваліфікуючі ознаки діяння: вчинення таких дій групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років. Передбачається відповідальність й за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу [12]. Фактично ця норма покладає юридичний обов'язок на директорів,

голів, завідуючих та інших керівників закладів освіти реагувати на відповідні насильницькі випадки шляхом ініціативного інформування.

Згідно нових змін Законом України «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. на керівників освітніх закладів покладається спектр обов'язків щодо протидії булінгу. А саме, вони мають:

- розробляти, затверджувати та оприлюднювати план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;
- розглядати заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видавати рішення про проведення розслідування; скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживати відповідних заходів реагування;
- забезпечувати виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);
- повідомляти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти [3, 4].

Тобто згідно нововведень, керівник як очільник певного навчального закладу наділяється колом повноважень, що сприяють протидії булінгу на локальному рівні, в рамках конкретного закладу. Він, у свою чергу, при наявності відповідної протиправної ситуації, інформує про такі випадки вищестоящі органи, а також відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування. Таким чином, будується «ступенева» система, за якої центральні органи влади залишаються поінформованими про випадки булінгу в конкретних закладах регіонів. Відповідний обов'язок повідомлення покладається й на педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу [3, 4]. Таким чином в Україні «вибудована» система всесторонньої осудливої реакції на будь-які прояви булінгу в колективах.

Крім того, в Україні під егідою відкритості і прозорості покладається обов'язок кожного закладу освіти забезпечувати на своїх веб-порталах відкритий доступ до планів заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу; порядок реагування на доведені випадки та відповідальність причетних до цього осіб [3, 4]. З практичної точки зору це є стратегічно правильним кроком, оскільки з одного боку можливість відкритого доступу до цих ресурсів є одним із способів контролю з боку громадськості, яка не є байдужою до цієї проблеми, а з іншого – практичним «путівником» дій при реальній конфліктній ситуації.

Кожен вітчизняний здобувач в рамках прав, наданих йому освітнім закладом має право на отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування)[3, 4]. Інститут психологічної допомоги надає можливість особі, що була причетна до вчинення булінгу (власне булер, потерпілий чи свідок) з'ясувати причину виникнення конфліктної ситуації з середини, від самого початку. На практиці це є необхідним інструментом «безпечного» виходу із ситуації, адже насильство і фізичного, і психічного характеру справляє великий вплив на свідомість та психічний розвиток дитини, що може позначитися на її світосприйнятті у майбутньому. Тобто захищаються права потерпілих від булінгу та створюються всі умови якісного, неупередженого розслідування ситуацій підліткового насильства та цькування. Якщо дитина стала потерпілим або свідком булінгу вона може звернутися до директора школи, який вже буде зобов'язаний зі своєї сторони вживати певних заходів, у першу чергу інформаційного характеру. Також потерпілий може звернутися до соціальної служби у справах сім'ї, дітей та молоді, зателефонувати на гарячу лінію протидії насильства в сім'ї та захисту прав дітей, до Національної поліції, а також до Центру безоплатної правової допомоги.

Сьогодні, в усіх школах є психологи та соціальні працівники, які здійснюють соціальний патронаж задля виявлення та попередження шкільного цькування. Вони провадять декілька видів діяльності щодо попередження булінгу: початкові лекції, роз'яснювальні бесіди, тестування, для молодших вікових категорій – розмальовки, картинки тощо. Також є можливим надання комплексної допомоги певній родині (прийом дитини у психолога проводиться разом із батьками для допомоги у взаєморозумінні).

Аналізуючи досвід Канади у врегулюванні даної проблеми, можна зазначити, що нинішні канадські школи відходять від принципу нульової толерантності до більш конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу. Підхід нульової толерантності полягав у жорстких санкціях проти учнів, які ініціювали булінг (відсторонення від навчання або виключення зі школи) [13, с. 1]. Поширеною практикою профілактики та протидії булінгу в ході аудиторної діяльності є запрошення гостей-експертів. Це може бути психолог, соціальний працівник, поліцейський, який співпрацює зі школою. Такі заняття присвячуються питанням законодавства, яке визначає правила поведінки підлітків [14, с. 84]. Велика увага в канадських школах приділяється поширенню антибулінгових ресурсів: на веб-сайтах шкіл розміщуються матеріали для учнів, учителів та батьків; шкільний та класний інтер'єр оформляється антибулінговими плакатами, стінгазетами, листівками. Для

здійснення моніторингу проблеми булінгу в школі регулярно проводиться анкетування учнів, їхніх батьків та вчителів; ведеться журнал для запису кількості випадків та заяв, які надійшли від батьків; ситуація обговорюється на зібраннях учителів [15, с. 34].

США демонструє дещо інший підхід: влада у своїй політиці виходить із того, що не обов'язково створювати тисячі офіційних антибулінгових програм, можна просто включити деякі її компоненти в повсякденне навчання. Тобто кожен урок прямо чи опосередковано торкається теми булінгу, виховання толерантності і поваги у колективі: це або спеціальний урок зі спеціалізованою темою про булінг та його наслідки або цікаві інтерактиви, які допомагають учням відчувати себе у єдиному колективі [16].

У Норвегії антибулінгова кампанія має назву «Zero» («нуль»). Вона передбачає досить нетиповий підхід до такої протидії, зокрема, у кожній окремій школі створюється спеціальна рада, куди входять представники педагогічної ради, декілька батьків, деякі учні, а очолюється вона директором школи. Такий різний склад представників, на думку влади, має забезпечити найбільш комплексний підхід попередження та виявлення випадків булінгу [17, с. 744].

Великі сумніви щодо ефективності реального функціонування викликає той аспект, що адміністративне стягнення у вигляді штрафу, передбачене за булінг, фактично здебільшого покладається на батьків булерів або осіб, що їх замінюють. Наприклад, при вчиненні булінгу малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років та вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють [12]. З юридичної точки зору це є вірним, проте з психологічної точки зору – це буде малоефективним. В даному випадку треба не карати, а пояснювати потенційним булерам, їхнім жертвам та просто свідкам цих дій до чого акти насильства в кінцевому випадку можуть привести. А наслідки є неприємно вражаючими: для жертв булінгу це починається з психологічної травми і закінчується суїцидом, для булера адміністративна відповідальність може стати реальним строком вже за кримінальним законодавством.

Нажаль, є сумнівною дієвість допомоги психолога, адже часто у школі працюють психологи без необхідного професійного досвіду (випадки цькування вважаються одними з найскладніших випадків з професійної точки зору, а тим більше, коли воно відбувається у дитячому колективі), тому учні просто не сприймають їхні поради та рекомендації належним чином.

Важливим аспектом, якому не приділяється достатня кількість уваги на практиці, є, на нашу думку, робота кваліфікованого психолога не тільки з дітьми, а й з їх батьками, оскільки вони можуть опосередковано бути причетними до булінгу. Вже неодноразово наголошувалося на тому, що небезпека булінгу полягає у тому, що справляється надпотужний вплив на психіку дитини, який може мати наслідки в її житті у майбутньому. Тому батьки також не завжди можуть адекватно оцінювати ситуацію, до якої причетна їх дитина. Вкрай важливим є те, аби батьки також були залучені до психологічної допомоги, що надається дитині, адже часто надемоційний прояв агресивної поведінки булера є реакцією на непорозуміння в сім'ї.

Ще одним нюансом сучасної практики, на нашу думку, є те, що більшість антибулінгових заходів спрямовані на припинення ситуації, що вже сталася, та притягнення до відповідальності винних осіб. Цілком логічно, що такі заходи повинні мати місце, проте, на нашу думку, більш правильно концентрувати увагу саме на попередженні небажаних ситуацій, профілактики їх вчинення. Тож, з практичної точки зору, доцільніше збільшити кількість превентивних заходів: роз'яснювальна робота з боку вчителів, психологів, соціальних працівників, старших підлітків, з боку громадськості, проведення різноманітних інтерактивів, заходів, що сприяють згуртуванню колективу та інше.

Тож, в Україні сьогодні антибулінгова кампанія знаходиться на стадії свого початкового розвитку. Не можна заперечувати ефективність впроваджених та існуючих зараз заходів боротьби із булінгом. Проте досвід передових країн світу доводить те, що пріоритет має надаватися профілактиці існування цього явища, що буде більш дієвим, адже попередивши негативний вплив не треба турбуватися про те, як подолати його наслідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний веб-портал UNICEF в Україні URL: https://www.unicef.org/ukraine/media_31250.html. (дата звернення 18.05.2019)
2. Янішевська К. Д., Тимошенко О. О. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення. *Науковий юридичний журнал: Правові новели*. 2018. №4. С. 270-275.
3. Закон України № 2657-VIII від 18 грудня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення 19.05.2019)
4. Закон України № 2145-VIII від 05 вересня 2017 р. «Про освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. (дата звернення 19.05.2019)
5. Офіційний веб-портал Plan International United Kingdom URL: <https://plan-uk.org>. (дата звернення 21.05.2019)
6. Офіційний веб-портал влади Великобританії URL: <https://www.gov.uk>. (дата звернення 22.05.2019)

7. European Antibullying Network –Prof. Vasso Artinopoulou Ph. D.&Mrs. IroMichael. 2014. 85 p. URL: http://www.antibullying.eu/sites/default/files/wk3_ean_strategy_position_paper_explanatorypaper_final.pdf. (дата звернення 18.05.2019)
8. Іваній О. М. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Випуск 3. Том 2. С. 107-110.
9. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.) URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>. (дата звернення 23.05.2019)
10. Античные риторики. М.: МГУ, 1978. 352 с.
11. Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/orgaizaciyi-yaki-zajmayutsya-pitannyaми-buingu-v-ukrayini>. (дата звернення 18.05.2019)
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 80731-X від 7 грудня 1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (дата звернення 22.05.2019)
13. Roberge, G. D. From zero tolerance to early intervention: The evolution of school anti-bullying policy. *eJournal of Education Policy*. Fall 2012. P. 1-6.
14. Health. Grade 9: Interim Edition. A curriculum Guide. Government of Newfoundland and Labrador. Department of Education, 2007. 90 p.
15. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи у середній школі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2015. № 4 (26). С. 28-35.
16. Офіційний веб-портал UnitedStatesGovernment URL: <https://www.stopbullying.gov/prevention/at-school/index.html>. (дата звернення 18.05.2019)
17. Conditions for the implementation of anti-bullying programmes in Norway and Ireland: a comparison of contexts and strategies U.V. Midthassel*, S.J. Mintonband A.M. O'Moore. – Vol. 39, No. 6, December 2009, p. 737–750. URL: https://www.researchgate.net/publication/254239110_Conditions_for_the_implementation_of_anti-bullying_programmes_in_Norway_and_Ireland_A_comparison_of_contexts_and_strategies. (дата звернення 21.05.2019)

REFERENCES

1. Офіційний веб-портал UNICEF в Україні URL: https://www.unicef.org/ukraine/media_31250.html. (дата звернення 18.05.2019)
2. Janishevs'ka K. D., Timoshenko O. O. Dejaki problemi protidii bulingu v Ukraini ta shljahi ih virishennja. *Naukovij juridichnij zhurnal: Pravovi noveli*. 2018. №4. S. 270-275.
3. Закон України № 2657-VIII від 18 грудня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законodavchih aktiv Ukraini shhodo protidii bulingu (c'kuvannju)» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення 19.05.2019)
4. Закон України № 2145-VIII від 05 вересня 2017 р. «Про освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. (дата звернення 19.05.2019)
5. Офіційний веб-портал Plan International United Kingdom URL: <https://plan-uk.org>. (дата звернення 21.05.2019)
6. Офіційний веб-портал vladi Velikobritanii URL: <https://www.gov.uk>. (дата звернення 22.05.2019)
7. European Antibullying Network –Prof. Vasso Artinopoulou Ph. D.&Mrs. IroMichael. 2014. 85 p. URL: http://www.antibullying.eu/sites/default/files/wk3_ean_strategy_position_paper_explanatorypaper_final.pdf. (дата звернення 18.05.2019)
8. Іваній О. М. Social'na ta kriminal'no-pravova harakteristika bulingu. *Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu. Serija: Juridichni nauki*. 2018. Vipusk 3. Tom 2. S. 107-110.
9. Konstitucija Ukraini vid 28 chervnja 1996 r. (iz zmin.) URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>. (дата звернення 23.05.2019)
10. Antichnye ritoriki. M.: MGU, 1978. 352 s.
11. Офіційний веб-портал Ministerstva osviti i nauki Ukraini URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/orgaizaciyi-yaki-zajmayutsya-pitannyaми-buingu-v-ukrayini>. (дата звернення 18.05.2019)
12. Kodeks Ukraini pro administrativni pravoporushennja № 80731-X vid 7 grudnja 1984 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (дата звернення 22.05.2019)
13. Roberge, G. D. From zero tolerance to early intervention: The evolution of school anti-bullying policy. *eJournal of Education Policy*. Fall 2012. P. 1-6.
14. Health. Grade 9: Interim Edition. A curriculum Guide. Government of Newfoundland and Labrador. Department of Education, 2007. 90 p.
15. Kostjuk O. Dosvid Kanadi shhodo antibulingovoї roboti u serednij shkoli. *Porivnjaj'no-pedagogichni studii*. 2015. № 4 (26). S. 28-35.
16. Офіційний веб-портал UnitedStatesGovernment URL: <https://www.stopbullying.gov/prevention/at-school/index.html>. (дата звернення 18.05.2019)
17. Conditions for the implementation of anti-bullying programmes in Norway and Ireland: a comparison of contexts and strategies U.V. Midthassel*, S.J. Mintonband A.M. O'Moore. – Vol. 39, No. 6, December 2009, p. 737–750. URL: https://www.researchgate.net/publication/254239110_Conditions_for_the_implementation_of_anti-bullying_programmes_in_Norway_and_Ireland_A_comparison_of_contexts_and_strategies. (дата звернення 21.05.2019).

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО
CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW;
INTERNATIONAL PRIVATE LAW

УДК. 340.132.1

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-05

**ЮРИДИЧНА ПРИРОДА АВТОНОМНОГО РОБОТА ПРИ ВИЗНАЧЕННІ СУБ'ЄКТА
МАЙНОВОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри фундаментальних
та юридичних дисциплін
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
м. Харків, 61080, проспект Льва Ландау, 27,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

АНОТАЦІЯ: у статті, з огляду на необхідність розрізнення «об'єктів» і «суб'єктів» правовідносин, розглянуто питання визначення суб'єкта майнової юридичної відповідальності, коли має місце юридичний факт протиправної поведінки автономного робота. Як ідея-антитеза щодо ідеї «електронної особи» доводиться можливість, шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства, не надавати автономному роботу статус «суб'єкта правовідносин». Загалом особливості функціонування автономних роботів розглядаються з позиції «de lege lata» і «de lege ferenda». Вказано на особливості понять «технічний недолік автономного робота» і «протиправний ексцес функціонування автономного робота». Підкреслено, що гарантії балансу інтересів «виробників» (розробників), «споживачів» (власників, користувачів), «третьох осіб» насамперед припускають наявність «страхування ризику функціонування автономних роботів» (приміром, укладається «Договір страхування ризику протиправного результату функціонування автономного робота»), «резервного компенсаційного грошового фонду», «ресстрації автономних роботів». Доводиться, що автономні роботи (приклад: «військово-бойовий автономний робот») як об'єкт правовідносин може охоплюватись категорією «джерело підвищеної небезпеки». Запропоновано текст доповнення відповідної статті Цивільного кодексу України. Також вказано на доцільність формулювання в даному кодексі окремої статті з назвою: «Протиправний ексцес функціонування автономного робота, що підлягає обов'язковій ресстрації» (сформульовано текст статті). Проаналізовано варіант розуміння автономних роботів, як і «тварин», особливими об'єктами цивільних правовідносин, а також пропозицію надати автономним роботам статус, аналогічний статусу раба у Давньому римському праві. Зроблено висновок щодо розуміння автономного робота як квазісуб'єкта або суб'єкта правовідносин.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: правовідносини, автономний робот, протиправна автономна роботодія, суб'єкт майнової юридичної відповідальності.

**ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА АВТОНОМНОГО РОБОТА ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ
СУБЪЕКТА ИМУЩЕСТВЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

Шульга А. М.,

доктор юридических наук, доцент,
профессор кафедры фундаментальных
и юридических дисциплин
Харьковского национального университета
внутренних дел,
г. Харьков, 61080, проспект Льва Ландау, 27,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

АННОТАЦИЯ: в статье, учитывая необходимость различать «объекты» и «субъекты» правоотношений, рассмотрены вопросы определения субъекта имущественной юридической ответственности, когда имеет место юридический факт противоправного поведения автономного робота. Как идея-антитезис относительно идеи «электронного лица», доказывается возможность, путем внесения соответствующих изменений в действующее законодательство, не предоставлять автономному роботу статус «субъекта правоотношений».

В целом особенности функционирования автономных роботов рассматриваются с позиции «de lege lata» и «de lege ferenda». Указаны особенности понятий «технический недостаток автономного робота» и «противоправный эксцес функционирования автономного робота». Подчеркнуто, что гарантии баланса интересов «производителей»

(разработчиков), «потребителей» (владельцев, пользователей), «третьих лиц», в первую очередь предполагают наличие «страхования риска функционирования автономных роботов» (например, заключается «Договор страхования риска противоправного результата функционирования автономного робота»), «резервного компенсационного денежного фонда», «регистрации автономных роботов». Обосновывается, что автономный робот (например, «военно-боевой автономный робот») как объект правоотношений может охватываться категорией «источник повышенной опасности». Предложен текст дополнения соответствующей статьи Гражданского кодекса Украины. Также указано на целесообразность наличия в данном кодексе отдельной статьи с названием: «Противоправный эксцесс функционирования автономного робота, подлежащего обязательной регистрации» (сформулирован текст статьи). Проанализированы варианты понимания автономных роботов, как и «животных», особыми объектами гражданских правоотношений, а также предложение предоставить автономным роботам статус, аналогичный статусу раба в Древнем римском праве. Сделан вывод относительно понимания автономного робота как квазисубъекта или субъекта правоотношений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правоотношения, автономный робот, противоправное автономное роботодействие, субъект имущественной юридической ответственности.

THE LEGAL NATURE OF AN AUTONOMOUS ROBOT IN DETERMINING THE SUBJECT OF PROPERTY LEGAL RESPONSIBILITY: THEORY AND PRACTICE

Shulha A. M.,

Doctor of Law, Associate Professor,
Professor Chair of Fundamental and Law Disciplines
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, 61080, Lev Landau Avenue, 27,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>

ANNOTATION: in the article, given the need to distinguish between "objects" and "subjects" of legal relations, the issues of determining the subject of property legal responsibility are considered when there is a legal fact of unlawful behavior of an autonomous robot. As an idea-antithesis with respect to the idea of an "electronic person", it is proved that, by making appropriate changes in the current legislation, not to provide an autonomous robot with the status of a "subject of legal relations".

In general the features of functioning of autonomous robots are examined from position of "de lege lata" and "de lege ferenda". The features of concepts "Technical lack of autonomous robot" and "illegal excess of functioning of autonomous robot" are indicated. Underlined, that the guarantees of balance of interests of "producers" (developers), "consumers" (owners, users), "third persons", first of all suppose the presence of "insurance of risk of functioning of autonomous robots" (for example, "Contract of insurance of risk of illegal result of functioning of autonomous robot"), of the "compensative money system" of accruals, "registration of autonomous robots" consists. Grounded, that autonomous robot (for example, "military-battle autonomous robot") as an object of legal relationships can be embraced by a category "source of enhanceable danger". Text of addition of the corresponding article of the Civil code of Ukraine is proposed. It is also indicated on expediency of presence in this code of the separate article with the name: the "Illegal excess of functioning of autonomous robot, subject to obligatory registration" (text of the article is set forth). The variant of understanding of autonomous robots is analysed, as well as "animals", by the special objects of civil legal relationships, and also suggestion to give to the autonomous robots status analogical to status of slave in the Ancient Roman law. Drawn conclusion in relation to understanding of autonomous robot as quasibject or subject of legal relationships.

KEY WORDS: legal relations, autonomous robot, unlawful autonomous roboact, subject of property legal liability.

Одним із наслідків такого явища як *роботизація діяльності людини* є проблема можливого *ненормативного функціонування автономної робототехніки*, проблема визначення *суб'єкта юридичної відповідальності* за фактичними наслідками юридично значущого функціонування автономної робототехніки, проблема *юридичної термінопонятійної ідентифікації* автономних роботів орієнтуючись на такі категорії як «об'єкти» і «суб'єкти» правовідносин для розмежування поведінки робота і поведінки людини в умовах, коли є пропозиція щодо надання автономним роботам статусу *суб'єкта правовідносин*. В працях вітчизняних, а також іноземних вчених з різних галузей наукового знання (В.В. Архипов, К.О. Беляков, Ю.В. Бистрова, О.М. Ірискіна, Д.А. Керімов, В.Б. Наумов, А.В. Незнамов, І. М. Рассолов, Д.А. Поспелов, В.А. Шустер та ін.) має місце теоретико-правовий аналіз таких питань як «роботетика», «робоправо», «інтернет-право», «віртуалізація у праві», «законодавство про робототехніку», «електронний документ», «кіберзлочинність» тощо, пов'язаних безпосередньо або опосередковано із зазначеною проблематикою. Втім питання виокремлення фундаментально-елементарних термінопонять мови права (закону), що відображають сферу співіснування, взаємодії людини і робототехніки і мають значення (розмежовуючи «суб'єктів» і «об'єктів» права, правовідносин) для юридичної оцінки поведінки суб'єкта права як правомірної або протиправної, усе ще потребує конкретизованого з'ясування, аргументованого класифікаційного підходу. Зокрема і насамперед, на нашу думку, існує необхідність формулювання пропозицій щодо визначення суб'єкта майнової юридичної відповідальності у контексті вирішення питання про співвідношення поведінки робота і людини.

У зв'язку з існуванням *автономних роботів* (у подальшому – АР), з огляду на *теорію правовідносин*, вчення про їх *структуру*, визначення *суб'єкта майнової юридичної відповідальності* залежить від розуміння АР як: 1) *об'єкта* правовідносин; 2) *суб'єкта* правовідносин.

При цьому у межах правовідносин *гіпотетично* може мати місце розуміння АР: а) *контрарне* («розмежовувальне»), за принципом-формулою «або – або» (або – «об'єкт», або – «суб'єкт» в будь-якій ситуації); б) *синкретичне* («об'єднувальне»), за принципом-формулою «і – і» (і «об'єкт», і «суб'єкт», в одній ситуації – «об'єкт», в іншій – «суб'єкт»).

1. Де-юре і де-факто на сьогодні АР в Україні, як і в інших європейських країнах, при визначенні суб'єкта *майнової юридичної відповідальності* АР розуміється як *об'єкт* правовідносин. При такому розумінні, відповідно до змісту Закону України «Про захист прав споживачів» (аналогічного за змістом актам європейського законодавства *про захист прав споживачів*) матеріальні АР (і віртуальні АР як певні «програмні продукти») є «продукцією» («товаром» як видом продукції), котра має свого «виробника», «гарантійний строк», повинна бути «безпечною», не повинна мати «недоліків». «Споживач» має право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції).

За логікою речей виробник (програміст) при створенні АР як виду *продукції* передбачає лише певну *нормативну* поведінку АР, тому за наявності *факту* протиправної автономної роботи її та її негативних наслідків *виробник* має бути суб'єктом цивільно-правової відповідальності. *Виробник* має нести відповідальність за *протиправну шкоду*, завдану АР *споживачеві* або *третім особам* як за результат *дефекту* АР, зовнішній прояв його *недоліку*. У такого роду ситуації існує опосередкований *причинно-наслідковий зв'язок* між діяльністю виробника і протиправною шкодою, котру відображає схема «виробник – АР – протиправна автономна робота – протиправна шкода». При цьому необхідно враховувати, що цивільні кодекси європейських країн передбачають норму, аналогічну за змістом тій, що закріплена у ст. 1210. ЦК України («Особи, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг)»): шкода, завдана внаслідок недоліків товарів, підлягає відшкодуванню, за вибором потерпілого, продавцем або виготовлювачем товару. Прикладом відповідної протиправної автономної роботи її та її негативних наслідків може бути пожежа, спричинена АР-пилососом в будинку його власника (в результаті *самонавчання* подолав перешкоди для свого руху і включив електроплиту) [1].

Варіантом *можливого* законодавчого визначення *правового режиму* АР як об'єкта правовідносин є охоплення поняття АР категорією *джерело підвищеної небезпеки*. При такому підході до розуміння АР при укладанні договору купівлі-продажу, предметом якого є АР, має укладатись і *договір обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності* за шкоду, заподіяну функціонуванням АР. Існування такого роду договору означає, що *страховик* бере на себе відповідальність у випадку завдання АР *протиправної шкоди*. Відповідний договір може мати й іншу назву, приміром, «*договір страхування ризику протиправного результату функціонування АР*».

При цьому доцільно розрізняти поняття «*технічний недолік АР*» і «*протиправний ексцес функціонування АР*». АР як вид робототехніки може мати «технічний недолік», який має бути поняттям законодавства про захист прав споживачів з усіма відповідними наслідками для *виробника АР* (повинен усунути даний недолік упродовж гарантійного строку). Поняття «протиправного ексцесу функціонування АР» має бути поняттям *страхової* діяльності.

При такому підході досягається *нормативно-правовий компроміс інтересів* «виробників» (розробників), «споживачів», «третіх осіб» щодо АР як предмету договору купівлі-продажу. Протиправна шкода, заподіяна АР завжди відшкодовується. Відшкодовується *страховиком*. При цьому не стримується *технічний прогрес*, оскільки *не виробник* стає суб'єктом відповідальності у випадку «протиправного ексцесу функціонування АР». Виробник (розробник) отримує можливість «безболісно» продовжувати витрачати кошти, отримані як прибуток від продажу АР, на їх подальше *вдосконалення*.

Окрім *страхування* додатковою *гарантією* інтересів осіб, котрим завдано шкоду АР («цивільних позивачів») має бути існування *резервного компенсаційного грошового фонду* «для компенсації збитку, який не покривається страховкою» (п. 58 Резолюції від 16.02.2017 р. Парламенту ЄС «Норми цивільного права про робототехніку», у подальшому – Резолюція Європарламенту), а також обов'язкова *державна реєстрація* АР, котрі охоплюються поняттям *джерело підвищеної небезпеки*. В Резолюції Європарламенту наголошено (Загальні положення. п. 2), що «необхідно розробити критерії класифікації роботів, що підлягають реєстрації». Самоочевидною істиною є те, що одним із таких критеріїв є «ознаки *джерела підвищеної небезпеки*». Прикладом відповідних матеріальних АР можуть бути *військово-бойові АР*.

Як бачимо, загалом основні організаційно-правові *гарантії* балансу *інтересів* «виробників» (розробників), «споживачів» (власників, користувачів), «третіх осіб» – це: а) *страхування ризику функціонування АР*; б) *резервний компенсаційний грошовий фонд*; в) *реєстрація АР*. Зазначений підхід щодо унормування діяльності, пов'язаної з функціонуванням АР припускає доповнення тексту

відповідної статті цивільного кодексу або формулювання у ньому окремої відповідної статті. Приміром, текст ч. 1 ст. 1187 ЦК України («Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки») можуть доповнити наступні слова (виокремлені у даному абзаці курсивом): «Джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з функціонуванням автономних роботів, що підлягають обов'язковій реєстрації, використанням...» або у даній статті з'являється нова частина зі словами: «Джерелом підвищеної небезпеки (у подальшому – ДПН) є діяльність, пов'язана з функціонуванням автономних роботів, що підлягають обов'язковій реєстрації» (альтернативний варіант: «На функціонування автономних роботів, що підлягають обов'язковій реєстрації, розповсюджується правовий режим, встановлений для ДПН»).

Включення АР до Переліку АР, що підлягають обов'язковій реєстрації означає, що відповідні АР охоплюються поняттям ДПН. На сьогодні, з огляду на термінологію Резолюції Європарламенту (п. 24) поняттям ДПН мають охоплюватись автономні транспортні засоби (автономні автомобілі, дрони). Наявність у них реєстраційного номеру дозволяє оперативно ідентифікувати їх власника (за необхідності може використовуватись і пасивна або активна радіомітка [2]). Приміром, стосовно дронів в РФ вже внесені (2017 р.) відповідні поправки до Повітряного кодексу, Державіаслужба України також пропонує прийняти рішення про такого роду реєстрацію [3].

Проте, на нашу думку, більш доцільно сформулювати окрему статтю з назвою: «Протиправний ексцес функціонування АР, що підлягають обов'язковій реєстрації», котра, зокрема, вказує (терміном «функціонування»), що АР є не суб'єктом, а об'єктом правовідносин. Загалом зміст тексту даної статті може мати наступний вигляд: «Діяльність, пов'язана з функціонуванням АР, що підлягають обов'язковій реєстрації є ДПН. Діяльність, пов'язана з функціонуванням зареєстрованих АР підлягає обов'язковому страхуванню. Страховик відшкодовує шкоду, завдану зареєстрованим АР у випадку протиправного ексцесу функціонування АР. У випадку протиправного ексцесу функціонування військово-бойового АР шкоду відшкодовує держава. Протиправний ексцес функціонування АР – це результат його функціонування, не передбачений його програмним продуктом (штучним інтелектом). Протиправний ексцес функціонування АР є подією як юридичним фактом. Протиправний ексцес функціонування АР (протиправна автономна роботодія) може спричинити смерть людини (людей), завдати шкоду її (їх) здоров'ю та іншу як майнову, так і майнову шкоду».

Приміром, з огляду на чинне цивільне законодавство керування автомобілем є ДПН, що й обумовлює особливості майнової відповідальності у випадку ДТП. Так само має вирішуватись («за аналогією закону») і питання про майнову відповідальність у зв'язку з керуванням автомобілем, яке здійснював «автопілот», оскільки «автомобіль з автопілотом» (видове поняття) на сьогодні усе ще має усі істотні юридичні ознаки «автомобіля» (родове поняття). У майбутньому поряд з поняттям «автомобіля» може з'явитись самостійне юридичне поняття «беспілотного автомобіля» («автономного автомобіля») як підвиду матеріальних АР. Автовиробник BMW вже заявив, що «перший самокерований електромобіль BMW вийде в 2021 році» [4]. Розробки автомобілів-роботів ведуться в багатьох країнах, проте юридична практика вже знає випадки коли внаслідок «помилки» штучного інтелекту самокерованого автомобіля мало місце його зіткнення з іншим транспортним засобом [5].

Як на можливий альтернативний підхід в літературі іноді вказують [6] на пропозицію розуміння АР, як і тварин, особливим об'єктом цивільних правовідносин (ст. 179 ЦК України), на яких, крім випадків, встановлених законом, поширюється правовий режим речі, також законом встановлюються і «правила поводження з тваринами». При такому підході цивільний кодекс має бути доповнений статтею де зазначається, що АР є особливим об'єктом цивільних правовідносин. Правовий режим АР встановлюється спеціальним законом. Проте такий закон повинен відповідати ЦК, який власне і вирішує усі питання, що стосуються визначення СЮВ у випадку завдання шкоди АР.

2. Як репрезентація синкретичного розуміння АР, котре припускає, що АР має низку ознак об'єкта і суб'єкта правовідносин, в науковому середовищі є пропозиція надати АР статус раба у Давньому римському праві [7, с. 102]. При такому розумінні юридичної природи АР у контексті аналізу ознак об'єктів і суб'єктів права, фактично АР є одночасно і об'єктом права, і суб'єктом права («суб'єктом» з ознаками «об'єкта», свого роду «гібридним суб'єктом»). Пояснюється це тим, що відповідно до принципів давньоримського права раби (servi) – одна із правових категорій осіб в залежності від статусу свободи (status libertatis). Раб не мав статусу самостійного суб'єкта права. У більшості юридичних ситуацій раб – об'єкт правовідносин, знаряддя, що може говорити (instrumentum vocale) [8, с. 102]. Але раб був не тільки власністю, майном, він мав і низку різного роду прав, зокрема, певною мірою повинна була враховуватись хазяїном особистість раба, наприклад, його релігійні уподобання, він сам міг мати власність (купляв для себе рабів, давав гроші у борг хазяїну), тобто парадоксальність полягає в тому, що з однієї точки зору раб – це об'єкт, майно рабовласника, але майно, що могло придбавати, мати власне майно, з іншої – раб – це суб'єкт автономних дій (свідомих, вольових дій), серед яких були дії, що могли зобов'язувати його хазяїна. Останній відшкодовував шкоду, завдану рабом третім особам.

Головним у контексті юридичної характеристики загальних ознак раба і АР є те, що АР як *продукт виробництва* є об'єктом правовідносин, приміром, є *предметом* договору купівлі-продажу, але, як і колись власник раба, *власник* АР має бути СЮВ. При цьому функціонально АР нагадує раба як робітника, що працює на його хазяїна-власника, який несе юридичну відповідальність за протиправні автономні роботодії. Така концепція розуміння СЮВ насамперед відповідає інтересам *виробників* АР. В такій ситуації юридичним інструментом захисту інтересів *власників* АР і одночасно інструментом підтримки високого рівня продаж АР, може бути *договір страхування* («добровільного» або «обов'язкового») *ризиків протиправного результату функціонування* АР.

Наближеним до пропозиції надати АР статус *раба* у Давньому римському праві є розуміння АР як *квасисуб'єкта* правовідносин. Є науковці, котрі використовують поняття «дія робота» і пишуть, що «при зростанні ситуацій, пов'язаних з участю Роботів, з'явиться необхідність введення нового квасисуб'єкта цивільного правовідношення – Робота» [6], хоча при цьому уникають формулювання визначення поняття *квасисуб'єкта правовідношення (цивільного)*.

«Квазі...» – частина складних слів, що відповідає за своїм значенням словам «несправжній», «майже», «близько», тобто фактично поняття «квасисуб'єкт» є проміжним між поняттями «несуб'єкт» і «суб'єкт». Але питання про «несуб'єктів» і «суб'єктів» правовідносин в теорії, як і в юридичній практиці вирішується за принципом «або – або» (*tertium non datur*). Наприклад, у складі населення країни є «громадяни» і «особи без громадянства», «громадяни» і «негромадяни» (в Латвійській Республіці частина її населення має «паспорт негромадянина»). Такий підхід вносить ясність, чіткість, однозначність в правове регулювання суспільних відносин (наприклад, душевнохвора людина не може бути *суб'єктом* певних правовідносин, проте її опікун, піклувальник як її представники стають *суб'єктами* даних правовідносин). Як в національних правових системах, так і в міжнародному праві не використовується поняття «квасисуб'єкт», хоча, приміром, в літературі використовується поняття «квасидержава» при характеристиці *державоподібного утворення* як одного з видів *суб'єктів* міжнародного права [9, с. 51]. В Резолюції Європарламенту використовується поняття «квасінезалежні рішення» роботів (Відповідальність. Z.).

3. З огляду на теорію правовідносин найбільш революційною категорією розуміння АР є його позиціонування як *суб'єкта правовідносин*. Революційність такого підходу, коли змінюється усталене розуміння *обсягу* поняття «суб'єкт правовідносин» (як і поняття «суб'єкт права»), полягає насамперед в тому, правове регулювання визначає *правовий режим* об'єктів правовідносин і *правовий статус* суб'єктів правовідносин, центральним елементом якого є «суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки». «Суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки» також є «змістом» правовідносин як їх структурним елементом. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин «спрямовані» [10, с. 493] на об'єкт правовідносин, слугують реалізації їх *інтересів* [11, с. 249]. Революційність зазначеного підходу припускає, зокрема, використання для характеристики АР понять, аналогічних тим, що характеризують «юридичну особу» як *суб'єкта* цивільних правовідносин. Ознаки можливості реальної матеріалізації такого підходу у сфері правового регулювання, в нормах законодавства про робототехніку демонструє Резолюція Європарламенту, де зазначено, що хоча «на сьогодні відповідальність повинна лежати на людині, а не на роботів» (п. 56), «в перспективі» може з'явитись і «правове рішення» про надання роботам «особливого правового статусу», «автономні роботи можуть створюватись як електронні особи і нести відповідальність за заподіяну ними шкоду в тих випадках, коли вони приймають рішення автономно або іншим чином самостійно взаємодіють з третіми особами» (п. 59).

Зазначену тенденцію, в її зв'язку з існуванням спричиненого появою АР «соціального запиту» щодо перегляду поняття «суб'єкт права» [12, с. 85], відображає і, приміром, законопроект Д.С. Гришина «про розумних роботів (роботів-агентів)» [13], який припускає внесення змін до Цивільного кодексу і пропонує розрізняти «роботів» та «роботів-агентів» [14]. Останні мають статус, аналогічний за основними ознаками статусу *юридичної особи*. Роботом-агентом є робот, який, зокрема, за рішенням власника і в силу конструктивних особливостей призначений для участі в цивільному обороті, має відособлене майно, яким відповідає за своїми зобов'язаннями, може від свого імені здобувати і здійснювати цивільні права, нести цивільні обов'язки, може виступати учасником цивільного процесу.

Поява даного законопроекту, як і зміст Резолюції Європарламенту свідчать, що відповідь на питання «Надавати чи не надавати *правосуб'єктність* АР?» може бути позитивною. Проте ставлення до *правосуб'єктності* АР в науковому середовищі не є однозначним. Аналогічним є ставлення до ідеї про «права тварин». Позиція одних: тільки люди можуть мати *права* [15], інші ідею «прав тварин» підтримують [16]. Науковцями підготовлено «Декларацію прав тварин сімейства китових» (є наукова аргументація, що кити, а також дельфіни, є культурними істотами з інтелектом, мають самосвідомість, абстрактне мислення, мають низку якостей, котрі роблять людину людиною тощо). Ставлення до даної ідеї *законодавця* продемонстрував іспанський парламент, який визнав (2008 р.) право великих людиноподібних мавп на життя і свободу (австрійські захисники тварин вимагають, щоб Європейський суд надав шимпанзе статус юридичного суб'єкта) [17]. Уряд Індії надав дельфінам статус «особи, що не

відноситься до людського роду». Було заявлено, що вони «повинні мати свої власні особливі права». Дельфінам притаманне самоосмислення, у них є соціальна організація, система комунікації. У дельфінів, як і у людей, є своя мова (користуються складною граматичною комунікацією). Вони звертаються (насамперед для підтримки соціальних зв'язків) один до одного на ім'я (самі вибирають собі унікальні імена – низку складних звукових сигналів [18].

З іншого боку, необхідно бачити, що ідея прав тварин може бути конструктивно замінена ідеєю гуманного ставлення до тварин, юридичним виразом якого мають бути відповідні «обов'язки» людей щодо тварин як об'єктів правовідносин. Техніко-юридичний спосіб унормування даної ситуації (і віднайдення «юридичного виходу» з неї) полягає в тому, що, як відомо, «суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки» – парні категорії, взаємозв'язані поняття. В межах правовідношення «зобов'язана особа» діє на користь «управленої особи». Відповідно через *зобов'язання* людей до певної активної поведінки (дії) і пасивної поведінки (бездіяльність – форма реалізації відповідних «заборон») можна забезпечити той *якісний стан* життя тварин поряд з людьми і серед людей, який відображає поняття «права тварин». У даному плані ідея прав АР аналогічна ідеї прав тварин.

Проте *практика* йде іншим шляхом. Так, приміром, позитивне ставлення законодавця до *правосуб'єктності* АР вже продемонстрував король Саудівської Аравії. У жовтні 2017 р. робот-андроїд Софія, після свого успішного виступу на конференції в Саудівській Аравії, стала підданою цього королівства. Після повідомлення про даний факт, вона сказала слова подяки, наголосив, що гордиться тим, що «стала першим роботом, який отримав підданство» [19]. У США юридична фірма Baker & Hostetler своєю *дією-рішенням роботодавця* де-факто і де-юре *ототожнила* людину-працівника і робота-працівника, оскільки *призначила на посаду* керівника відділу робота-юриста («штучний інтелект»), який має управляти 50 співробітниками, здатний сприймати письмову мову, збирати інформацію, пропонувати аргументовані рішення, відстежувати зміни в законодавстві, навчатися на власних рішеннях і на судових справах своїх колег-людей [20].

Як бачимо тема можливої сумісності понять «права» і «робот» як понять мови права (закону) не є надуманою. Наприклад, тема необхідності укладання «юридичного шлюбу» між даними поняттями цікавить представників військового відомства США, котрі висловили думку, що безпілотні літаки мають право захищати себе, зокрема, превентивними ударами [21].

Зазначені приклади, законопроект Д.С. Гришина, Резолюція Європарламенту свідчать, що фактично наукова і масова правосвідомість певною мірою вже підготовлена для «безболісного» сприйняття АР як суб'єкта права і правовідносин. Мистецтво, особливо кіномистецтво вже привчило образно сприймати *робота-андроїда* як певний аналог людини, як певного соціального «суб'єкта». Так само мислив і А. Азімов, коли писав в оповіданні «Я, робот» (1941 р.) про «три закони робототехніки», обов'язкові «правила поведінки» робота у системі відносин «робот – людина».

З іншого боку, ідея «електронної особи», котра має «правовий статус», у дослідженні Н. Невеянс (Франція, Університет Артуа, Центр вивчення права, етики і процедур), яке вона здійснила для Європарламенту, названа «даремною і недоречною», її прибічники надмірно орієнтуються на наукову фантастику, сприймаючи роботів як «двійників» людини. Надати їм особливий соціальний статус «означає розмивати межі між людиною і машиною, між живим і мертвим, людським і нелюдським» [22]. «Машина не може ні за яких обставин перетворитися в «суб'єкт діяльності»... вона не суб'єкт», – наголошував і Д.А. Керімов, коли писав про проблеми філософії і права, пов'язані з «правовою кібернетикою» [23, с. 516]. У даному плані в публіцистичній дискусії, з огляду на практику реалізації *ідеології трансгуманізму* (заперечує православне вчення, що «людина створена за образом і подобою Божою»), вже навіть поставлено питання про наявність загрозової тенденції в сучасному історичному процесі розвитку людства, узагальнене ім'я якої можна репрезентувати так: «Олюднення робота, роботизація людини» [24] (дане гуманітарне питання слід відрізнити від суто технічного питання про «антропоморфність робота»).

Усе зазначене припускає узагальнюючий висновок, що *опозиційне ставлення* до актуальності прийняття законодавчого рішення в результаті якого поряд з поняттями чинного права «електронний документ», «електронний документообіг», «електронний підпис» тощо може з'явитись і поняття «електронної особи» або «електронної юридичної особи», може пояснюватись насамперед тим, що законодавча техніка, традиційний понятійний апарат юридичної науки дозволяють шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства обійтись без надання АР статусу суб'єкта правовідносин. Приміром, за необхідності можна говорити не про «права АР», а про «функціональні можливості АР», що забезпечуються відповідними «обов'язками» власника та інших суб'єктів права. Традиційні поняття «майно», «продукція», «дефект продукції», «ДПН», «реєстрація», «ідентифікація», «страхування» тощо дозволяють вирішити питання про визначення СЮВ у випадку «протиправної автономної роботодії» («протиправного ексцесу функціонування АР»). При цьому «страхування АР, що підлягають обов'язковій реєстрації» має бути основною гарантією подальшого прогресу у сфері робототехніки. Відповідно АР усе ще може розумітись як об'єкт правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Paranoid android: Cleaning gadget «switches itself on» and moves onto kitchen hotplate in «suicide bid». URL: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2503733/Paranoid-android-Cleaning-gadget-switches-moves-kitchen-hotplate-suicide-bid.html>.
2. Технология RFID. URL: <http://www.rid-ls.eu/ua/produkty/>
3. Українських власників дронів зобов'язать проходити реєстрацію. URL: <https://informer.news/ukrajinskykh-vlasnykiv-droniv-zobov'yazhut-prohodyty-rejestratsiyu/>
4. Первый самоуправляемый электромобиль BMW выйдет в 2021 году. URL: <https://comments.ua/ht/544950-perviy-samoupravlyaemiy-elektromobil-bmw.html>
5. В Калифорнии зафиксировано первое ДТП по вине самоуправляемого автомобиля Google. URL: <https://tjournal.ru/23972-v-kalifornii-zafiksirovano-pervoe-dtp-po-vine-samoupravlyaemogo-avtomobilya-google>
6. Ирискина Е.Н., Беляков К. О. Правовые аспекты гражданско-правовой ответственности за причинение вреда действиями робота как квазисубъекта гражданско-правовых отношений. Гуманитарная информатика. 2016. №10. С. 63-72.
7. Pagallo U. The Law of Robots: Crimes, Contracts, and Torts. Springer, 2013. 228 p.
8. Омельченко О.А. Римское право. М.: ТОН - Остожье, 2000. 208 с.
9. Додонов В.Н., Панов В.П., Румянцев О.Г. Международное право. Словарь-справочник / Под общей ред. В.Н. Трофимова. М.: ИНФРА-М, 1997. 368 с.
10. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М.: Юрист, 1997. 672 с.
11. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. А.С. Пиголкина. М., 1997. 384 с.
12. Гудима Д. Деякі новели в інтерпретації поняття «суб'єкт права»: абсурдні чи перспективні? Право України. 2010. №2. С. 82-87.
13. Незнамов А.В., Наумов В.Б. Вопросы развития законодательства о робототехнике в России и в мире. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_23292.html
14. Dentons разработала первый в России законопроект о робототехнике. URL: <https://www.dentons.com/ru/insights/alerts/2017/january/27/dentons-develops-first-robotics-draft-law-in-russia>.
15. Scruton Roger. Animal rights and wrongs. Demos, 2006. 111 p.
16. Dershowitz Alan. Rights from Wrongs: A Secular Theory of the Origins of Rights. New York, 2005. 262 p.
17. Spanish parliament approves «human rights» for apes. URL: <https://www.theguardian.com/world/2008/jun/26/humanrights.animalwelfare>
18. Индия признала дельфинов личностями и запретила дельфинарии. URL: http://www.vita.org.ru/amusement/dolphin/dolphin_a_person_in_india.htm
19. Робот-андроид София стала подданной Саудовской Аравии. URL: <http://tass.ru/ekonomika/4680400>
20. Компания наняла искусственный интеллект на должность юриста. URL: <https://hi-tech.mail.ru/news/ai-law-goss/>
21. Правовые вопросы ближайшего будущего: роботы-убийцы. URL: <https://pravo.ru/review/view/94866/>
22. Новые законы робототехники: как в Европе регулируют права роботов. URL: <https://www.popmech.ru/technologies/379112-novye-zakony-robototehniki-kak-v-evrope-reguliruyut-prava-robotov/>
23. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М.: Аванта+, 2001. С. 380.
24. Очеловечивание робота, роботизация человека. URL: <https://rvs.su/statia/ochelovechivanie-robota-robotizaciya-cheloveka>

REFERENCES

1. Paranoid android: Cleaning gadget «switches itself on» and moves onto kitchen hotplate in «suicide bid». Retrieved from <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2503733/Paranoid-android-Cleaning-gadget-switches-moves-kitchen-hotplate-suicide-bid.html>.
2. Tekhnolohiya RFID [RFID Technology]. Retrieved from <http://www.rid-ls.eu/ua/produkty/> [in Ukrainian].
3. Ukrainskykh vlasnykiv droniv zobov'yazhut prohodyty reiestratsiyu. [Ukrainian drone owners will be required to pass the registration]. Retrieved from <https://informer.news/ukrajinskykh-vlasnykiv-droniv-zobov'yazhut-prohodyty-rejestratsiyu/> [in Ukrainian].
4. Pervyy samoupravlyaemiy elektromobil' BMW vydyet v 2021 godu [The first BMW self-driving electric car will be released in 2021]. Retrieved from <https://comments.ua/ht/544950-perviy-samoupravlyaemiy-elektromobil-bmw.html> [in Russian].
5. V Kalifornii zafiksirovano pervoe DTP po vine samoupravlyaemogo avtomobilya Google [Google's self-driving car caused its first crash in California]. Retrieved from <https://tjournal.ru/23972-v-kalifornii-zafiksirovano-pervoe-dtp-po-vine-samoupravlyaemogo-avtomobilya-google> [in Russian].
6. Iriskina E.N., & Belyakov K. O. (2016). Pravovye aspekty grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti za prichinenie vreda deystviyami robota kak kvazisub"ekta grazhdansko-pravovykh otosheniy [Legal aspects of civil liability for the harm done by robot as a quasi-subject of civil law relations]. *Gumanitarnaya informatika – Humanitarian informatics*, 10, 63-72 [in Russian].
7. Pagallo U. The Law of Robots: Crimes, Contracts, and Torts. Springer, 2013. 228 p.
8. Omel'chenko O.A. (2008). *Rimskoe pravo [Roman law]*. Moscow: TON - Ostozh'e [in Russian].
9. Dodonov, V.N., Panov, V.P., Rumyantsev, O.G. (1997). *Mezhdunarodnoe pravo. Slovar'-spravochnik [International law. Reference dictionary]*. V.N. Trofimov (Ed.). *I INFRA-M* [in Russian].
10. Matuzov, N.I., Mal'ko, A.V. (Eds.). (1997). *Teoriya gosudarstva i prava. Kurs lektsiy [Theory of state and law. Lecture course]*. Moscow: Yurist" [in Russian].

11. Pigolkin, A.S. (Eds.). (1997). *Obshchaya teoriya prava: Uchebnik dlya yuridicheskikh vuzov* [General theory of law: a textbook for law universities]. Moscow [in Russian].
12. Hudyma D. (2010). *Deiaki novelty v interpretatsii poniattia «subiekt prava»: absurdni chy perspektyvni?* [Some novelties in the interpretation of the concept of "subject of law": absurd or promising?] *Право України – Law of Ukraine*, issue 2, 82-87 [in Ukrainian]
13. Neznamov A.V., Naumov V.B. *Voprosy razvitiya zakonodatel'stva o robototekhnike v Rossii i v mire* [Issues of development of legislation on robotics in Russia and in the world] Retrieved from http://e-notabene.ru/lr/article_23292.html [in Russian]
14. Dentons razrabotala pervyy v Rossii zakonoproekt o robototekhnike [Dentons has developed Russia's first robotics draft law]. Retrieved from <https://www.dentons.com/ru/insights/alerts/2017/january/27/dentons-develops-first-robotics-draft-law-in-russia> [in Russian]
15. Scruton Roger. *Animal rights and wrongs*. Demos, 2006. 111 p.
16. Dershowitz Alan. *Rights from Wrongs: A Secular Theory of the Origins of Rights*. New York, 2005. 262 p.
17. Spanish parliament approves «human rights» for apes. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2008/jun/26/humanrights.animalwelfare>
18. Indiya priznala del'finov lichnostyami i zapretila del'finarii [India recognized dolphins as individuals and banned dolphinariums]. Retrieved from http://www.vita.org.ru/amusement/dolphin/dolphin_a_person_in_india.htm [in Russian]
19. Robot-android Sofiya stala poddannoy Saudovskoy Aravii [The android robot Sofia has become a citizen of Saudi Arabia]. Retrieved from <http://tass.ru/ekonomika/4680400> [in Russian]
20. Kompaniya nanyala iskusstvennyy intellekt na dolzhnost' yurista [The company has hired artificial intelligence as a lawyer]. Retrieved from <https://hi-tech.mail.ru/news/ai-law-ross/> [in Russian]
21. Pravovye voprosy blizhayshego budushchego: roboty-ubiytsy [Legal issues for the near future: killer robots]. Retrieved from: <https://pravo.ru/review/view/94866/> [in Russian]
22. Novye zakony robototekhniki: kak v Evrope reguliruyut prava robotov [New laws of robotics: how robots' rights are regulated in Europe]. Retrieved from <https://www.popmech.ru/technologies/379112-novye-zakony-robototekhniki-kak-v-evrope-reguliruyut-prava-robotov/> [in Russian]
23. Kerimov D. A. (2001). *Metodologiya prava (predmet, funktsii, problemy fi-losofii prava)* [Methodology of law (subject, functions, problems of philosophy of law)]. Moscow: Avanta+ [in Russian]
24. Ochelovechivanie robota, robotizatsiya cheloveka [Humanization of the robot, robotization of the human]. Retrieved from <https://rvs.su/statia/ochelovechivanie-robota-robotizaciya-cheloveka> [in Russian]

УДК 347.412.917

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-06

НЕГАТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Гужва А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: guzhva@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7813-1455>

АНОТАЦІЯ: у статті привертається увага до наукової проблеми розуміння негативних зобов'язань у цивільному праві. Зроблено огляд положень зарубіжного цивільного законодавства щодо негативних зобов'язань. Окреслюються основні питання, що розглядаються в науковій літературі, які стосуються правової природи негативних зобов'язань: неможливість прострочення негативних зобов'язань, неможливість їх часткового виконання, неможливість припинення негативних зобов'язань через неможливість виконання, неможливість застосування до них переведення боргу тощо.

Автор також підіймає питання щодо можливості зустрічного виконання негативних зобов'язань та доходить висновку про таку можливість, якщо зобов'язання будуть взаємопов'язаними. Автором допускається також можливість існування зустрічних негативних зобов'язань, які також підлягають зустрічному виконанню за умови їх взаємопов'язаності.

Вказується на особливість таких негативних зобов'язань як дистриб'юторські та агентські договори.

Також у статті висвітлюється питання щодо можливості укладення договорів про неконкуренцію за цивільним правом України. Вказується на юридичні перепони щодо цього: кореляція із принципом свободи договору, обмеженням цивільної дієздатності, припинення чинності трудових чи підрядних відносин із кредитором. Для ілюстрації вказаних позицій у статті наведено вітчизняну судову практику.

У статті звернено увагу на співвідношення негативних зобов'язань із поняттями «заборона», «обмеження права» та «відмова від права». Автор обґрунтовує, що негативні зобов'язання не можна розглядати ані як обмеження у праві, ані як відмову від права. Зважаючи на те, що негативне зобов'язання встановлює заборону для боржника вчиняти певні дії, але така заборона встановлюється договором і діє лише на користь кредитора, то це є заборона приватного характеру. Автором також відмежовано негативні зобов'язання від негативних сервітутів, яким як речовим правам властиве обтяження саме нерухомості, а не встановлення зобов'язання щодо певної особи.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: негативні зобов'язання, зобов'язання з негативним змістом, виконання зобов'язань, договори про ексклюзивність, договори про неконкуренцію.

НЕГАТИВНЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Гужва А. Н.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4
e-mail: guzhva@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7813-1455>

АННОТАЦИЯ: в статье обращается внимание на научную проблему понимания негативных обязательств в гражданском праве. Сделан обзор положений зарубежного гражданского законодательства касательно негативных обязательств. Очерчиваются основные вопросы, которые рассматриваются в научной литературе по правовой природе негативных обязательств: невозможность просрочки негативных обязательств, невозможность их частичного исполнения, невозможность прекращения негативных обязательств из-за невозможности исполнения, невозможность применения к ним перевода долга и т.д.

Автор также поднимает вопрос о возможности встречного исполнения негативных обязательств и приходит к выводу о такой возможности, если обязательства будут взаимосвязанными. Автором также допускается существования встречных негативных обязательств, которые также подлежат встречному исполнению при условии их взаимосвязанности.

Указывается на особенность таких негативных обязательств как дистрибьюторские и агентские договоры.

Также в статье освещается вопрос о возможности заключения договоров о неконкуренции по гражданскому праву Украины. Указывается на юридические препятствия к этому: корреляция с принципом свободы договора,

ограничением гражданской дееспособности, прекращение действия трудовых или подрядных отношений с кредитором. Для иллюстрации указанных позиций приводится отечественная судебная практика.

В статье обращается внимание на соотношение негативных обязательств с понятиями «запрет», «ограничение права» и «отказ от права». Автор обосновывает, что негативные обязательства нельзя рассматривать ни как ограничение в праве, ни как отказ от права. Принимаю во внимание то, что негативное обязательство устанавливает запрет для должника совершать определенные действия, но такой запрет устанавливается договором и действует только в пользу кредитора, то это является запретом частного характера. Автором также разграничено негативные обязательства и негативные сервитуты, которым как вещным правам свойственно обременение именно недвижимости, а не установление обязательства в отношении конкретного лица.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: негативные обязательства, обязательства с негативным содержанием, исполнение негативных обязательств, договоры об эксклюзивности, договоры о неконкуренции.

NEGATIVE OBLIGATIONS IN CIVIL LAW: PROBLEM STATEMENT

Guzhva Anton,

PhD, associate professor

Department of Civil Law Disciplines

V.N.Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022

e-mail: guzhva@karazin.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7813-1455>

ANNOTATION: the present article touches upon the issue of negative obligation interpretation in civil law. The provisions of foreign civil legislature concerning negative obligations are reviewed in detail. The article gives a detailed analysis of main issues in the scientific literature concerning the legal nature of negative obligations: impossibility of negative obligations delays, impossibility of partial performance, impossibility of negative obligation termination because of failure to perform, impossibility to enforce debt assignment.

The opportunity of negative obligation counter-performance is also stressed. It is concluded that negative obligation counter-performance is considered to be possible in case such obligations are interrelated. The author comes to the conclusion that the existence of counter-negative obligations is possible that are also exposed to counter-performance provided they are interrelated.

The peculiarities of such negative obligations as distribution agreements and agency contracts are pointed out.

The article goes on to say about the possibility of non-concurrence agreements conclusions under civil law of Ukraine. The author states that there are some legal obstacles to it: the correlation with the principle of freedom of contract, the limitations on active civil capacity, termination employment or contractual relationships termination with creditors. Domestic trial practice is given to illustrate the indicated positions.

The author draws reader's attention to the correlation of negative obligation with such definitions as «prohibition», «right restriction» and «waiver of the right». The author justifies that negative obligations can be considered neither as right restriction nor waiver of the right. Taking into account the fact that negative obligations imposes a prohibition on a debtor to commit certain actions but such a prohibition is provided by the agreement and works in favor of creditors it is considered to be a personal prohibition. The author also draws the line between negative obligations and negative servitude that is characterized by the burden of real estate as property rights and not by establishing the commitment in respect of a person.

KEY WORDS: negative obligations, negative context obligations, performance of an obligation, exclusivity agreement, non-concurrence agreement.

Поняття негативних зобов'язань з'являється у Цивільному кодексі України у 2017 році, коли було внесено зміни до визначення зобов'язання, яке міститься у ч. 1 ст. 509 ЦК України. Так, зобов'язання, змістом яких є утримання від дій, визначаються як негативні зобов'язання.

Спеціальна норма щодо виконання негативних зобов'язань міститься у ч. 2 ст. 611 ЦК України. У цій статті втілено принцип реального виконання негативного зобов'язання: «У разі порушення боржником негативного зобов'язання кредитор незалежно від сплати неустойки та (або) відшкодування збитків і моральної шкоди має право вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, якщо це не суперечить змісту зобов'язання. Така вимога може бути пред'явлена кредитором і в разі виникнення реальної загрози порушення такого зобов'язання»¹.

Отже, Законом № 1984-VIII від 23.03.2017 частина 1 ст. 509 ЦК України була змінена, а стаття 611 була доповнена частиною другою. З цієї дати Цивільний кодекс України отримав термін «негативне зобов'язання».

Втім не зважаючи на таку досить малу увагу законодавця регулювання негативних зобов'язань, у правозастосуванні дуже розповсюдженими є договори, предметом яких є негативні зобов'язання. Так, у підприємницькій практиці дуже часто укладаються договори про нерозголошення конфіденційної інформації (NDA), угоди про неконкуренцію (NCA), а також договори про ексклюзивність тощо. Це можуть також бути зобов'язання, що втілені в окремих умовах договору у формі застережень («не продавати предмет застави», «не продавати товар іншим покупцям за меншою ціною», «не відчувувати

об'єкт найму», «не укладати договори з без участі агента», «не передавати приміщення у суборенду» тощо) [1].

Отже, можна констатувати розповсюдженість негативних зобов'язань на практиці та водночас доволі безсистемне їхнє нормативне регулювання у вітчизняному законодавстві. Майже повна відсутність наукових доробок негативних зобов'язань створює нагальну потребу дослідження цієї теми у вітчизняній цивілістиці.

Недослідженою у вітчизняній цивілістиці залишається правова природа негативних зобов'язань, їхнє місце у загальній класифікації зобов'язань, віднесення їх до майнових чи немайнових тощо. З'ясування цих питань і поставимо собі за мету цієї статті.

У зарубіжній цивілістиці питання негативних зобов'язань досліджуються досить ґрунтовно. Так, наприклад, серед італійських робіт можна назвати, принаймні, чотири монографічних дослідження: Едоардо Манеллі «Зобов'язання «не надавати» (2018 р.) [2], Деппано Стефано «Негативні зобов'язання» (2014 р.) [3], Леонардо Ков'єллі «Негативне зобов'язання: вклад до теорії зобов'язань» (1934 р.) [4], Паола Марія Веккі «Негативні зобов'язання та положення про заборону» (1992) [5].

Існування зобов'язань, предметом яких є утримання від певних дій, засвідчується вже у джерелах римського права. Так, римляни могли включати у договори умови про утримання контрагента від певних дій: не віддавати раба у володіння родичів продавця, не використовувати рабину у якості повії тощо. Як правило, такі умови ґрунтувалися на немайновому інтересі продавця. Серед прикладів негативних зобов'язань у Стародавньому Римі слід також назвати *pactum de non petendo* – угода про те, що контрагент не буде подавати позову.

У наш час цивільне законодавство зарубіжних країн визнає існування зобов'язань з предметом «утримання від певних дій» та оперує поняттям «негативне зобов'язання».

Так, ст. 1222 ЦК Італії, яка має назву «Невиконання негативних зобов'язань». Відповідно до вказаної статті положення про прострочення не застосовуються до зобов'язань «утримуватися від дій» [5].

Німецьке цивільне уложення у § 241 містить договір про утримання від конкуренції, за яким сторона зобов'язується утримуватися від здійснення дій, спрямованих на провадження на певній території діяльності, яка є аналогічною до діяльності свого контрагента [6, с. 48].

Французький цивільний кодекс також передбачає негативні зобов'язання. Так, відповідно до ст. 1101 ФЦК договір визначається як угода, змістом якої можуть бути як позитивні дії, так і негативні зобов'язання [8, с. 373].

Швейцарський зобов'язальний закон містить норму, відповідно до якої боржник, який порушив зобов'язання утриматися від певної дії зобов'язаний відшкодувати збиток на підставі лише одного факту порушення (ч. 2 ст. 98) [9, с. 34]. Крім того, згідно із ч. 1 ст. 340 Швейцарського зобов'язального закону дієздатний працівник може прийняти на себе письмове зобов'язання перед працедавцем утримуватися після припинення трудових відносин від діяльності, яка будь-яким чином створює конкуренцію працедавцю, зокрема, від експлуатації конкуруючого підприємства за власний рахунок, від роботи на конкуруючому підприємстві або участі в ньому [9, с. 162].

Хоча національне цивільне законодавство не містить відповідних положень, на практиці виникає досить багато питань щодо дійсності зобов'язань про заборону конкуренції у праві України. Але може постати питання про дійсність такої заборони, навіть якщо вона встановлена умовами договору: вона може бути розцінена як правочин, який спрямовано на обмеження цивільної дієздатності, наслідком чого є його нікчемність.

Втім працедавці досить часто включають застереження про заборону конкуренції у контракти із працівниками. Це викликано тим, що непоодинокими є випадки, коли працедавці за свій рахунок навчають працівників, забезпечують їм підвищення кваліфікації, отримання певних сертифікатів, що підтверджують їхній професійний рівень, оплачують тренінги, курси з вивчення іноземних мов тощо. Цілком справедливо, що працедавець, який сприяє завдяки власним ресурсам формуванню професійної кваліфікації працівника, зацікавлений у тому, щоб цей працівник якнайдовше працював у працедавця або, принаймні, після завершення трудових відносин не конкурував та не працював на конкурента з усім тим багажем знань, вмінь та навичок, які він отримав за рахунок працедавця.

На забезпечення зобов'язань щодо неконкуренції з працедавцем (як і зобов'язань щодо нерозголошення конфіденційної інформації) досить часто встановлюється штраф. Втім після припинення трудових відносин трудовий договір втрачає чинність, внаслідок чого всі встановлені ним зобов'язання припиняються, і стає проблемою притягти до відповідальності працівника у разі порушення. Однак договором може бути передбачена замість штрафу компенсація при звільненні у разі виконання умов про неконкуренцію із працедавцем. Такий спосіб заохочення працівника до утримання від конкуренції із працедавцем видається доволі ефективним.

У якості прикладу можна навести рішення Київського районного суду Одеси у справі №1512/4941/2012. Працівник подав позов до суду з вимогою про стягнення компенсації, яка дорівнює його заробітній платі за два місяці. Вказана компенсація була передбачена умовами трудового договору

при звільненні. Компенсація повинна була бути виплачена працівнику після 12 місяців від дати припинення дії цього трудового договору. Однак працедавець відмовив у наданні цієї компенсації посилаючись на те, що працівник порушив умови п. 7.1 трудового договору, який передбачав, що протягом строку дії договору та впродовж 12 місяців з дня його припинення працівник прямо або безпосередньо (як директор, працівник, тощо) не конкуруватиме з компанією, а також не матиме будь-якої частки в будь-якій підприємницькій структурі чи організації, яка, за власним судженням компанії, є конкурентом компанії, не надаватиме такій структурі чи організації будь-яких послуг, не братиме в ній участі та не буде пов'язаний з нею. У ході розгляду справи було встановлено, що працівник допустив факт співробітництва з компанією-конкурентом, на підставі суд відмовив працівнику у позові про стягнення компенсації при звільненні [10].

Необхідність у встановленні негативних зобов'язань у професійній діяльності спостерігаються також у сфері спорту. Футбольні школи вкладають чималі кошти у підготовку професійних футболістів, яка триває роками. По завершенню професійної підготовки ці футбольні школи мають намір виступати агентами під час влаштування цих футболістів до футбольних клубів. Однак розповсюдженою є практика, коли футболісти самостійно або через інших агентів укладають контракти із футбольними клубами. При цьому футбольна школа, яка упродовж років здійснювала професійну підготовку, не може захистити свої майнові інтереси. Це спричиняє необхідність укладати із спортсменами, яких готують футбольні школи, договори на ексклюзивне посередництво на укладення контрактів футболістів із футбольними клубами.

Досить розповсюдженою є практика встановлення негативних зобов'язань у дистриб'юторських та ріелторських договорах. Так, ріелторський договір може містити застереження про ексклюзивність щодо представлення інтересів продавця на ринку нерухомості: агент повинен рекламувати об'єкт нерухомості за власний рахунок, влаштовувати перегляди потенційними покупцями, організувати процес переговорів, у свою чергу, продавець повинен не звертатися до інших агентів щодо продажу об'єкту нерухомості та не здійснювати будь-які дії щодо привернення потенційних покупців (не вести перемовини за відсутності агента, не влаштовувати без нього перегляди тощо). На забезпечення виконання такого зобов'язання для продавця нерухомості на користь агента встановлюється неустойка, є еквівалентною розміру агентської винагороди.

Вважаємо, що у такого роду договорах про ексклюзивність треба звернути увагу на два моменти. По-перше, заборона про укладення договору без участі агента створює конфлікт із принципом свободи договору, встановленому у ст. 627 ЦКУ: продавець не може бути обмежений у можливості укладання договорів з іншими агентами або самостійно безпосередньо із покупцями нерухомості. По-друге, чи можна вважати обов'язки агента та продавця нерухомості зустрічними? Іншими словами, чи має право продавець у разі невиконання агентом своїх обов'язків щодо реклами та представлення на ринку об'єкта нерухомості та у разі відсутності пропонування до продажу чи здійснення його у такий спосіб, що це не дає жодного ефекту, відмовитись від договору і на порушення свого обов'язку самостійно або через інших агентів продати об'єкт нерухомості? – Так, порушення агентом своїх обов'язків щодо продажу нерухомості надає право продавцю порушити власний обов'язок щодо утримання від продажу нерухомості без участі агента, тому що у протилежному випадку це взагалі унеможливить продаж об'єкту нерухомості продавцем без порушення договору. Вбачається, що таке право продавця ґрунтується на ч. 3 ст. 538 ЦКУ, відповідно до якої у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі.

Такої ж позиції притримується Д. Б. Коротков, який вважає, що у разі систематичного порушення агентом обов'язку щодо продажу молочної продукції, яка псується, принципал набуває право самостійно реалізувати цю продукцію, оскільки невиконання агентом обов'язку з продажу обумовлює право принципала не виконання зі свого боку обов'язку із утримання від продажу молочної продукції не через агента. У протилежному випадку продукцію може бути зіпсовано під загрозою повної її втрати [11, с. 65].

Втім, на жаль, вітчизняна судова практика на застосовує ст. 531 до негативних зобов'язань. Це стосується, насамперед, договорів про ексклюзивні права агента на продаж нерухомості: невиконання агентом позитивних обов'язків з продажу нерухомості (реклами, пропонування до продажу, переглядів тощо) не вважається судами підставою для правомірності відмови продавця від виконання негативного обов'язку щодо утримання від дій з продажу нерухомості без участі агента.

Це твердження можна проілюструвати, зокрема, судовою справою № 645/6989/18. Було укладено договір про ексклюзивне право позивача на пошук потенційних покупців об'єкту нерухомості.

Відповідач в час дії Договору, в його порушення, здійснила відчуження квартири, що була предметом Договору, без участі позивача, чим допустила порушення умов. За порушення цієї умови для Замовника

на користь Виконавця було встановлено штраф у розмірі 5% від вартості об'єкту нерухомості (26200 грн).

Фрунзенський районний суд м. Харкова цілком правомірно та обґрунтовано відмовив у позові. У Рішенні суду вказано, що «позивачем не надано належних та допустимих доказів виконання ним обов'язків, встановлених договором та порушення відповідачем ексклюзивності умов надання послуг, чим не виконано вимоги ст. 12 ЦПК України, відповідно до якої кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень».

Крім того, в Рішенні зазначалося: «матеріалами справи не встановлено, які конкретно послуги і коли саме надавалися відповідачці агентством та чи виконало агентство нерухомості свої обов'язки».

Суд визнав наведені обставини суттєвими та важливими для вирішення спору з огляду на те, що відповідач заперечує факт надання їй послуг з боку агентства, посилаючись на те, що укладенням договору придбання квартири агентство нерухомості не займалось [12].

Позивач оскаржив вказане Рішення, подав апеляцію. Харківський апеляційний суд задовольнив апеляційну скаргу, скасував рішення суду першої інстанції і прийняв нове рішення, яким позов задовольнив.

Аргументація колегії суду була дослівно така: «немає значення факт виконання або невиконання позивачем умов договору про ексклюзивне право Виконавця на пошук потенційних покупців на об'єкт нерухомості, оскільки сума, про стягнення якої просить позивач, не є оплатою за надані ним послуги» [13].

Нелогічність, необґрунтованість, грубе нехтування закону, що виявлено у цьому рішенні колегії Харківського апеляційного суду, викликає лише подив та розчарування. Проте утримуючись від емоційної оцінки такого рішення, повернемося до питання можливості застосування у цій справі ч. 3 ст. 531 ЦК України, яка надає право відмовитись від виконання зустрічного обов'язку, якщо контрагент не виконав свого обов'язку. Дійсно, якщо агент не виконував дій з продажу квартири, яким ще чином можна б було її продати, якщо не через порушення негативного зобов'язання продавця «не продавати без участі агента»? Утримання продавця від продажу квартири без участі агента взагалі унеможливить продаж квартири, що несправедливо порушує інтереси продавця. У ситуації ж коли агент може собі дозволити не виконувати договір без будь-яких наслідків, а продавець буде нести відповідальність за продаж квартири без участі агента, створюється явний дисбаланс інтересів сторін, що суперечить принципам добросовісності, розумності справедливості. І якщо б колегія Харківського апеляційного суду мала б хоча б мізерну правосвідомість та елементарне почуття справедливості, то законне та обґрунтоване рішення суду першої інстанції на користь продавця не було б скасовано.

Е. Манеллі у своїй монографії надає теоретичне обґрунтування класифікації негативних зобов'язань на «не робити» (*di non fare*) та «не надавати» (*di non dare*). Причому, на думку вченого, на відміну від зобов'язань «не робити», які впливають із відповідних численних зобов'язань з активним змістом, зобов'язання «не надавати» складають закритий перелік, оскільки можуть полягати у чотирьох видах бездіяльності або утримання від дій: 1) не передавати права; 2) не платити; 3) не надавати (включаючи сюди «не відшкодовувати» та «не повертати»; 4) не зберігати [2; с. 29].

Вказаний автор вважає також, що попередній договір, договір про опціон, угода про переважне право, а також негативний сервітут можуть містити у собі негативне зобов'язання «не надавати» [2; с. 44].

Втім негативного сервітуту це може стосуватись лише у тому випадку, коли його зміст полягає у забороні відчужувати нерухомість упродовж дії сервітуту. В інших випадках (заборона надбудовувати, насаджувати, забудовувати, видобувати певні копалини тощо) зміст сервітуту складає утримання від певних дій, які не пов'язані із відчуженням речі. Крім того, помилковим буде ототожнювати негативний сервітут із негативним зобов'язанням, оскільки сервітуту, як речовому праву, властиве обтяження саме нерухомості, а не накладення зобов'язання на певну особу. Тобто, із переходом права власності на нерухомість, що обтяжена негативним сервітуту, зобов'язання утримуватись від певних дій переходить до нового власника слугуючої нерухомості. Так само як і зі зміною сервітуарія право вимоги щодо утримання від певних дій із сусідньою нерухомістю переходить до особи, яка стає власником пануючої нерухомості. Це означає, що ані сервітуарія не можна ототожнювати із кредитором, ані власника слугуючої нерухомості – із боржником у зобов'язанні.

Попередній договір містить зобов'язання «не укласти з іншими особами основний договір на тих самих умовах та щодо того самого предмету, який обумовлено у попередньому договорі». Втім, і попередній договір не можна вважати у цьому розумінні негативним зобов'язанням, оскільки така заборона впливає із позитивного зобов'язання контрагентів укласти основний договір на певних умовах у майбутньому.

Дослідження сутності негативних зобов'язань передбачає визначення їх правової природи, характерних ознак та місця у загальній класифікації зобов'язань.

Найбільш поширеною є практика встановлення негативних зобов'язань у якості окремих умов договорів, але не можна заперечувати, що існує певна категорія договорів, предметом яких є лише зобов'язання: це, перш за все, так звані «договори про ексклюзивність», угоди про нерозголошення конфіденційної інформації, угоди про неконкуренцію. Якщо інтерес кредитора складає саме бездіяльність у певній сфері, утримання від певних дій боржника, без обов'язку активної поведінки, то наразі маємо негативні зобов'язання не у якості окремих умов договору, а зобов'язання з негативним змістом.

Будь-які договори, які встановлюють певні виключні (ексклюзивні) права передбачають для установника цих прав негативне зобов'язання утримуватися від реалізації цих прав у період дій виключних прав правоволодільця. Так, постачальник який надає ексклюзивне право продажу товару на певній території дистриб'ютору, сам зобов'язаний утримуватися від продажу цього товару на цій території та не може надавати це право іншим особам; власник нерухомості, який надає ексклюзивне право продажу об'єкту нерухомості сам повинен не продавати об'єкт нерухомості через інших агентів; автор, який надає виключне право видавництву опублікувати та розповсюджувати твір упродовж певного строку, сам не повинен видавати та надавати іншим видавництвам право видавати та розповсюджувати цей твір у вказаний строк тощо.

Специфічною рисою негативних зобов'язань є їхня неподільність. Зобов'язання щодо утримання від певних дій не можна виконати по частинах. Будь-який факт порушення негативного зобов'язання буде вважатися повним його невиконанням. Так, наприклад, будь-яке розголошення конфіденційної інформації буде вважатися порушенням із наслідками відповідальності, яка передбачена угодою про нерозголошення. Втім щодо зобов'язань, об'єкт яких є подільним, наприклад, «не виплачувати певну суму грошей», якщо частину грошей на порушення зобов'язання боржник виплатить і у кредитора залишиться інтерес, що частина, що залишилася надалі не виплачувалася третій особі боржником, то можна казати про часткове невиконання негативного зобов'язання.

Інша особливість негативних зобов'язань полягає у тому, що до них не застосовується поняття «прострочення». Так, у ЦК Італії прямо передбачено, що положення про прострочення не стосуються зобов'язань «не робити». Кожен факт порушення такого зобов'язання сам по собі є невиконанням (ст. 1222). Вказане обумовлене тим, що негативні зобов'язання мають тривалий характер: інтерес кредитора полягає у тому, щоб боржник утримувався від певних дій упродовж всього часу існування зобов'язань.

Е. Манеллі вважає, що у зобов'язаннях «не робити» та «не надавати» зміст полягає у бездіяльності або у пасивній поведінці. У такому зобов'язанні певне утримання від дії буде вважатися виконанням і, відповідно, задовольнятиме інтерес кредитора [2, с. 55]. Відмінність у предметі зобов'язань «не робити» і «не надавати» вказаний автор вбачає у цілі та цінності цих зобов'язань. Перші передбачають утримання від діяльності або дії, матеріальний акт, який може сприйматися через відчуття, другі – передбачають якусь матеріальну річ, яке існувало до встановлення зобов'язання і з великою долею вірогідності буде існувати навіть після припинення зобов'язання. Коли не виконується зобов'язання «не робити», наприклад, «не будувати», то його невиконання (збудована конструкція і її частина) одразу ж буде помічена кредитором та третіми особами. Якщо зобов'язання «не передавати певне майно» буде не виконане, то порушення такого зобов'язання не може бути одразу ж помічене кредитором. Звідси Е. Манеллі вбачає у зобов'язаннях «не надавати» вбачає для кредитора більший ризик того, що невиконання такого зобов'язання не буде помічено [2, с. 55].

Слід також вказати, що зобов'язання «не надавати» більш ризиковані за наслідками. Так, якщо боржник порушить зобов'язання «не передавати річ», то, якщо вказана річ буде передано в порушення зобов'язання і вона до передачі належала боржникові на праві власності, то відновити таке порушене зобов'язання не можливо: кредитор не зможе вимагати витребувати передану річ у набувача, оскільки вказане зобов'язання не породжує обов'язку для третьої особи. Вказане підпорядковується правилу: «*Pacta tertiis nec nocent, nec prosunt*» - «Зобов'язання третім особам ані шкодять, ані допомагають».

Натомість якщо буде порушене зобов'язання «не робити» (наприклад, «не будувати»), то кредитор може вимагати від боржника відновлення становища, яке існувало до порушення, і у більшості випадків таке відновлення є фізично можливим.

Також важливим уявляється питання про майновий чи немайновий характер негативних зобов'язань. Уявляється, що у пасивній поведінці, бездіяльності навряд чи може бути майновий зміст. Таке зобов'язання не породжує майновий ефект – результатом його не є майнове благо. Однак, Ф. О. Богатирьов, наприклад, вважає, що негативні зобов'язання можуть мати і немайновий характер (так, умова у договорі найму житлового приміщення про утримання наймача від виконання ремонтних робіт після певної години з метою недопущення зайвого шуму буде немайновою) [14, с. 17].

Вважаємо, що для визначення майнового чи немайнового характеру зобов'язання повинен бути покладений інтерес кредитора. Так, якщо інтерес кредитора у нездійсненні певної дії є немайновим, то і негативне зобов'язання буде немайновим. Так, може бути встановлено негативне зобов'язання будь-

якого змісту, якщо воно має певний інтерес для кредитора та не суперечить принципам добросовісності, розумності, справедливості: наприклад, зобов'язання певної особи не палити, не грати не якомусь музичному інструменті, не зазнавати фізичних навантажень, не залишати певну територію тощо. Такого роду зобов'язання будуть без сумніву немайновими. Натомість, у випадку, наприклад, заборони продажу предмету застави, інтерес кредитора буде майновим, оскільки для кредитора предмет застави являє собою майновий інтерес у забезпеченні виконання боржником основного зобов'язання.

Ще однією особливістю негативних зобов'язань є їхній особистий характер. Тобто, для кредитора, як правило, має значення особа боржника у таких зобов'язаннях. Тому негативні зобов'язання не повинні допускати переведення боргу, оскільки це може призвести до втрати інтересу кредитора до виконання такого зобов'язання.

Практичним є питання щодо можливості застосування до негативних зобов'язань принципу реального виконання. Ф. О. Богатирьов вважає, що боржника негативного зобов'язання не можливо спонукати (примушувати) до реального виконання. За словами вказаного дослідника, навіть у тих випадках, коли теоретично можливо уявити примушування боржника у такого роду зобов'язаннях, воно є недопустимим, оскільки призводить до цілковито неприйняттого впливу на особистість [14, с. 18]. Втім варто не погодитись із такою позицією науковця, оскільки звісно ж мова йде не про фізичне примушування, а про можливість подання позову з відповідним предметом та отримання відповідного судового рішення про заборону вчинення певних дій. Так, якщо навіть після одного порушення негативного зобов'язання (яке може мати тривалий характер), у кредитора залишається інтерес до того, щоб боржник не здійснював певної дії у майбутньому, він не повинен позбавлятися права подати позов про виконання зобов'язання в натурі (утримання відповідача від вчинення певних дій у майбутньому).

Специфічною рисою негативних зобов'язань є їхня неподільність. Зобов'язання щодо утримання від певних дій не можна виконати по частинах. Будь-який факт порушення негативного зобов'язання буде вважатися повним його невиконанням. Так, наприклад, будь-яке розголошення конфіденційної інформації буде вважатися порушенням із наслідками відповідальності, яка передбачена угодою про нерозголошення. Втім щодо зобов'язань, об'єкт яких є подільним, наприклад, «не виплачувати певну суму грошей», якщо частину грошей на порушення зобов'язання боржник виплатить і у кредитора залишиться інтерес, що частина, що залишилася надалі не виплачувалася третій особі боржником, то можна казати про часткове невиконання негативного зобов'язання.

Усі зобов'язання, за загальним правилом, повинні виконуватися у повному обсязі. Так, у ст. 529 ЦК України встановлено право кредитора не приймати від боржника виконання його обов'язку частинами, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Подібна норми міститься також, наприклад, у ЦК Італії (ст. 1181). Чи можливе часткове виконання щодо негативних зобов'язань? – На це питання досить послідовно відповідає у своїй статті «Заборона часткового виконання негативних зобов'язань» Люка Ситція. На думку цього дослідника якщо негативне зобов'язання передбачає виконання, яке може бути розділене у часі, то можна визначити, що задоволення інтересу кредитора не завжди з пов'язується необхідністю до мментальної та одночасної відмови від усіх дій, що передбачені негативним зобов'язанням, а тому і до реалізації, так ба мовити, монолітної поведінки зобов'язаної сторони [15, с. 102]. Іншими словами, якщо змістом негативного зобов'язання є тривала бездіяльність, а не утримання від здійснення якоїсь одноактної дії, то можна казати про часткове виконання.

Л. Ситція наводить такий приклад: якщо певна особа, яка зобов'язалася припинити після спливу 5 років продаж майна X та виробництво майна Y, утримається лише від другої діяльності на строк, у який раніше мала намір розпродати зі складу запаси X, то потрібно визначити, чи буде задоволення інтересу кредитора співвідноситися із тривалим виконанням. Якщо це буде так, то контрагент, який спочатку лише утримався від виробництва майна Y, може вважатися таким, що допустив прострочення [15, с. 107].

Е. Манеллі серед основних характеристик негативних зобов'язань називає, зокрема, такі: 1) невизначеність змісту зобов'язання; 2) бездіяльність розглядається як позитивне надання; 3) негативне зобов'язання співвідноситься із зобов'язанням «терпіти»; 4) здатність негативного зобов'язання задовольнити інтерес кредитора; 5) негативний обов'язок для боржника та його несприятливий характер (негативне зобов'язання обмежує гарантовану конституціонально дієздатність боржника); 6) абсолютна неподільність зобов'язань «не робити» та подільність предмету надання негативних зобов'язань (з метою оцінки); 7) реальна можливість виконати негативне зобов'язання; 8) відмінність між зобов'язальним відношенням з негативним змістом, заборонаю та обмеженням; 9) інтерес кредитора щодо тривалого характеру негативного зобов'язання; 10) можливість негативного надання шляхом одного акту, багатократного та тривалого (тривалі негативні зобов'язання припиняються зі спливом часу, а не шляхом виконання); 11) припинення негативного зобов'язання через сплив часу або досягнення мети; 13) відмінний режим мментальних (одноактних) негативних зобов'язань та тривалих; 14) виключають

невиконання; 15) розподіл тягаря доказування; 16) неподільність негативного зобов'язання між декількома боржниками [2, с. 26].

На думку С. Деппано, на відміну від негативних зобов'язань заборона та обмеження мають своїм предметом певне право і, відповідно, переходять разом із ним. Натомість, негативне зобов'язання не може передаватися. Іншою відмінністю є те, що обмеження та заборона захищають публічні інтереси, які встановлені щодо третіх осіб [3, с. 78].

Не зовсім можна погодитись із таким висновком, оскільки негативне зобов'язання за своєю сутністю і є заборонаю, але така заборона стосується лише боржника. Так, кредитору, в інтересах якого встановлено, наприклад, заборону продавати предмет застави, має право вимоги лише щодо конкретного боржника, який є одночасно боржником і в основному (позиковому) правовідношенні, і в забезпечувальному (заставному). Отже, заборона відчуження предмету застави, яка є негативним зобов'язанням, є також і заборонаю, але заборонаю приватною.

Так, само негативне зобов'язання може розглядатись як обмеження. Наприклад, обмеження конкуренції боржника у певній діяльності, якою займається кредитор, являє собою один з найбільш розповсюджених видів негативних зобов'язань. Але, знову ж таки, це обмеження стосується лише конкретного боржника і встановлюється в інтересах конкретного кредитора, а тому є приватним обмеженням.

Щодо неперехідності негативних зобов'язань, то можна цілком погодитись із С. Деппано. Дійсно, особистий характер негативних зобов'язань обумовлює їхню неможливість бути об'єктом цивільного обігу. Слід констатувати, що переведення боргу навряд чи можна застосувати до негативних зобов'язань.

Характерною ознакою негативних зобов'язань є також неможливість застосування до них такого способу припинення як «неможливість виконання». Це впливає з того, що на момент встановлення негативного зобов'язання воно є можливим до виконання. У протилежному випадку встановлення негативного зобов'язання, яке від самого свого початку теоретично не можливо виконати, суперечило б принципу розумності. Наступна ж неможливість виконання навряд чи може настати, оскільки утримання від певної дії у більшості випадків є можливим для боржника зобов'язанням.

У негативному зобов'язанні корисний результат, полягає у зобов'язаній поведінці боржника, яка являє собою утримання від заборонених дій. Важливим, на нашу думку, є питання про те, на що спрямоване негативне зобов'язання, що є його об'єктом. Як і будь-ке зобов'язання, негативне зобов'язання спрямоване на задоволення певного інтересу кредитора, його метою є набуття кредитором певного блага. Стаття 177 ЦК України надає певний перелік видів об'єктів цивільних прав і, з точки зору теорії, важливо визначити, яке місце займає об'єкт негативного зобов'язання серед класифікації, запропонованої законодавцем.

Насамперед, слід відзначити, що благо, яке є об'єктом нативного зобов'язання, є нематеріальним. Тобто у результаті виконання негативного зобов'язання кредитор отримує не річ, не майно, не майнові права, не результати робіт, інтелектуальної діяльності тощо, а певне нематеріальне благо, яке полягає у тому, що боржник утримався від певної дії (дій) або певної діяльності, внаслідок чого кредитор зможе реалізувати певні права або не втратить певні можливості або майно. Іншими словами, виконання негативного зобов'язання має своїм наслідком те, що кредитор не позбавляється того, на що він розраховує (прибутку, предмету застави, можливості реалізувати товар, можливості не зазнавати конкуренції у певній сфері, можливості вчиняти певні правочини на умовах ексклюзивності тощо).

Боржник зі свого боку, який є стороною негативного зобов'язання, позбавляється можливості здійснювати певну дію (дії) або займатися певною діяльністю, які, за загальних умов, до встановлення негативного зобов'язання, він мав право здійснювати на підставі цивільної дієздатності. У той самий час, боржник за утримання від певної дії (дій) отримує певну компенсацію або винагороду, або певне матеріальне благо (наприклад, навчання за рахунок кредитора, рекламу та просування об'єкту нерухомості, доступ до комерційної таємниці кредитора через трудові або цивільно-правові відносини із кредитором, в яких боржник матеріально заінтересований тощо). Без «зустрічного надання» боржнику з боку кредитора буде порушено принцип справедливості і таке зобов'язання на цій підставі буде недійсним. Інтерес кредитора та боржника у зобов'язанні повинен бути обопільним. У цьому сенсі негативні зобов'язання слід вважати двосторонніми (сигналагматичними) зобов'язаннями, яке передбачає наявність права та обов'язків на кожній із сторін.

Важливим для правозастосування є питання, чи можна вважати встановлення негативного зобов'язання відмовою від права або обмеженням у правах. Якщо на це питання надати стверджувальну відповідь, то правочин щодо встановлення негативного зобов'язання може бути розцінений як такий, що обмежує цивільну дієздатність, що означатиме його нікчемність на підставі ч. 1 ст. 27 ЦКУ (Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним). Так, наприклад, орендар приміщення у торговому центрі може встановити у договорі оренди обов'язок орендодавця не передавати інші приміщення у цьому торговому центрі суб'єктам господарювання, які займаються продажем тих самих груп товарів, що й орендар. У протилежному

випадку, якщо у сусідніх приміщеннях інші орендарі будуть розповсюджувати ті самі групи товарів, що й орендар, це створить зайву конкуренцію, яку прагне уникнути підприємець, що вирішив орендувати у цьому торговому центрі. Якщо визнати таке зобов'язання орендодавця як обмеження його цивільної дієздатності, то вказана обмежувальна умова буде вважатися нікчемною. Вважаємо, що боржник після встановлення негативного зобов'язання не втрачає права вчиняти певну дію (дії) або здійснювати певну діяльність: це лише буде вважатися невиконанням зобов'язання, що тягне відповідні наслідки (відповідальність, право кредитора розірвати договір в односторонньому порядку тощо).

Отже, встановлення негативних зобов'язань не може вважатися правочином, який обмежує цивільну дієздатність особи. Протилежний висновок поставив би під сумнів дійсність будь-якого негативного зобов'язання.

Цікавим, на наш погляд, є питання про те, чи можуть бути обов'язки негативного змісту на кожній із сторін. Тобто, одна сторона зобов'язується утриматись від певної дії (дій) або діяльності за умови, якщо друга сторона також зобов'язується утриматись від певної дії (дій). Такі негативні обов'язки негативного змісту повинні бути об'єктивно взаємообумовленими. Наприклад, у дистриб'юторському договорі постачальник не має права на певній території поставляти та розповсюджувати товар через інших дистриб'юторів (щоб не створювати конкуренцію дистриб'ютору), натомість дистриб'ютор не має права розповсюджувати аналогічний товар інших постачальників (щоб не створити конкуренцію постачальнику). Такі обов'язки негативного змісту будуть зустрічними і можна вести мову про зустрічне виконання у сенсі ст. 538 ЦК України. Це означатиме, що невиконання однією із сторін свого обов'язку надасть право другій стороні також відмовитись від виконання свого обов'язку на підставі вже згаданій ч. 3 ст. 538 ЦК України.

Чи можна застосувати до такого обопільного негативного зобов'язання правило ч. 3 ст. 538 ЦКУ, якщо обов'язки негативного змісту не є об'єктивно взаємопов'язаними? Наприклад, одна сторона зобов'язується утримуватись від вживання алкоголю, натомість, інша сторона відмовляється у період дії зобов'язання палити. Якщо одна із сторін не виконає свого обов'язку, чи має право інша сторона також порушити зобов'язання? – Видається, що так, але якщо це встановлено у самому договорі (а не на підставі ч. 3 ст. 538 ЦКУ). Такі обов'язки не залежать об'єктивно один від одного: невиконання обов'язку не вживати алкоголь не заважає утримуватись іншій стороні зобов'язання від паління. Тому тут навряд чи можна вести мову про зустрічне виконання.

На підсумок вважаємо за необхідне вказати, що тема негативних зобов'язань є малодослідженою у сучасній вітчизняній цивілістиці. Натомість юридична практика пропонує для розв'язання чималу кількість питань у правозастосованні негативних зобов'язань. Коло питань, які окреслено у цій статті, може стати лише приводом для окремих наукових розробок, оскільки сама публікація не претендує на цілісне дослідження з цієї проблематики. Проведений у статті загальний огляд мав на меті лише спробу віднайти проблемні моменти наукового обґрунтування негативних зобов'язань у цивільному праві. Подальші наукові розвідки та відповіді на теоретичні питання щодо правової природи та специфіки негативних зобов'язань повинні стати фундаментом для формування правових позицій у судових спорах, що виникають із фактів невиконання чи неналежного виконання негативних зобов'язань, а також надати орієнтири щодо правильного складання договорів, предметом яких є негативні зобов'язання.

ПРИМІТКИ

1. Вважаємо, що положення ч. 2 ст. 611 ЦКУ видається зайвим, оскільки ЦКУ вже містить положення про те, що відшкодування збитків, моральної шкоди, сплата неустойки не звільняє боржника від обов'язку щодо виконання зобов'язання в натурі. Так, відповідно до ч. 1 ст. 552 ЦКУ сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі. Звісно, що виконання негативного зобов'язання в натурі і означає утримання від певних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гужва А. М. Негативні зобов'язання у законодавстві та юридичній практиці. *Судебно-юридическая газета. Блог* URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/141213-negativni-zobov'yazannya-u-zakonodavstvi-ta-yuridichniy-praktitsi> (дата звернення: 05.10.2019).
2. Manelli E. *Le obbligazioni di non dare* : Napoli : Edizioni Scientifiche Italiane, 2018. 176 p.
3. Deplano S. *Le obbligazioni negative* : Napoli : Pubblicazioni del Dipartimento di Giurisprudenza dell'Università degli Studi di Cagliari, 2014. 224 p.
4. Coviello L. *L'obbligazione negativa : contributo alla teoria delle obbligazioni* : Napoli : Pubblicazioni della Scuola di Perfezionamento in Diritto Civile dell'Università di Camerino, 1934. 340 p.
5. Vecchi P. M. *Obbligazioni negative e posizioni di divieto* : Roma : 1992. 95 p.
6. Codice civile. : URL : <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2015/01/02/codice-civile> (дата звернення: 05.10.2019).
7. Гражданское уложение Германии : Вводный закон к Гражданскому уложению = Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz ; пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. – 4-е изд., перераб. (Серия «Германские и европейские законы» ; Книга 1). 2015. 888 с.

8. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В.Захватаев. Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев. – К.: Издательство "Истина", 2006.1008 с.
9. Швейцарский обязательственный закон. Федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского кодекса (Часть пятая: Обязательственный закон) : от 30 марта 1911 г. (по состоянию на 1 марта 2012 г.) / пер. с нем., фр. [Гайдаенко Шер Н. И., Шер М.]. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 576 с.
10. Рішення у справі №1512/4941/2012. Київський районний суд м. Одеси. Єдиний державний реєстр судових рішень. : URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31469400> (дата звернення: 05.10.2019).
11. Коротков Д. Б. Негативные обязательства в контексте реформы российского гражданского права. *Вестник ВолГУ. Серия 5. Юриспруденция*. 2016. Том 15. № 4 (33). С. 63-67.
12. Рішення у справі № 645/6989/18. Фрунзенський районний суд м. Харкова. Єдиний державний реєстр судових рішень. : URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82325565> (дата звернення: 05.10.2019).
13. Постанова у справі № 645/6989/18. Харківський апеляційний суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. : URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84177666> (дата звернення: 05.10.2019).
14. Богатырев Ф. О. Обязательство воздержаться от какого-либо действия. *Законодательство*. 2001. № 5. С. 15-20.
15. Sitzia L. Il rifiuto dell'adempimento parziale dell'obbligazione negativa. *Rivista trimestrale di diritto e procedura civile*. 2018. № 1. P. 79-109.

REFERENCES

1. Guzhva A. M. Negativni zobov'jazannja u zakonodavstvi ta juridichnij praktici. Sudebno-juridicheskaja gazeta. Blog URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/141213-negativni-zobovjazannja-u-zakonodavstvi-ta-yuridichnij-praktitsi> (data zvernennja: 05.10.2019).
2. Manelli E. Le obbligazioni di non dare : Napoli : Edizioni Scientifiche Italiane, 2018. 176 p.
3. Deplano S. Le obbligazioni negative : Napoli : Pubblicazioni del Dipartimento di Giurisprudenza dell'Università degli Studi di Cagliari, 2014. 224 p.
4. Coviello L. L'obbligazione negativa : contributo alla teoria delle obbligazioni : Napoli : Pubblicazioni della Scuola di Perfezionamento in Diritto Civile dell'Università di Camerino, 1934. 340 p.
5. Vecchi P. M. Obbligazioni negative e posizioni di divieto : Roma : 1992. 95 p.
6. Codice civile. : URL : <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2015/01/02/codice-civile> (data zvernennja: 05.10.2019).
7. Grazhdanskoe ulozhenie Germanii : Vvodnyj zakon k Grazhdanskomu ulozheniju = Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz ; per. s nem. / [V. Bergmann, vved., sost.]; nauch. red. T.F. Jakovleva. – 4-e izd., pererab. (Serija «Germanskie i evropejskie zakony» ; Kniga 1). 2015. 888 s.
8. Grazhdanskij kodeks Francii (Kodeks Napoleona) / Per. s franc. V.Zahvataev. Predislovie: A. Dovgert, V. Zahvataev. – K.: Izdatel'stvo "Istina", 2006.1008 s.
9. Shvejcarskij objazatel'stvennyj zakon. Federal'nyj zakon o dopolnenii Shvejcarskogo grazhdanskogo kodeksa (Chast' pjataja: Objazatel'stvennyj zakon) : ot 30 marta 1911 g. (po sostojaniju na 1 marta 2012 g.) / per. s nem., fr. [Gajdaenko Sher N. I., Sher M.]. – M. : Infotropik Media, 2012. – 576 s.
10. Rishennja u spravi №1512/4941/2012. Kiivs'kij rajonnij sud m. Odesi. Ėdiniy derzhavnij recstr sudovih rishen'. : URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31469400> (data zvernennja: 05.10.2019).
11. Kоротков D. B. Negativnye objazatel'stva v kontekste reformy rossijskogo grazhdanskogo prava. Vestnik VolGU. Serija 5. Jurisprudencija. 2016. Tom 15. № 4 (33). S. 63-67.
12. Rishennja u spravi № 645/6989/18. Frunzens'kij rajonnij sud m. Harkova. Ėdiniy derzhavnij recstr sudovih rishen'. : URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82325565> (data zvernennja: 05.10.2019).
13. Postanova u spravi № 645/6989/18. Harkivs'kij apel'jacijnij sud. Ėdiniy derzhavnij recstr sudovih rishen'. : URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84177666> (data zvernennja: 05.10.2019).
14. Bogatyrev F. O. Objazatel'stvo vozderzhat'sja ot kakogo-libo dejstvija. Zakonodatel'stvo. 2001. № 5. S. 15-20.
15. Sitzia L. Il rifiuto dell'adempimento parziale dell'obbligazione negativa. *Rivista trimestrale di diritto e procedura civile*. 2018. № 1. P. 79-109.

УДК 347.1

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-07

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Мічурін Є. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н.Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: michurin@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

АНОТАЦІЯ: у статті аналізуються методи, що застосовуються у наукових дослідженнях з цивільного права. Зокрема: діалектичний метод, формально-логічний метод, системно-структурний метод. Досліджено особливості цих методів. Надаються аргументи, що діалектичний метод є найбільш загальним при проведенні юридичних досліджень. Інші методи наукового пізнання доповнюють діалектичний метод, впливають з нього. Формально-логічний метод дозволяє зрозуміти логіку норми права та її побудову. Системно-структурний метод враховує природу досліджуваного явища, систему цінностей та пріоритетів.

У статті висвітлені окремі аспекти методології науки цивільного права.

Діалектичний метод є глобальним, що у різних галузях знань дозволяє досягти прогресивних результатів. Формально-логічний метод є традиційно важливим у праві. Він дозволяє логічно застосувати приписи, норми та форму закону до окремих ситуацій. Системно-структурний метод в умовах панування верховенства права дозволяє застосувати закон з позицій справедливості.

При застосуванні діалектичного методу можуть вирішуватися такі наукові завдання: розвиток нового знання через співставлення протилежних наукових позицій; заперечення одних наукових позицій і формулювання інших; поглиблення існуючого уявлення про предмет дослідження.

Формально-логічний метод застосовується при побудові класифікацій в науці, надає можливість додатково виявити особливості окремих правових явищ, їхню правову природу. Формально-логічний метод надає можливість проводити періодизацію явищ у праві. Він, крім того, дозволяє сформулювати зміст правових категорій згідно до їх ознак.

Системно-структурний метод спирається на сутність явища у всьому різноманітті зв'язків, системи цінностей, пріоритетів держави. Головним з них згідно з Конституцією України (ст. 3) є права людини, розвиток яких становить зміст та спрямованість діяльності держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: діалектичний метод, формально-логічний метод, системно-структурний метод, методи цивільного права, наука цивільного права.

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

Мичурин Е. А.,

доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального
университета имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: michurin@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

АННОТАЦИЯ: в статье анализируются методы, применяемые в научных исследованиях по гражданскому праву. В частности: диалектический метод, формально-логический метод, системно-структурный метод. Исследованы особенности этих методов. Приведены аргументы, что диалектический метод является наиболее общим при проведении юридических исследований. Другие методы научного познания дополняют диалектический метод, логически вытекают из него. Формально-логический метод позволяет понять логику нормы права и ее построение. Системно-структурный метод учитывает природу изучаемого явления, систему ценностей и приоритетов.

В статье освещены отдельные аспекты методологии гражданского права как науки.

Диалектический метод является глобальным и в разных областях знаний позволяет достичь прогрессивных результатов. Формально-логический метод традиционно является важным в праве. Он позволяет применить предписания, нормы и форму закона к отдельным ситуациям. Системно-структурный метод в условиях господства верховенства права позволяет применить закон с позиций справедливости.

При применении диалектического метода могут решаться следующие задачи: развитие нового знания через сопоставление противоположных научных позиций; отрицание одних научных позиций и формулирование других; углубление существующего представления о предмете исследования.

Формально-логический метод применяется при построении классификаций в науке, позволяет дополнительно выявить особенности отдельных правовых явлений, их правовую природу. Формально-логический метод позволяет проводить периодизацию явлений в праве. Он, кроме того, позволяет сформулировать содержание правовых категорий с учетом их признаков.

Системно-структурный метод опирается на сущность правовых явлений во всем многообразии связей, системы ценностей, приоритетов государства. Главным из них согласно Конституции Украины (ст. 3) являются права человека, развитие которых составляет содержание и направленность деятельности государства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: диалектический метод, формально-логический метод, системно-структурный метод, методы гражданского права, наука гражданского права.

METHODOLOGY OF CIVIL LAW SCIENCE

Michurin Yevhen,

Doctor of Laws, Professor,
Professor of the Department of Civil Law Disciplines
Faculty of Law Kharkiv National
VN Karazin University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: michurin@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

ANNOTATION: the article deals with the methods of scientific researches in civil law such as dialectic, method of formal logic and method of structural system. The characteristics of these methods are also studied. The article supports thesis on dialectic being the most common method in legal researches, while other methods of scientific knowledge complete dialectic and logically derive from it. The method of formal logic allows us to understand the logic of legal norm and its construction. The method of structural system takes into account the nature of research and its value system and priorities.

The article deals with some aspects of civil law methodology.

The dialectical method is considered to be common, allowing to achieve progressive results in different fields of knowledge. The method of formal logic is traditionally important in the legal system, it helps us logically apply the regulations, rules, and forms of law to specific situations. Rule of law is the fundamental principle that allows applying the law as a form of justice by using the method of a structural system.

Using dialectic we can solve scientific problems such as new knowledge development through comparing opposite scientific believes; denial of one scientific theory and formulation of others; deepening theory of researches that already exist.

The method of formal logic allows us to create science classifications, it helps to highlight the features of specific legal action and its nature and it also makes it possible to periodize those actions. Moreover, this method allows formulating the meaning of legal categories according to its characteristics.

The method of the structural system is based on the action matter, value system and priorities of the State. According to the Constitution of Ukraine (article. 3), the most important of them are human rights. The protection of those rights is the main orientation in State existence.

KEY WORDS: dialectical method, method of formal logic, method of structural system, methodology of civil law, civil law.

Методологія науки цивільного права дозволяє систематизувати наукові знання, структурувати їх та сприяє формуванню вірної практики правозастосування. Отже, методологія є основою шляху до пізнання природи будь-якого суспільно-правового явища, найкоротшого та оптимального досягнення відповідних результатів. Сукупність методів наукового пізнання має застосовуватися у системі і комплексно, в співвідношенні філософських і спеціально-наукових методів, кожен з яких обирається в залежності від сутності та специфіки окремої наукової проблеми.

Раніш вже робилися спроби проаналізувати методологію цивільного права. Зокрема, Н.С. Кузнецова приділила увагу методологічним засадам цивільного права та визначила їхню важливість для його розвитку [1, с. 200-216]. Р.Б. Шишка зосередив увагу на методології наукового дослідження [2, с. 322-340]. Утім враховуючи важливість проблеми подальші дослідження у цьому напрямку мають продовжуватись.

Метою цієї статті є висвітлити окремі аспекти методології цивільного права як науки, що стосуються застосування діалектичного, системно-структурного та формально-логічного методів. Завданнями – виділити ті риси, що притаманні застосуванню діалектичного, системно-структурного та формально-логічного методів у цивільному праві.

Співвідношення наукових методів та методів галузі цивільного права знаходиться в їхньому взаємному доповненні. Диспозитивність цивільного права як загальна методологічна засада побудови цивільного законодавства є його системною та природною рисою, в основі якої знаходиться приватний інтерес. Утім, для розвитку цивільного права як науки гармонічно застосовуються методи, що

дозволяють просунути уявлення про цю галузь права, якісно вдосконалити її для кращого задоволення того самого приватного інтересу у кінцевому випадку. Застосування наукових методів пізнання є актуальним не лише у теорії цивільного права, але й у практиці правозастосування, оскільки дозволяє застосувати закон вірно до окремих ситуацій, що виникають у реальному житті.

Діалектичний, системно-структурний та формально-логічний методи у науці цивільного права серед інших характеризуються наступним. Діалектичний метод є глобальним, що у різних галузях знань дозволяє досягти прогресивних результатів. Формально-логічний метод є традиційно важливим у праві, оскільки дозволяє застосувати приписи, норми, форму закону до окремих випадків правозастосування. Системно-структурний метод у сучасній юриспруденції, в умовах панування верховенства права дозволяє застосувати закон з позицій справедливості.

Характеризуючи окремі наукові методи цивільного права слід зазначити, що діалектичний метод є найбільш загальним, що застосовується не лише у праві, але й у інших науках. Цей метод полягає у виявленні, співставленні та протилежних за своєю природою явищ, які прийнято називати тезою та антитезою. За допомогою аналізу спільних та відмінних рис тези та антитези виявляються їх спільні та відмінні риси, особливості, що дає можливість здійснити синтез наукового знання, прийти до певного результату, сформулювати обґрунтований висновок. Діалектичний метод також дає можливість виявити перехід кількісних змін явища в якісні, які виявляються при його застосуванні.

При проведенні юридичних досліджень діалектичний метод є одним з провідних, інші методи наукового пізнання (в тому числі, формально-логічний, системно-структурний) доповнюють діалектичний метод. Діалектичний метод передбачає застосування всієї гами методів наукового пізнання разом з ним в якості доповнення.

Найбільш простий і відомий раніше формулюванням діалектичного методу була фраза, що цей метод втілюється в єдність і боротьбу протилежностей. Як правило, всебічний аналіз різних за своєю природою точок зору зводиться до зіткнення двох протилежних істотних позицій - тези та антитези. У найбільш формалізованому вигляді діалектичний метод має структуру: «теза → антитеза → аналіз → синтез».

Отже, вихід на нове знання в діалектиці проявляється в умовному зіткненні тези і антитези як: а) двох протилежних явищ; б) протилежних наукових позицій; в) протилежних груп наукових поглядів. При застосуванні у праві можливий також варіант, коли на противагу єдиної або переважної певної позиції або точки зору на ту чи іншу юридичну явище, висувається альтернативна позиція. Так, С.А.Сліпченко на противагу переважної в науці позиції про відсутність оборотоздатності особистих немайнових благ висунув альтернативну позицію (метод альтернатив) про можливість такого обороту. Проаналізувавши тезу (відсутність оборотоздатності особистих немайнових благ) і висунути їм альтернативу (антитеза) він прийшов, по суті, до компромісного між двома крайніми позиціями висновку про те, що окремі особисті немайнові блага можуть бути в деякій мірі оборотоздатні [3, с. 92-113]. У такому варіанті протилежна позиція ґрунтується на певній аргументації, передбачає антитезу, що базуються на аргументах, які загалом піддають попередню позицію сумніву.

У правовій науці нові аргументи в найбільш глобальному вигляді обумовлені зміною економічної формації суспільства (як базису юридичних конструкцій), що є підставою для формулювання нової позиції. Зміна економічної формації в країні призводить до можливості формування нової юридичної моделі права власності на землю, яка передбачила в Україні наявність приватної власності на земельні ділянки на відміну від УРСР, де земля перебувала у власності держави. Те ж можна сказати про інші види майна – квартири, інше житло (за невеликим виключенням), підприємства як цілісні майнові комплекси.

Застосування діалектичного методу як одного з провідних методів на шляху наукового пізнання не залежить від тимчасових історичних, економічних, політичних та інших умов, що вказує на його універсальність. Так, концепція пріоритету приватної власності може бути протиставлена концепції примату державної власності (остання існувала в УРСР). Концепція розвитку прав людини може бути протиставлена концепції пріоритету державних інтересів перед інтересами особистості. Порівняння цих концепцій дозволяє будувати систему законодавства залежно від конкретних історичних чи політичних умов, у яких опиняється держава на певному етапі свого розвитку.

Таким чином, при застосуванні діалектичного методу можуть вирішуватися як локальні, так глобальні наукові завдання, зокрема: розвиток нового знання через співставлення протилежних наукових позицій; аргументоване заперечення одних наукових позицій і формулювання інших; поглиблення на основі останніх існуючого уявлення про предмет дослідження.

Аналіз і синтез є важливими методами наукового пізнання і гармонійно взаємодіють при їх спільному застосуванні в діалектичному методі. Пов'язано це з тим, що аналізувати і синтезувати факти в правовій науці прийнято з урахуванням позицій, серед яких нерідко існують протилежні, неузгоджені.

Відносна недослідженість окремих проблем юридичної науки виникає з різних причин, наприклад, з прийняттям нових нормативних актів галузевого значення (ЦК України). Це дає підстави для активного наукового пошуку в певному напрямку юридичної науки, що пов'язано з необхідністю поглиблення

уявлень про правову природу того чи іншого явища, важливістю порівняльного правознавства, моделювання, виявлення закономірностей і тенденцій розвитку юридичних інститутів, можливостей їх вдосконалення.

Синтез знання (існуючих наукових позицій, практики застосування чинного законодавства (в тому числі інших країн), історичних джерел, статистичної інформації за допомогою аналізу, який в свою чергу спирається на формально-логічний, історичний та інші методи наукового пізнання), дозволяє досягти нового наукового результату, сформувавши нову позицію з урахуванням інших, в тому числі протилежних за своєю суттю, узгодити існуючі суперечності.

Формально-логічний (формально-юридичний) метод в праві спирається на вивчення форми права. Він нерідко застосовується при створенні юридичних категорій, коли з окремих ознак формується в ціле загальне формулювання, дається поняття юридичної явища.

Формально-логічний метод передбачає застосування норми права без суб'єктивізму, зайвого «людського фактору», що допомагає зрозуміти логіку норми права, її побудови. Формалізм в праві виконує важливу функцію, завдяки якій публічний орган не може тлумачити закон занадто широко, не виправдано розширюючи при цьому свої повноваження. Це не означає, що такий підхід не застосовний для відносин з участю фізичних осіб. Багато ситуації правозастосування можна розв'язати за допомогою формально-логічного методу. Як зазначається в літературі, в основі такого підходу - ідеали юридичного позитивізму з урахуванням формальних цінностей правового передбачення і впевненості без звернення до змистовно орієнтованим цінностям права [4, с. 16]. У той же час, формалізм в сучасному праві неприпустимий, коли, наприклад, окремі підзаконні акти не виправдано розширюють повноваження державного органу в порівнянні з законом. Це спотворює саму ідею права, покладену в його основу засаду справедливості. Не можна формально застосовувати закон, коли це йде врозрід з базовими правами людини, справедливістю та розумністю.

Формально-логічний метод застосовується при побудові класифікацій в науці. Будь-яке наукове дослідження спирається на факти, але вони настільки численні, що без їх аналізу, класифікації і головне - узагальнення неможливо не тільки визначити тенденції розвитку явищ і процесів реального життя, але навіть розібратися в них [5, с. 63]. Класифікація у науці надає можливість додатково виявити особливості окремих правових явищ, їхню природу і властиві їм характерні риси. Тому класифікація є необхідною стадією побудови системи у правовому дослідженні.

Формально-логічний метод надає можливість проводити періодизацію явищ у праві. Так, М.К.Галаянтіч провів періодизацію становлення житлового права в Україні з 1917 по 2006 роки у п'ять основних етапів [6, с. 5], що надало йому можливість розмежувати різні підходи законодавця до вирішення житлової проблеми.

Системно-структурний метод спирається на сутність явища у всьому різноманітті зв'язків, системи цінностей, пріоритетів держави, головним з яких згідно з Конституцією України (ст. 3) є права людини, розвиток яких становить зміст діяльності держави. Так, за формою норма права може бути витлумачена формально-логічним методом. Утім якщо застосування норми права у окремому випадку порушує права людини, слід застосовувати системно-структурний метод. З огляду на, що право базується на принципах охорони прав людини, норма, що порушує ці права застосовуватися не повинна з посиланням на базові норми права, зокрема, ст. 3 Конституції України, ст. 3 ГК України (справедливість, розумність). Встановити зв'язок між базовими та окремими нормами права дозволяє системно-структурний метод. На підтвердження цього у літературі зазначається, що застосування інститутів гармонізації правовідносин дедалі більше піднімає соціальну функцію держави, яка визнає верховенство права і повинна його дотримуватись як цілеспрямованої політики подолання конфліктів, забезпечення пріоритетів у досягненні ідей демократичного суспільства [7, с. 120-121].

Системно-структурний метод дозволяє дослідити внутрішній зміст і структуру правового явища, тобто підходити до нього багатогранно, в усьому різноманітті суспільно-правових зв'язків і аспектів, що його створюють. Він надає можливість встановити внутрішні елементи механізму, що існують у праві в цілому, є його базисом – з одного боку із окремими нормами і правовими ситуаціями – з іншого боку. Застосування системно-структурного методу надає можливість не застосовувати право суто формально, без винятків, які також впливають на справедливість як одну з базових основ юриспруденції в цілому. Так, Р.А.Майданік пише про те, що існує доктрина «добудови» права, яка, зокрема передбачають застосування норми права або відхід від неї (в тому числі при винесенні рішень судами) у разі застосування принципів права [8, с. 103]. Суд, в тому числі, першої інстанції має право відступити від правової позиції, викладеної в висновках ВСУ, з одночасним викладом відповідних мотивів. Офіційне тлумачення норми права не є догмою і може бути подолано, коли обставини справи свідчать про істотно іншому характері правовідносин, які відображені в офіційному тлумаченні норми права. Саме застосування системно-структурного методу дозволяє індивідуально, з урахуванням специфіки правовідносин і із застосуванням принципів права вірно здійснити правозастосування.

Так, у ніч на 8 березня у одному з міст деякий молодий чоловік в супроводі оркестру співав серенади під вікном багатоповерхівки, де жила його кохана дівчина. Черговий наряд патрульної служби, який приїхав за викликом сусідів, дізнавшись, у чому причина порушення громадського порядку (і одночасно житлового законодавства про порушення спокою мешканців багатоквартирного будинку після 23 годин), не став складати протокол про адміністративне правопорушення. Наведений приклад показує, що не завжди при порушенні норми закону застосовується санкція норми права, а особа залучається до відповідальності. Якщо ситуація підпадає під виключення з урахуванням усіх обставин справи, це є підстава для застосування системно-структурного методу. У наведеному випадку мав місце швидше казус не з метою порушення громадського порядку, а з цілком благородними намірами і почуттями, тому з огляду на винятковість випадку суспільна небезпека діяння (порушення тиші у нічний час) в цьому випадку була не висока.

Застосування системно-структурного методу може відбуватися при дослідженні взаємодії об'єктивного та суб'єктивного цивільного права. Так, при правозастосуванні у судових рішеннях іноді простежується ігнорування норм про обмеження права. При здійсненні суб'єктивного цивільного права відбувається трансформація можливості особи діяти певним чином в конкретні права і обов'язки, які втілюються в окремих правовідносинах, що виникають між суб'єктами громадянського права. Тому суб'єктивне цивільне право нерозривно пов'язане із забезпеченням законом можливостей його здійснення. Цінність будь-якого суб'єктивного права полягає не тільки в його наявності, а в можливості здійснення цього суб'єктивного права.

На практиці зустрічається не повне правозастосування, що може призвести до порушення суб'єктивних прав громадян. Так, у м. Миколаєві виник спір між місцевими органами самоврядування та ТОВ «Ц.-п.», якому був переданий в оренду цілісний майновий комплекс «Парк Перемоги» [10]. Орендар був зобов'язаний при реконструкції парку інвестувати до 100 млн. доларів США в будівництво торгово-розважального комплексу, аквапарку, яхт-клубу. У листопаді 2007 р тимчасова депутатська комісія виявила ряд порушень у виконанні договору орендарем. Зокрема, з'ясувалося, що освоєння площ, запланованих під забудову, призвело б до знищення значної частини зеленої зони парку. 9.08.2007 року Господарський суд Миколаївської області, при розгляді позову ТОВ «Цунамі-південь» до міської ради міста Миколаєва, ухвалив таке рішення: «Зобов'язати міська рада в особі Миколаївського міськвиконкому укласти договір оренди земельної ділянки з ТОВ« Цунамі-південь »згідно з проектом землеустрою». Оскільки депутати міськради не дали згоду на укладення договору, міський голова спочатку утримувався від підписання договору оренди. Утім позивач 22.11.2007 року надав рішення суду до виконання у державну виконавчу службу. Міський голова був вимушений виконати рішення суду та підписав договір 11.12.2007 року. Тут формальний підхід і зосередження суду на суб'єктивному цивільному праві без урахування норм закону, якими встановлено обмеження, завадили в прийнятті обгрунтованого рішення у вказаній справі. Рішення було прийнято виключно на підставі норм договірної права, без урахування існуючих обмежень в громадських інтересах. Виникла небезпека суспільним інтересам, під загрозою знищення опинилася значна частина зелених насаджень паркової зони, порушені екологічні права громадян, що суперечить ст. 50 Конституції України. Остання мала застосовуватися судом для обмеження діяльності господарюючого суб'єкта. Отже, вкрай важливо при визначенні особливостей здійснення суб'єктивного цивільного права враховувати встановлені обмеження.

Отже, норми цивільного права не тільки повинні наділяти осіб суб'єктивними правами, але і забезпечувати здійснення цих прав. У певних випадках для забезпечення можливості здійснення суб'єктивного цивільного права однією особою в нормі права має міститися обмеження прав іншої особи, яке забезпечує здійснення права першим.

Таким чином, є підстави для того, щоб зробити такі висновки.

1. Діалектичний метод є найбільш загальним при проведенні юридичних досліджень, інші методи наукового пізнання природно доповнюють діалектичний метод, впливають з нього. Слід зазначити важливість застосування діалектичного методу при проведенні досліджень в юриспруденції як загального методу наукового пізнання, що дозволяє брати за основу різні, в тому числі протилежні за своєю сутністю наукові підходи та шляхом синтезу існуючих знань виходити на нове наукове знання, конкретні результати, що мають як теоретичний, так і прикладний характер.

2. Формально-логічний метод передбачає застосування форми права гранично без зайвого суб'єктивізму, що дозволяє зрозуміти логіку норми права, її побудову. Цей метод застосовується при здійсненні класифікацій у науці, періодизації правових явищ, визначенні юридичних дефініцій.

3. Системно-структурний метод базується на з'ясуванні природи досліджуваного явища в усьому різноманітті зв'язків, існуючій системи цінностей та пріоритетів. Він дозволяє застосувати основні ціннісні підходи, що існують у праві з окремими нормами і правовими ситуаціями. Застосування системно-структурного методу дає змогу відійти у необхідних випадках від суворого формалізму права у разі якщо є винятки, які впливають на справедливість як одну з базових основ права, стосуються

досягнення панування верховенства права. Поряд з іншими методами наукового пізнання застосування системно-структурного методу є необхідним при дослідженні зв'язків об'єктивного і суб'єктивного цивільного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецова Н.С. Методологічні засади сучасного цивільного права України: предмет, метод, принципи, система // Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко). – К.: АртЕк, 2017. – С. 200-216.
2. Шишка Р.Б. Організація наукових досліджень та підготовки магістерських і дисертаційних робіт: навчальний посібник. – Х.: Еспада, 2007. – 368 с.
3. Слипенченко С. А. Метод альтернатив в розвитку учения о личных неимущественных правах // Методология исследования проблем цивилистики : сб. ст., посвящ. памяти проф. А. А. Пушкина – Харьков : Право, 2017. – 432 с.
4. Хворостянкіна А. В. Юридична аргументація в англо-саксонській та романогерманській правових системах: методологічні засади порівняльного аналізу // Наукові записки НУКМА. Юридичні науки. 2012. Т. 129. С. 16.
5. Рузавин Г. И. Методология научного познания. М.: Юнити, 2005. С. 61–67.
6. Галянтіч М.К. Приватно-правові засади реалізації житлових прав громадян в Україні : автореф. дис... докт. юрид. наук. – К: КНУ імені Тараса Шевченка. – 48 с.
7. Селіванов А.О. Верховенство права в конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції. – К.; Х.:Акад. прав. Наук України, 2006. – 136 с.
8. Майданик Р. Основи аргументації рішення суду в цивільному судочинстві України // Право України. 2016. № 10. С. 103.
9. Вечерний Николаев. URL: www.vn.mk.ua/stories.php?id=2477.

REFERENCES

1. Kuznecova N.S. Metodologichni zasady suchasnogo civil'nogo prava Ukraïni: predmet, metod, principii, sistema // Spogadi pro Ljudinu, Vchenogo, Civilista-epohu (do 85-richchja vid Dnja narodzhennja akademika Jaroslavni Mikolaïvni Shevchenko). – K.: ArtEk, 2017. – S. 200-216.
2. Shishka R.B. Organizacija naukovih doslidzhen' ta pidgotovki magistrskikh i disertacijnih robit: navchal'nij posibnik. – H.: Espada, 2007. – 368 s.
3. Slipchenko S. A. Metod al'ternativ v razvitii uchenija o lichnyh neimushhestvennyh pravah // Metodologija issledovanija problem civilistiki : sb. st., posvjashh. pamjati prof. A. A. Pushkina – Har'kov : Pravo, 2017. – 432 s.
4. Hvorostjankina A. V. Juridichna argumentacija v anglo-saksons'kij ta romanogermans'kij pravovih sistemah: metodologichni zasadi porivnjal'nogo analizu // Naukovi zapiski NUKMA. Juridichni nauki. 2012. T. 129. S. 16.
5. Ruzavin G. I. Metodologija nauchnogo poznanija. M.: Juniti, 2005. S. 61–67.
6. Galjantich M.K. Privatno-pravovi zasadi realizacii zhitlovih prav gromadjan v Ukraïni : avtoref. dis... dokt. jurid. nauk. – K: KNU imeni Tarasa Shevchenka. – 48 s.
7. Selivanov A.O. Verhovenstvo prava v konstitucijnomu pravosuddi: Analiz konstitucijnoj jurisdikcii. – K.; H.:Akad. prav. Nauk Ukraïni, 2006. – 136 s.
8. Majdanik R. Osнови argumentacii rishennja sudu v civil'nomu sudochinstvi Ukraïni // Pravo Ukraïni. 2016. № 10. S. 103.
9. Vechernij Nikolaev. URL: www.vn.mk.ua/stories.php?id=2477.

УДК 346.5 (477 + 438)

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-08

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Остапенко Ю. І.,

кандидат юридичних наук, асистент
кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська, 77
e-mail: julost1111@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-4033-5927>

Бондаревич М. П.,

студентка 4 курсу господарсько-правового факультету
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська, 77
e-mail: mayabondarevich@ukr.net

АНОТАЦІЯ: для країн з ринковою системою господарювання мале підприємництво є привабливою формою організації господарювання внаслідок його гнучкості і мобільності, які є такими необхідними для української економіки. Метою статті є аналіз досвіду правового регулювання і державної підтримки малого бізнесу в Польщі і Україні та визначення актуальних для впровадження в Україні її напрямків.

В Польщі довів свою ефективність підхід стратегічного будівництва державного регулювання бізнесу в рамках правових стратегій на 3-4 роки. Інноваційними для України є такі принципи «Нової Конституції для бізнесу 2017» Польщі, як принцип пропорційності покарання вчиненому порушенню; принцип мовчазної згоди; пряма відповідальність державних службовців за порушення закону. Очевидним мінусом української системи підтримки малого підприємництва є переважання фінансових інструментів з одночасним недоопрацюванням регіональних і місцевих механізмів її реалізації. Важливими є успіхи України в правовому державному регулюванні діяльності малого бізнесу в сфері адміністрування. Виявились ефективними правові засади розширення доступу до публічних закупівель в Україні.

Європейські засоби підтримки малого підприємництва, що довели свою результативність в Польщі, можуть і повинні бути використані в Україні. В Україні пильної правової уваги потребує проблема неплатоспроможності. Актуальним є ретельне вивчення інституційної побудови підтримки малого бізнесу в Польщі. Важливий для української економіки напрям розбудови зовнішньої торгівлі поки знаходиться на початковому етапі. Угода про асоціацію України та ЄС вже призвела до зняття більшості торговельних обмежень на ринку ЄС для українських експортерів, але це є тільки пошуки шляхів до світового ринку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: мале підприємництво; адміністрування малого бізнесу; інституційна побудова малого бізнесу; державний нагляд і контроль; державне регулювання в сфері господарської діяльності; напрямки державної підтримки малого бізнесу; стратегії розвитку малого бізнесу.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: ОПЫТ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ

Остапенко Ю. И.,

кандидат юридических наук, ассистент
кафедры хозяйственного права
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская, 77
e-mail: julost1111@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-4033-5927>

Бондаревич М. П.,

студентка 4 курса хозяйственно-правового факультета
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская, 77
e-mail: mayabondarevich@ukr.net

АННОТАЦИЯ: для стран с рыночной системой хозяйствования малое предпринимательство является привлекательной формой организации хозяйствования вследствие его гибкости и мобильности, которые являются необходимыми для украинской экономики. Целью статьи является анализ опыта правового регулирования и государственной поддержки малого бизнеса в Польше и Украине и определения актуальных для внедрения в Украине ее направлений.

В Польше доказал свою эффективность подход стратегического построения государственного регулирования бизнеса в рамках правовых стратегий на 3-4 года. Инновационными для Украины являются такие принципы «Новой Конституции для бизнеса 2017» Польши как принцип соразмерности наказания совершенному нарушению; принцип молчаливого согласия; прямая ответственность государственных служащих за нарушение закона. Очевидным минусом украинской системы поддержки малого предпринимательства является преобладание финансовых инструментов с одновременной недоработкой региональных и местных механизмов ее реализации. Важны успехи Украины в правовом государственном регулировании деятельности малого бизнеса в сфере администрирования. Оказались эффективными правовые основы расширения доступа к публичным закупкам в Украине.

Европейские средства поддержки малого предпринимательства, которые доказали свою результативность в Польше, могут и должны быть использованы в Украине. В Украине пристального правового внимания требует проблема неплатежеспособности. Актуальным является тщательное изучение институционального построения поддержки малого бизнеса в Польше. Важное для украинской экономики направление развития внешней торговли пока находится на начальном этапе. Соглашение об ассоциации Украины и ЕС уже привело к снятию большинства торговых ограничений на рынке ЕС для украинских экспортеров, но это есть только поиски путей к мировому рынку.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: малое предпринимательство; администрирование малого бизнеса; институциональное построение малого бизнеса; государственный надзор и контроль; государственное регулирование в сфере хозяйственной деятельности; направления государственной поддержки малого бизнеса; стратегии развития малого бизнеса.

LEGAL REGULATION OF STATE SUPPORT FOR SMALL BUSINESS: EXPERIENCE OF UKRAINE AND POLAND

Ostapenko Yuliia,

Candidate of Law, Assistant
Department of Business Law
National Law University
the name of Yaroslav the Wise,
Kharkiv, 61024, st. Pushkinskaya, 77
e-mail: julost1111@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-4033-5927>

Bondarevych Maiia,

student of the 4th year of the Faculty of Economics and Law
National Law University
the name of Yaroslav the Wise,
Kharkiv, 61024, st. Pushkinskaya, 77
e-mail: mayabondarevich@ukr.net

ANNOTATION: for countries with a market economy small business is an attractive form of business organization because of its flexibility and mobility, which are so necessary for the Ukrainian economy. The purpose of the article is to analyze the experience of legal regulation and state support of small business in Poland and Ukraine and to determine its relevant directions for implementation in Ukraine.

In Poland the approach of strategic building of state regulation of business within the framework of legal strategies for 3-4 years has proved its efficacy. Such principles of polish "New Constitution for Business 2017", as the principle of proportionality of punishment for the violation; the principle of acquiescence; direct liability of civil servants for violation of the law, are innovative for Ukraine. The obvious disadvantage of the Ukrainian small business support system is the predominance of financial instruments, while the regional and local mechanisms for its implementation are under-developed. Ukraine's successes in the legal state regulation of small business in the field of administration are important. The legal foundations for expanding access to public procurement in Ukraine have proved their effectiveness.

European small business support tools, that are effective in Poland can and should be used in Ukraine. Close attention to the problem of insolvency is needed in Ukraine. A thorough study of the institutional development of small business support in Poland is relevant. Important for the Ukrainian economy, the direction of foreign trade development is still in its infancy. The EU-Ukraine Association Agreement has already lifted most trade restrictions on the EU export market for Ukrainian exporters, but this is only a search for ways to reach the world market.

KEY WORDS: small business; administration of small business; institutional building of small business; state supervision and control; state regulation in the sphere of economic activity; directions of state support for small business; small business development strategies.

Для країн з ринковою системою господарювання мале підприємництво є привабливою формою організації господарювання внаслідок його гнучкості і мобільності. Очевидним є факт, що в економіці сприятливих для проживання країн масова частка малого бізнесу є доволі вагомою, оскільки одна з його численних функцій є суто соціальною. Для України, що знаходиться на шляху трансформації, питання розвитку малого підприємництва є нагальним. Тому видається доцільним вивчення досвіду країн з наявною дієвою правовою базою і ефективним правовим регулюванням.

Мета статті: проаналізувати досвід правового регулювання і державної підтримки малого бізнесу в Польщі та визначити її способи та методи, що є актуальними для впровадження в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем підтримки розвитку малого підприємництва присвятили праці такі українські науковці, як О. Г. Борисов, О. А. Деренько, В. І. Захарченко, А. В. Іванищева, М. М. Ільчишин, Д. А. Ісаченко, М. Я. Квик, Г. М. Колісник, І. М. Комарницький, Г. А. Лех, Ю. О. Ольвінська, В. В. Папп, Т. А. Піхняк, О. І. Тимченко, О. Я. Туркало, В. В. Федорченко, Г. Г. Цегелик, І. Є. Шайдюк та ін. Серед зарубіжних учених особливої уваги заслуговують роботи Дж. Кейнса, Д. Рікардо, Ж. Сея, А. Сміта, Й. Шумпетера та ін.

Виклад основного матеріалу. З точки зору комплексного підходу різниця в соціально-економічному розвитку України і Польщі обумовлена цілим комплексом причин, як-то: історичних (відмінності шляху постсоціалістичного розвитку), політичних (ступінь впливу олігархату на державне управління, членство в ЄС), економічних (орієнтація економіки на виробництво продукції і міжнародну торгівлю), правових (вдала стратегія розвитку і державної підтримки малого бізнесу якості правового регулювання). Наразі в Польщі нараховується понад 3 млн. малих і середніх підприємств, на яких працює біля 7 млн. осіб, що виробляють 48% ВВП країни. Здійсненню діяльності малих підприємств сприяє належна законодавча база.

Важливим чинником позитивної економічної динаміки Польщі став її вступ в Євросоюз в 2004 році. Країна отримала доступ до ринків Європи та 65 мільярдів євро дотацій. Але, як відмічають дослідники [1], різниця в умовах розвитку сектору малого підприємництва в Україні і Польщі, була разючою навіть і

на передодні вступу Республіки Польщі в Євросоюз в 2004 році. Про це свідчать зафіксовані (табл. 1) на 2003 рік умови діяльності малого підприємництва в Україні і Польщі [1].

За даними глобальних досліджень Doing-Business 2017/2018 [2], опублікованих Світовим банком, створено рейтинг умов для бізнесу у 190 країнах світу. Відповідно йому Польща погіршила свій загальний показник з 24 на 27 місце, а Україна піднялася з 80-го до 76 місця.

Показники (чим менше число рейтингової позиції, тим краще) України і Польщі по компонентам рейтингу Doing-Business 2018 висвітлюють «слабкі місця» і в державному регулюванні бізнесу у тому числі:

Компоненти рейтингу Doing-Business 2018	Показники Польщі	Показники України
реєстрація підприємств	120	52
отримання дозволу на будівництво	41	35
підключення до системи енергозабезпечення	54	128
реєстрація власності	38	64
отримання кредиту	29	29
захист прав міноритарних інвесторів	51	81
оподаткування	51	43
міжнародна торгівля	1	119
забезпечення виконання контрактів	55	82
вирішення проблем неплатоспроможності	22	149

Для нашого дослідження цікавими видаються показники тих компонентів України і Польщі, що мають велику розбіжність. Це 7 компонентів з 10: реєстрація підприємств, підключення до системи енергозабезпечення, реєстрація власності, захист прав міноритарних інвесторів, міжнародна торгівля, забезпечення виконання контрактів, вирішення проблем неплатоспроможності. Стосовно державного регулювання малого бізнесу умовно класифікуємо ці компоненти за напрямками. В загальному вигляді їх можливо звести до форм правового регулювання адміністрування, фінансової підтримки, користування ресурсним пакетом та інституційної організації підтримки малого підприємництва.

Для країн ЄС дії країн-учасниць з підтримки малого бізнесу є скоординованими і виваженими відповідно до вимог Європейської Комісії. У 2008 році Європейською Комісією був ухвалений Закон про малий бізнес, що спрямований на створення нових рамок політики, які інтегрують існуючі інструменти політики підприємництва, і враховують, зокрема, Європейську хартію для малих підприємств та сучасну політику щодо МСП.

Правовим фундаментом сучасного польського законодавства з регулювання підприємництва є: Вітчизняна програма реформ на 2008–2011 рр., Стратегія Національних стратегічних основ взаємодії в 2013 р., Напрями зростання інноваційності економіки на 2007–2013 рр., Напрями розвитку країни на 2020 р., Збірник статистичних матеріалів про сприяння розвитку підприємництва. В 2017 році в Польщі анонсовано проект під назвою «Нова Конституція для бізнесу» – документ, що охоплює п'ять законів, з якими почали діяти 6 принципів взаємовідносин «бізнес – влада»: 1) що не заборонене, те дозволене; 2) презумпція невинуватості (добросовісності) підприємця; 3) інтерпретація всіх нестикувань законодавства за принципом усе на користь бізнесу; 4) принцип пропорційності покарання вчиненому порушенню (скорочення штрафів); 5) принцип мовчазної згоди (повідомив, не отримав заперечень від органу влади – отже, отримав згоду); 6) пряма відповідальність державних службовців за порушення закону. Принагідно відмітимо, що з усіх вищезазначених пунктів в Україні діє лише третій пункт і то частково.

Паралельно із вищезгаданими принципами в Польщі було впроваджено механізми зниження адміністративного навантаження на малий бізнес: по-перше, запроваджено поняття «незарєєстрованої діяльності» (*firma na próbę*). Діяльність, що приносить дохід, не більше 50% від мінімальної заробітної плати (близько 260 євро на місяць), не підлягає державній реєстрації. По-друге, протягом 6 місяців з моменту реєстрації діяльності підприємця частково звільняють від платежів із соціального страхування (ZUS). Аналогічне правило стосується підприємців – фізичних осіб, які поновлюють свою діяльність (не менше 60 місяців з дати припинення). По-третє, запущено інститут припинення діяльності для приватних підприємств (до 60 місяців), для компаній (до 24 місяців) шляхом повідомлення податкових органів. Податки і внески «у відпустці» платити не потрібно. По-четверте, з 15 березня 2018 року всі звіти податкова приймає тільки в електронному вигляді, паперові більше не використовуються.

У кінці 2018 року політику економічного зростання було підкріплено законом про підтримку нових інвестицій, який передбачає розширення сфери дії режиму спеціальних економічних зон (СЕЗ) на всю територію Польщі.

Сучасна політика польської держави приділяє увагу таким питанням розвитку малого підприємництва, як спрощення адміністративних процедур та зменшення адміністративних навантажень, збільшення доступності зовнішніх джерел фінансування, просування експорту і збільшення інноваційності підприємств, поліпшення співробітництва між ними.

Очевидним є комплексний підхід в державному регулюванні у сфері господарської діяльності малого бізнесу в Польщі. Форми державного регулювання виписані як стратегії, широкомасштабні проекти. Як правило, строки їх дії розраховані на 3-4 роки. Навіть певна форма підтримки державою малого бізнесу є доволі розгалуженою. Так, в Польщі існує ціла низка форм державної фінансової підтримки малих підприємств: грошові або речові дотації, субвенції, преференційні кредити, податкові привілеї, кредитні гарантії, надані бюджетом або фондами, що фінансуються з бюджетів, підвищення капіталу підприємства за допомогою громадських коштів, конверсія заборгованості, зниження соціальних зобов'язань або зобов'язань, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, суспільні замовлення, пільгові послуги консалтингу тощо [3; 4, с. 30].

Інституційна підтримка малого бізнесу в Польщі також має декілька рівнів. Центральним рівнем є Польська агенція розвитку підприємництва – ПАРП, (інституція, підпорядкована міністру економіки країни). Інституції регіонального рівня це – Маршальські управління, Агентства регіонального розвитку/RIF, Гмінні центри інформації, Центри підприємництва, громадські партнери. Найрозгалуженішою мережею інституцій державної підтримки малого бізнесу представлений місцевий рівень: позикові фонди, поручницькі фонди, фонди VC, фонди seed capital, технологічні інкубатори і інкубатори підприємництва, науково-технологічні/промислові парки, особливі економічні зони, кластери, центри трансферу технологій, національна мережа інновацій НСУ, консультаційні пункти НСУ, центри Enterprise Europe Network, контактні пункти СІР, консультаційні і навчальні фірми тощо.

На жаль, сьогодні в нашій державі ми спостерігаємо слабко розвинену інфраструктуру підтримки розвитку малого підприємництва. На вирішення цього питання спрямовано Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року» від 24.05.2017 р. № 504-р [5], що регламентує надання суб'єктам господарювання фінансової, матеріально-технічної, інформаційної, науково-технологічної, консультативної, маркетингової, кадрової та освітньої підтримки.

Очевидним мінусом вітчизняної системи підтримки малого підприємництва є панування фінансових інструментів і недооцінка інших форм державної підтримки малого бізнесу. Але і фінансова підтримка малого бізнесу не є однаковою у всіх регіонах України. Її реалізація на місцевому рівні сильно відрізняється в залежності від фінансової спроможності обласних бюджетів і самих громад. На сьогодні за даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [6] на підставі рішень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування пропонуються такі програми фінансової підтримки підприємств:

- Полтавська область – часткове відшкодування суми кредиту (тіла кредиту) без урахування відсотків за умови створення нових робочих місць;
- Івано-Франківська область – фінансово-кредитна підтримка суб'єктам малого і середнього підприємництва та розвиток інфраструктури його підтримки;
- Рівненська область – відшкодування плати за користування позиками (у тому числі фінансовими кредитами) банків та інших вітчизняних і зарубіжних фінансових установ, залученими суб'єктами малого та середнього підприємництва для реалізації інвестиційних проектів;
- Сумська область – часткова компенсація відсоткових ставок за кредитами, залученими у державних банках для реалізації інвестиційних проектів.

Позитивним прикладом державної регуляції господарської діяльності у сфері малого бізнесу в Україні є опосередкована фінансова підтримка, в сенсі розширення доступу до публічних закупівель. За прийнятим на вимогу ЄС Законом України «Про публічні закупівлі», починаючи з 2016 р. всі замовники проводять електронні закупівлі через систему «Прозоро». Використання системи «Прозоро» є обов'язковим для закупівель товарів та послуг, вартість яких перевищує 200 тис. гривень, і робіт вартістю більше 1,5 млн. гривень. Ця система використовується також для менших обсягів закупівель. Контракти можуть розділятися на більш дрібні лоти, що дуже зручно для малого і середнього підприємництва, і сприяє залученню більшої кількості підприємств до участі. Мале і середнє підприємництво потребує кращої інформованості щодо можливості участі у публічних закупівлях, а також відповідної підготовки для підвищення його потенціалу у використанні можливостей публічних закупівель.

Найбільш проблемний показником України за рейтингом Doing-Business 2018 (149 місце з 190-ти) залишається вирішення проблем неплатоспроможності. Ця варіація фінансової підтримки державою малого бізнесу потребує подальшої роботи над законодавством про банкрутство. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в цілому відповідає міжнародній практиці. Разом з тим процедура банкрутства залишається неефективною: витратною,

тривалою, складною та з низьким рівнем повернення коштів інвесторам, завершується переважно ліквідацією суб'єкта господарювання (замість відновлення його платоспроможності). За показником врегулювання процедури неплатоспроможності рейтингу Doing-Business-2018 Україна залишалась на тих самих позиціях як в 2017 р. так і в 2018 р. На виправлення такого положення спрямований Кодекс України з процедур банкрутства із змінами і доповненнями внесеними 20.09.2019 р. [7].

Важливим напрямком правового державного регулювання діяльності малого бізнесу є адміністрування. З 2012 року, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» значно спрощена державна реєстрація фізичних осіб підприємців. Після внесення змін до законодавства в 2015 р. зареєструвати підприємство в Україні стало можливим протягом 24 годин. На сьогодні місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування і нотаріуси мають право реєструвати суб'єктів господарювання, а з 2016 р. ними використовується принцип мовчазної згоди щодо реєстрації суб'єкта як платника податків.

Надання послуг суб'єктам малого і середнього підприємництва в Україні здійснюється через ЦНАПи та Єдиний державний портал адміністративних послуг (Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012). На сьогодні утворено 701 центр. У центрах підприємці можуть отримати більш як 50 адміністративних послуг, зокрема послуги з реєстрації суб'єкта підприємництва, майна, отримання необхідних документів дозвільного характеру. Для забезпечення надання адміністративних послуг в електронній формі забезпечено функціонування Єдиного державного порталу адміністративних послуг.

Особливе місце в упорядкуванні адміністрування малого бізнесу займає комплекс правових заходів з контролю діяльності малого підприємництва, а саме, зниження контролюючого тиску на мале і середнє підприємництво. У 2016 році 68 відсотків суб'єктів малого і середнього підприємництва повідомили, що перевірені одним органом. Разом з тим 46,3 відсотка опитуваних повідомляють про скорочення кількості перевірок протягом 2013 - 2016 років, що є результатом мораторію на перевірки малих підприємств, а також зменшення кількості органів державного нагляду (контролю). З 2016 року запроваджено проведення комплексних планових перевірок, при цьому більш, як на 16 відсотків зменшено кількість контактів органів контролю та суб'єктів господарювання. Зниження тиску контролю держави у сфері господарської діяльності відбувається постійно. З 1 січня 2017 р. відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» спрощено та лібералізовано державний нагляд (контроль), розширено права суб'єкта господарювання, зменшено періодичність і тривалість перевірок, заборонено застосування санкцій у разі виконання суб'єктом господарювання у повному обсязі та у встановлений строк приписів про усунення порушень, впровадження інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю). До 31 грудня 2017 р. діяв мораторій на проведення органами державного нагляду (контролю) планових заходів із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності. Триває процес приведення галузевих законів в окремих сферах господарської діяльності у відповідність з нормами зазначеного Закону (Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» із змінами і доповненнями внесеними Законом України від 06.06.2019 р. №2740-VIII).

Скромні успіхи України в міжнародній торгівлі знаходяться під впливом глобальних тенденцій і подій 2019 р., серед яких «варто відзначити політизацію міжнародної торгівлі та розквіт протекціонізму, стрімкий розвиток бездокументарної міжнародної торгівлі, інноваційних торгових платформ та фінтеху, подальший розвиток стратегічної ініціативи Китаю «Пояс та шлях», визначення умов торгівлі між Великобританією та ЄС після Брекзиту, ратифікацію нової тристоронньої торговельної угоди між Канадою, США та Мексикою» [8]. Між тим, Україна має перспективи. Як помічають дослідники, «Формування національного законодавства у сфері зовнішньої торгівлі відбувалось в процесі одночасного зближення як з *acquis communautaire* ЄС, так і з вимогами ГАТТ/СОТ. Це в підсумку дозволило Україні не тільки стати країною-учасницею СОТ, але й заклало підґрунтя для укладення Угоди про асоціацію України та ЄС, яка вже призвела до зняття більшості торговельних обмежень на ринку ЄС для українських експортерів ЄС [9, с. 25].

Висновок. Вирішення питання державної підтримки малого підприємництва – це комплексне завдання, що потребує різноманітності в підходах. Всі підходи мають спиратися на законодавчі нормативно-правові і підзаконні акти. Вивчення досвіду правового регулювання і державної підтримки малого бізнесу в Польщі та Україні дозволяє сформулювати певні пропозиції.

В сфері законодавства щодо державного нагляду і контролю малого бізнесу пропонуємо ініціювати законопроект, що зробить надання реєстраторів розрахункових операцій для суб'єктів господарювання безоплатним або, в разі застосування програмних РРО, забезпечить їх безоплатним програмним рішенням; введе тимчасовий мораторій на проведення перевірок ФОПів щодо дотримання ними порядку застосування реєстраторів розрахункових операцій та пом'якшення відповідальності цих осіб за порушення ними встановленого порядку подання до органів контролю звітності, пов'язаної із застосуванням РРО.

Необхідно привести галузеві закони в окремих сферах господарської діяльності у відповідність з нормами Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Стосовно такої сфери державної підтримки, як фінансування, відмічаємо, що наявним є переважання фінансових інструментів і недооцінка інших форм державної підтримки малого бізнесу. Притому її механізми на регіональному і місцевому рівнях залишаються мало опрацьованими, що обумовлює нагальність створення положень, що будуть містити норми прямої дії та розроблений конкретний механізм для отримання фінансування або пільг.

Не дивлячись на те, що Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в цілому відповідає міжнародній практиці, процедура банкрутства в залишається неефективною. З огляду на те, що показник врегулювання процедури неплатоспроможності в Україні не змінювався протягом двох останніх років та залишався низьким, очевидно є необхідність подальшого удосконалення правової бази щодо процедури банкрутства.

Заслуговує на увагу досвід Польщі в розбудові інфраструктури інституційної підтримки малого підприємництва на регіональному і місцевому рівнях.

Також законом треба приділити увагу таким питанням розвитку малого підприємництва, як спрощення адміністративних процедур та зменшення адміністративних навантажень, збільшення доступності зовнішніх джерел фінансування, просування експорту і збільшення інноваційності підприємств, поліпшення співробітництва між ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малий бізнес: стійкість та компенсаторні можливості : монографія / Г. В. Козаченко, А. Е. Воронкова, В. Ю. Медяник, В. В. Назаров . – К: Лібра, 2003. – 328 с.
2. Економічний клуб. Doing-Business 2018. Україна в рейтингу світового банку легкості ведення бізнесу. URL: <http://edclub.com.ua/analytika/doing-business-2018-ukrayina-v-reytingu-svitovogo-banku-legkosti-vedennya-biznesu>.
3. Криниця С. О. Зміцнення фінансової бази місцевого та регіонального самоврядування / С. О. Криниця // Фінанси України. – 1998. – №2. – С. 38 – 47.
4. Пономарев В. П. Защита интересов предприятия как основа его экономической безопасности / В. П. Пономарев // Економіка. Менеджмент. Підприємство : зб. наук. праць Східноукр. держ. ун-ту. – 2000. – №1. – С. 27 – 35.
5. Про схвалення стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. № 504-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2017-%D1%80#n8>.
6. Підтримка малого і середнього підприємництва на регіональному рівні. URL : <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.
7. Кодекс України з питань банкрутства: Закон України від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.
8. Звягін А. Міжнародна торгівля: тенденції 2019 р. URL : <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zovnishnoekonomichna-diyalnist/mizhnarodna-torgivlya-tendenciyi-2019-roku.html>.
9. Васильєв Є. О. Правове регулювання зовнішньої торгівлі в Україні на шляху до світового ринку / Є. О. Васильєв // Форум права – 2015. – № 4. – С.18-25.

REFERENCES

1. Malij biznes: stijkist' ta kompensatorni mozhlivosti : monografija / G. V. Kozachenko, A. E. Voronkova, V. Ju. Medjanik, V. V. Nazarov . – K: Libra, 2003. – 328 s.
2. Ekonomichnij klub. Doing-Business 2018. Ukraïna v rejtingu svitovogo banku legkosti vedennja biznesu. URL: <http://edclub.com.ua/analytika/doing-business-2018-ukrayina-v-reytingu-svitovogo-banku-legkosti-vedennya-biznesu>.
3. Kricicja S. O. Zmicnennja finansovoï bazi miscevoġo ta regional'nogo samovrjaduvannja / S. O. Kricicja // Finansi Ukraïni. – 1998. – №2. – S. 38 – 47.
4. Ponomarev V. P. Zashhita interesov predprijatija kak osnova ego jekonomicheskoy bezopasnosti / V. P. Ponomarev // Ekonomika. Menedzhment. Pidpriemnictvo : zb. nauk. prac' Shidnoukr. derzh. un-tu. – 2000. – №1. – S. 27 – 35.
5. Pro shvalennja strategii rozvitku malogo i seredn'ogo pidpriemnictva v Ukraïni na period do 2020 roku : Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraïni vid 24.05.2017 r. № 504-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2017-%D1%80#n8>.
6. Pidtrimka malogo i seredn'ogo pidpriemnictva na regional'nomu rivni. URL : <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>.
7. Kodeks Ukraïni z pitan' bankrutstva: Zakon Ukraïni vid 18.10.2018 r. № 2597-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.
8. Zvjagin A. Mizhnarodna torgivlja: tendenciï 2019 r. URL : <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zovnishnoekonomichna-diyalnist/mizhnarodna-torgivlya-tendenciyi-2019-roku.html>.
9. Vasil'ev E. O. Pravove reguljuvannja zovnishn'oï torgivli v Ukraïni na shljahu do svitovogo rinku / E. O. Vasil'ev // Forum prava – 2015. – № 4. – S.18-25.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО
LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW;
NATURAL RESOURCES LAW

УДК 349.6

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-09

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ
ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС**

Бредіхіна В. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри екологічного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська 77,
e-mail: bredikhinavikt@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7983-1098>

Карпенко Д. Р.,

студентка 4 курсу 2 групи
господарсько-правового факультету
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська 77,
e-mail: diana.karpenko@ukr.net

АНОТАЦІЯ: у статті проаналізовано стан інтеграції водного законодавства до законодавства ЄС відповідно до Додатку ХХХ до Глави 6 «Навколишнє природне середовище» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої 16 вересня 2014 року. Згідно з цим документом наша держава взяла на себе зобов'язання реформувати вітчизняні норми відповідно до шести різних Директив, в рамках яких перед Україною було поставлено чіткий перелік вимог, а також строки для їх реалізації. Авторами було розглянуто окремо кожне із поставлених завдань, а також оцінені стан та способи їх виконання. Досліджено, в яких законах та підзаконних нормативно-правових актах закріплені зміни, зокрема, проаналізовані новачки Водного кодексу України. Було прийнято ряд законів, постанов Кабінету Міністрів України, в тому числі і ті, що деталізували положення кодексу, а також наказів центральних органів державної влади. Розкрито суть вказаних актів та існуючі недоліки. Авторами також звернуто увагу на проблеми реалізації окремих положень деяких Директив. Крім того, було надано оцінку деяким запропонованим в Угоді про асоціацію змінам у їх порівнянні з чинним українським законодавством, зокрема підкреслено, що подекуди вітчизняні норми були більш ефективними ніж запропоновані. В процесі реалізації відповідних завдань в Україні вже відбулися значні зміни у сфері водного законодавства. В статті приділені увагу одному з ключових елементів реформи, а саме тенденції до інтегрованого управління водними ресурсами, яка виявилася у поділі території держави на дев'ять річкових басейнів, в межах яких утворилися дев'ять басейнових рад. Передбачені плани для управління річковими басейнами та плани управління ризиками затоплення. Підкреслено значення моніторингу якості води та міжнародного співробітництва в окремих сферах.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: міжнародно-правові зобов'язання в екологічній сфері, Угода про асоціацію, водне законодавство, якість води та управління водними ресурсами, морське середовище, річкові басейни, басейнові ради, моніторинг якості води, міжнародне співробітництво.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ ВОДНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ К ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ЕС

Бредихина В. Л.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры экологического права
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская 77,
e-mail: bredikhinavikt@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7983-1098>

Карпенко Д. Р.,

студентка 4 курса 2 группы
хозяйственно-правового факультета
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская 77,
e-mail: diana.karpenko@ukr.net

АННОТАЦИЯ: в статье проанализировано состояние интеграции водного законодательства к законодательству ЕС в соответствии с Приложением XXX к главе 6 «Окружающая природная среда» раздела V «Экономическое и отраслевое сотрудничество» Соглашения об ассоциации между Украиной, с одной стороны, и Европейским Союзом, Европейским Сообществом по атомной энергии и их государствами-членами, с другой стороны, ратифицированной 16 сентября 2014. Согласно этому документу наше государство взяло на себя обязательства реформировать отечественные нормы в соответствии с шестью различными директивами, в рамках которых перед Украиной был поставлен четкий перечень требований, а также сроки для их реализации. Авторами были рассмотрены отдельно каждое из поставленных задач, а также оценены состояние и способы их выполнения. Доказано, в каких законах и подзаконных нормативно-правовых актах закреплены изменения, в частности, проанализированы новации Водного кодекса Украины. Был принят ряд законов, постановлений Кабинета Министров Украины, в том числе и те, что детализировали положения кодекса, а также приказов центральных органов государственной власти. Раскрыта суть указанных актов и существующие недостатки. Авторами также обращено внимание на проблемы реализации отдельных положений некоторых Директив. Кроме того, было предоставлено оценку некоторым предложенным в Соглашении об ассоциации изменениям в их сравнении с действующим украинским законодательством, в частности, подчеркнуто, что некоторые отечественные нормы были более эффективными чем предложенные. В процессе реализации соответствующих задач в Украине уже произошли значительные изменения в сфере водного законодательства. В статье уделено внимание одному из ключевых элементов реформы, а именно тенденции к интегрированному управлению водными ресурсами, которая реализовалась в разделении территории государства на девять речных бассейнов, в пределах которых образовались девять бассейновых советов. Предусмотрены планы для управления речными бассейнами и планы управления рисками затопления. Подчеркнуто значение мониторинга качества воды и международного сотрудничества в отдельных сферах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международно-правовые обязательства в экологической сфере, Соглашение об ассоциации, водное законодательство, качество воды и управления водными ресурсами, морская среда, речные бассейны, бассейновые советы, мониторинг качества воды, международное сотрудничество, Водная рамочная директива.

SOME ISSUES ON THE INTEGRATION OF WATER LEGISLATION OF UKRAINE TO EU LEGISLATION

Bredikhina Victoria,

Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of
Yaroslav Mudryi national law University
Kharkiv, 61024, Pushkinskaya str. 77
e-mail: bredikhinavikt@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7983-1098>

Karpenko Diana,

student 4 courses 2 groups
Faculty of Economics and Law
Yaroslav Mudryi national law University
Kharkiv, 61024, Pushkinskaya str. 77
e-mail: diana.karpenko@ukr.net

ANNOTATION: the article analyzes the state of integration of water legislation into EU legislation in accordance with Annex XXX to Chapter 6 "Environment" of Section V "Economic and Sectoral Cooperation" of the Union Association Agreement between Ukraine, on the first part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the second part, ratified on September 16, 2014. According to this document, our state has committed itself to reforming national standards in accordance with six different Directives. These Directives set out to Ukraine a clear list of requirements as well as the time limits for their realization. The authors considered separately each of the tasks, as well as evaluated the status and methods of their implementation. It is investigated in what laws and subordinate legal acts the changes are envisaged, in particular, the innovations of the Water Code of Ukraine were analyzed. A number of laws, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine were adopted, including those that detailed the provisions of the Code, as well as orders of the central bodies of state power. The essence of these acts were revealed and the existing deficiencies were disclosed. The authors also paid attention to the problems of implementing certain provisions of some Directives. In addition, some of the amendments proposed in the Association Agreement were compared with the current Ukrainian legislation, in particular, it was emphasized that in some places Ukrainian laws were more effective than proposed. Significant changes in the field of water legislation have already taken place in the process of implementing the tasks. The article focuses on one of the key elements of the reform, namely the trend towards integrated water management, which has emerged in the division of the state into nine river basins, organization of nine basin councils. River basin management was planned and flood risk management was planned. The importance of water quality monitoring and international cooperation in particular areas was emphasized.

KEY WORDS: international legal obligations in the environmental field, the Union Association Agreement, water legislation, water quality and water resources management, marine environment, river basins, basin councils, monitoring water quality, international cooperation.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами (далі – Угода про асоціацію), ратифікована у 2014 році, замінила Угоду про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством і Україною та надала можливість переходу від співробітництва та партнерства до економічної інтеграції та політичної асоціації. Серед багатьох аспектів співробітництва, закріплених в Угоді про асоціацію, окремою 6 Главою було виділено співробітництво у сфері навколишнього природного середовища, яке відповідно до статті 361 Угоди про асоціацію має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості довкілля, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів та заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, *inter alia*, у багатьох секторах, зокрема, щодо якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище [1].

Особливість саме цього сектору обумовлюється тим, що водні ресурси, виступаючи джерелом промислового і господарсько-питного водопостачання, відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства та у життєдіяльності населення, підтримують екологічну рівновагу та сприяють регуляції клімату. Крім того, в Україні давно назріла необхідність реформування національної системи управління водними ресурсами, здатної забезпечувати досягнення цілей сталого розвитку, зокрема, забезпечення раціонального використання та охорони водних ресурсів для сучасного та майбутніх поколінь. Враховуючи це, стратегічним напрямом розвитку національного екологічного законодавства є поглиблення галузевого співробітництва України і ЄС щодо виконання міжнародних зобов'язань нашої країни. Відповідна інтеграція у зазначеній сфері має привести державну екологічну політику у відповідність до вимог законодавства ЄС та підвищити рівень екологічної безпеки та рівноваги як в нашій країні, так і на теренах всієї Європи.

Проблемам інтеграції національного законодавства до законодавства ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища присвячені роботи таких українських вчених та правників, як

С.М. Кравченко, Н.Р. Малишева, А.П. Гетьман, Н.Р. Кобецька, А.О. Андрусевич, В.І. Лозо, В.В. Костицький та ін. Досвід Європейського Союзу у галузі охорони та раціонального використання вод оглядово досліджували Т.О. Басюк, І.А. Бойко, А.Г. Боровицька, І.В. Гопчак, М.К. Черкашина та ін. Питання використання та охорони водних ресурсів, управління в цій сфері були предметом аналізу А.К. Соколової, В.І. Гордєєва, В.О. Джуган, Л.А. Бобровського, О.С. Петренка, А.В. Яцика та ін. Втім, слід визнати, що сучасний стан національного водного законодавства у зв'язку з міжнародно-правовими зобов'язаннями України за Угодою про асоціацію ще малодосліджений.

Метою статті є оцінка стану імплементації норм європейського водного права до законодавства України згідно з положеннями Угоди про асоціацію.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення Україна, яка обрала європейський вектор розвитку, прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з країнами ЄС, виходячи, насамперед, із необхідності гарантування національної, у тому числі й екологічної безпеки, суверенітету та захисту своєї територіальної цілісності, збереження природних ресурсів як національного багатства. У зв'язку з цим важливого значення набуває модернізація системи екологічного законодавства в контексті міжнародно-правових зобов'язань України. В еколого-правовій літературі під міжнародно-правовими зобов'язаннями в екологічній сфері розуміється система закріплених у міжнародних нормативно-правових актах, і національному законодавстві обов'язків держав із метою збереження гармонійного й сталого світового екологічного простору, виконання яких забезпечується принципом *parata sunt servanda* – добросовісного виконання державою своїх зобов'язань [2, с. 6]. Успішна та ефективна модернізація національного екологічного законодавства може здійснюватись завдяки забезпеченню цілісності й узгодженості різних її складників, виявленню протиріч і заповненню законодавчих прогалин, вдосконаленню діючих нормативно-правових актів з урахуванням міжнародних стандартів і вимог. Отже можна сказати, що головним завданням для України наразі є формування адекватної державним інтересам і виваженої системи реформованого екологічного законодавства з урахуванням її міжнародно-правових зобов'язань.

Серед об'єктів реформування екологічного законодавства у зв'язку з Угодою про асоціацію вбачаємо актуальним виділити суспільні відносини у сфері використання та охорони водних ресурсів, управління ними.

Слід відмітити, що сучасна політика Європейського Союзу у сфері використання та збереження водних ресурсів, ведення водного господарства має свою тривалу історію та спрямована сьогодні на усунення загроз, породжених забрудненням та гідроморфологічними змінами внаслідок як природних, так і антропогенних факторів [3, с. 115].

Згідно з статтею 363 Угоди про асоціацію поступове наближення законодавства України до права та політики ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища здійснюється відповідно до Додатка ХХХ до цієї Угоди, який в свою чергу дає вичерпний перелік завдань та термін їх реалізації [1]. Відповідно до нього якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище, мають відповідати наступним документам:

- 1) Директиві № 2000/60/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики зі змінами і доповненнями, внесеними Рішенням № 2455/2001/ЄС і Директивою 2009/31/ЄС;
- 2) Директиві № 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення;
- 3) Директиві № 2008/56/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері екологічної політики щодо морського середовища;
- 4) Директиві № 91/271/ЄЕС про очистку міських стічних вод зі змінами та доповненнями, внесеними Директивою № 98/15/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) № 1137/2008;
- 5) Директиві № 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною, зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) 596/2009;
- 6) Директиві № 91/676/ЄС про захист вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел, зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003 [4].

Спробуємо дослідити, як Україною виконуються міжнародно-правові зобов'язання сфері управління використанням та охороною водних ресурсів відповідно до зазначених міжнародних документів.

Ратифікуючи Водну Рамкову Директиву № 2000/60/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики Україна зобов'язувалася:

- *Закріпити на законодавчому рівні визначення одиниці гідрографічного районування території країни.*

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управлінні водними ресурсами за басейновим принципом» від 4 жовтня 2016 року було внесено зміни до статті 1 Водного кодексу України (далі – ВКУ) і додано термін гідрографічне районування, який означає поділ території України на гідрографічні одиниці, який здійснюється для розроблення та впровадження планів управління річковими басейнами [5].

- *Розробити положення про басейнове управління.*

Водний кодекс України (далі – ВКУ) був доповнений термінами «басейновий принцип управління» та «план управління річковим басейном». Під першим розуміється комплексне (інтегроване) управління водними ресурсами в межах району річкового басейну, а під другим – документ, що містить аналіз стану та комплекс заходів для досягнення цілей, визначених для кожного району річкового басейну у встановлені строки. Порядок розроблення плану управління річкового басейну, а також сам план має затверджуватися Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ). Відповідно до Постанови КМУ від 18 травня 2017 року було затверджено структуру плану управління річковими басейнами також органи, які займаються відповідною розробкою. До таких органів відносяться Держводагентство разом з Держгеонадра, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інші заінтересовані сторони [6].

- *Визначити райони річкових басейнів та створити механізми управління міжнародними річками, озерами та прибережними водами.*

До ВКУ було додано статтю 13¹, згідно з якою в Україні встановлюється 9 районів річкових басейнів, зокрема районів річкових басейнів Дніпра, Дністра, Дунаю, Південного Бугу, Дону, Вісли, річок Криму, Причорномор'я та Приазов'я. Також передбачено можливість утворення суббасейнів. Проте було б доречніше виділити річковий басейн Прип'яті окремо від інших, тим самим надавши йому самостійного статусу, враховуючи екологічні особливості цього регіону. Що стосується створення механізмів управління міжнародними річками, озерами та прибережними водами, то тут Україна вже зробила перші кроки. Зокрема, в 7 червня 2017 Верховною Радою України ухвалено Закон України "Про ратифікацію договору між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Молдова про співробітництво в галузі охорони і сталого розвитку басейну річки Дністер". Це перший транскордонний басейновий договір, спрямованим на розвиток партнерства між державами щодо запровадження інтегрованого управління водними ресурсами.

- *Здійснити аналіз характеристик районів річкових басейнів.*

Відповідно до статті 5 Директиви № 2000/60/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики, цей пункт має включати три аспекти: аналіз його характеристик, розгляд впливу діяльності людини на стан поверхневих і ґрунтових вод та економічний аналіз водокористування [7]. Відповідні положення відбилися на рівні національного законодавства у статті 13² ВКУ, відповідно до якої одними з основних елементів, які мають бути відображені у плані управління річковими басейнами є загальна характеристика поверхневих та підземних вод району річкового басейну, визначення основних антропогенних впливів на кількісний та якісний стан поверхневих і підземних вод, у тому числі від точкових та дифузних джерел та економічний аналіз водокористування [5].

- *Запровадити програми моніторингу якості води.*

З 1 січня 2019 року набрав чинності новий Порядок здійснення державного моніторингу вод, затверджений Кабінетом Міністрів України 19 вересня 2018 року. Порядок відповідає директивам ЄС і допоможе отримати більше інформації про стан вод в Україні. Згідно з цим порядком Мінприроди здійснює нагляд з урахуванням пропозицій суб'єктів державного моніторингу вод розробляє та затверджує програму державного моніторингу вод, яка має містити інформацію про об'єкт державного моніторингу, а також біологічні, фізико-хімічні, хімічні та гідроморфологічні показники, періодичність здійснення моніторингу, інформацію про суб'єкта та виконавця моніторингу вод [8]. Для ефективності здійснення державного моніторингу вод наказами Міністерства екології та природних ресурсів України були затверджені: Методика визначення масивів поверхневих та підземних вод (Наказ Мінприроди від 14 січня 2019 р. №4) [9] та Критерії визначення уразливих та менш уразливих зон (Наказ Мінприроди від 14 січня 2019 р. № 6) [10].

- *Передбачити підготовку планів управління басейнами річок, проведення консультацій з громадськістю та публікація цих планів.*

Підготовка планів управління басейнами річок вже згадувалась вище у пункті про розроблення положення про басейнове управління. Тому тут варто розкрити другий аспект, а саме проведення консультацій з громадськістю та публікація відповідних планів. Зокрема, стаття 11 ВКУ була доповнена пунктом 7¹, згідно з яким громадяни та їх об'єднання, інші громадські формування у встановленому порядку мають право брати участь у підготовці планів управління річковими басейнами та сприяти їх виконанню [5]. Проте сама процедура такої участі як і самої публікації ані законом, ані підзаконними актами не визначена. Ймовірніше за все, законодавець передбачає, що відповідне право має реалізовуватися через басейнові ради, до складу яких відповідно до закону поряд з органами державної влади та місцевого самоврядування мають входити і представники громадськості. В той же час ВКУ говорить про необхідність долучення до плану управління басейнами річок звіту про інформування громадськості та громадське обговорення проекту плану управління річковим басейном. Проте ні вимоги до такого звіту, ні порядок публікації плану також не передбачені.

Таким чином, проаналізувавши законотворчість України щодо приведення водного законодавства у відповідність до Директиви № 2000/60/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики, ми можемо дійти висновку, що основні зміни тут відбулися на рівні ВКУ та деталізуючих його постановою КМУ і наказах Мінприроди. Проте деякі моменти, зокрема які стосуються проведення консультацій з громадськістю щодо планів управління річковими басейнами, звітів такого обговорення, створення механізмів міжнародного управління водними об'єктами, все ще потребують подальшого врегулювання.

Наступний акт, у відповідність з яким має бути приведено українське водне законодавство, – це Директива № 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення. В рамках цієї Директиви Україна зобов'язана:

- *Проводити попередню оцінку ризиків затоплення, запровадити плани управління ризиками затоплення, підготувати карти загроз та ризиків затоплення.*

ВКУ був доповнений положеннями про плани управління ризиками для окремих територій у межах району річкового басейну, які мають високий ризик затоплення. Порядок розроблення цих планів, а також самі плани затверджуються КМУ. Відповідний порядок міститься у Постанові КМУ від 4 квітня 2018 року. Згідно з ним такі плани розробляються для кожного окремого річкового басейну ДСНС разом з Мінприроди, Держводагентством, іншими заінтересованими центральними органами виконавчої влади і погоджується з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, на території яких існує високий ризик затоплення, та затверджується Кабінетом Міністрів України [11]. До плану також мають додаватися карти загроз затоплення, карти ризиків затоплення та висновки, що можна зробити з цих карт. За аналогією з планами управління річковими басейнами передбачається обговорення з громадськістю планів ризиків затоплення. Проте як і в попередньому випадку процедура і відповідного обговорення не передбачена, що знову дає нам підстави вважати, що воно має здійснюватися через басейнові ради, хоча на відміну від схвалення планів управління річковими басейнами, схвалення планів ризиків затоплення ані в законі, ані в Типовому положенні про басейнові ради не відноситься до їх повноважень [12].

Ще одним документом, у відповідність з яким має бути приведено українське законодавство, є Директива № 2008/56/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері екологічної політики щодо морського середовища. В рамках цієї Директиви Україна зобов'язана:

- *розробити морську стратегію спільно з країнами-членами ЄС*

11 жовтня 2017 року КМУ було видало розпорядження, яким було схвалено Стратегію імплементації положень директив та регламентів Європейського Союзу у сфері міжнародного морського та внутрішнього водного транспорту («дорожню карту»), яка була прийнята разом із планом відповідних заходів.

- *Здійснити базову оцінку морських вод, визначення доброго екологічного стану та встановити природоохоронні цілі та індикатори.*

Це зобов'язання було виконано, зокрема, шляхом прийняття Порядку здійснення державного моніторингу вод від 19 вересня 2018 року.

- *Підготувати програми заходів для досягнення доброго екологічного стану.*

Виконано шляхом прийняття 28 лютого 2019 року Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», де були визначені існуючі проблеми та сучасний стан довкілля в Україні, виокремлені мета, принципи та інструменти державної екологічної політики, сформульовані стратегічні цілі та завдання, серед яких забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України [13].

В рамках Директиви № 91/271/ЄЕС про очистку міських стічних вод зі змінами та доповненнями, внесеними Директивою № 98/15/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) № 1137/2008 Україна зобов'язана:

- *провести оцінку стану водовідведення та очистки міських стічних вод;*

- *визначити чутливих зон та агломерацій;*

- *підготувати технічної та інвестиційної програми з імплементації вимог до очистки міських стічних вод.*

Як вже зазначалось, Мінприроди наказом від 14 січня 2019 року № 6 затвердило Критерії визначення уразливих та менш уразливих зон, які застосовуються для встановлення необхідності додаткового очищення стічних вод перед їх скиданням у водні об'єкти та вжиття інших заходів із запобігання евтрофікації та забрудненню водних об'єктів [9], та Порядок визначення популяційного еквівалента населеного пункту, який застосовується для визначення необхідності впровадження централізованого водовідведення у населеному пункті та поступовості запровадження заходів щодо ступеня очищення стічних вод [10]. Популяційний еквівалент населеного пункту визначається органами місцевого самоврядування, а якщо відповідного рішення немає, застосовуються Правила приймання стічних вод до

систем централізованого водовідведення, затверджені наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 01 грудня 2017 року № 316 [14].

Відповідно до Директиви № 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною наша держава зобов'язана:

- *встановити стандарти для питної води відповідно до статті 3 та 5 Директиви*

Аби виконати вимоги Директиви Україна має встановити стандарти, згідно з якими під нормування підп. загалом 48 мікробіологічних та хімічних показників підпадає води. Станом на сьогодні досі діють Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною, затверджені Міністерством охорони здоров'я України ще у 2010 році [15]. Проте варто наголосити, що цей документ містить подекуди більш жорсткі норми, аніж ті, які запропоновані Директивою. Наприклад, встановлюються окремі вимоги для водопровідної води, окремо для води з колодязів (каптажів джерел) та окремо для води фасованої. Причому, вимоги до фасованої води суттєво відрізняються від вимог для води водопровідної. Директива подібного поділу не передбачає. Також вимагається погодження тексту споживчого маркування води питної фасованої центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я на підставі позитивного висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи, виданого Державною санітарно-епідеміологічною службою України. В свою, чергу Директива подібного погодження не передбачає.

- *Створити систему моніторингу вод*

Виконано, шляхом прийняття КМУ постанови «Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод».

- *Створити механізм надання інформації споживачам.*

В Україні ще до підписання Угоди про асоціацію був закріплений відповідний механізм у статті 9 Закону України «Про воду, питне водопостачання та водовідведення» [16]. Проте він і досі не відповідає статті 13 Директиви №98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною. Так, відповідно до статті 9 вказаного закону України держава має сповіщати населення про якість питної води через центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері житлово-комунального господарства шляхом видання т.зв. Національної доповіді раз на рік. В той час як Директива вимагає здійснення звіту кожні три роки. Крім того, кожен такий звіт повинен містити, як мінімум, усі окремі випадки постачання води, що перевищують 1000 куб. м на день у середньому або обслуговують більш ніж 5000 осіб, повинен охоплювати три календарні роки і бути оприлюдненим протягом одного календарного року від закінчення звітної періоду. Таким чином, можна дійти висновку, що українське законодавство має принципово вищий стандарт ніж той, що пропонується Директивою, а саме: звітування щодо якості води передбачено у три рази частіше, що, безперечно, сприяє більшому контролю за станом екологічної безпеці. В той же, час ЄС особливо ставить до розумності використання та економії питної води. Це виражається в тому, що у звіті вимагається зазначати кожні випадки постачання води, які перевищують конкретно встановлену кількість кубометрів. Така норма буде, безумовно, має бути імплементована в вітчизняне законодавство і допоможе збереженню питної води.

І останнім документом, у відповідність з яким Україна має привести своє законодавство, є Директива № 91/676/ЄС про захист вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел. Відповідно до неї наша держава зобов'язана:

- *визначити зони, вразливі до накопичення нітратів.*

Такі зони відповідно до Постанови КМУ Порядку розроблення плану управління річковим басейном від 18 травня 2017 року № 366 мають бути включені до плану управління річковими басейнами, а також особливій охороні та картуванню [6].

- *запровадити плани дій для зон, вразливих до (накопичення) нітратів.*

У згадані вище постанові говориться, про обов'язковість зазначення у плані управління річковими басейнами переліку екологічних цілей для поверхневих вод, підземних вод і зон (територій), які підлягають охороні (до яких відносяться в тому числі зони вразливі до накопичення нітратів) та строки їх досягнення (у разі потреби обґрунтовується встановлення менш жорстких цілей та/або перенесення строків їх досягнення).

Отже, Угода про асоціацію стала не тільки важливим політичним кроком вперед для України, а й новим етап у підвищенні екологічної безпеки нашої держави. Сектор якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище, є невід'ємною та, можливо, навіть центральною складовою євроінтеграції у сфері охорони навколишнього середовища, у зв'язку з тим, що вода одночасно виступає і як питний, так і як рекреаційний продукт, а також як засіб для вирощування сільськогосподарських культур. В рамках Угоди про Асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання привести своє законодавство у відповідність до шести Директив, які стосуються водного законодавства. Наразі не всі з них є виконаними, а ті, що виконані, потребують ще свого доопрацювання. Проте, в цілому, можна дати позитивну оцінку процесу реформування водного законодавства України у зв'язку з її міжнародно-правовими зобов'язаннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ратифікацію Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2>.
2. Панфілова Д.А. Екологічне законодавство в контексті міжнародно-правових зобов'язань України: проблеми реформування. Автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.06. Харків, 2017 – 21 с.
3. Черкашина М.К. Правова політика Європейського Союзу у сфері охорони та раціонального використання вод. Проблеми законності. 2017. Вип. 138. С. 109-117.
4. Додаток XXX до Глави 6 «Навколишнє середовище» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» до Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a11#n8.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управлінні водними ресурсами за басейновим принципом: Закон України від 04.10.2016 р. № 1641-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1641-19>.
6. Про затвердження Порядку розроблення плану управління річковим басейном: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2017 року № 336. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/336-2017-%D0%BF>.
7. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради "Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики" від 23 жовтня 2000 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962.
8. Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2018 р. № 758 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758-2018-%D0%BF>.
9. Про затвердження Методики визначення масивів поверхневих та підземних вод: Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 14 січня 2019 року № 4 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-19>.
10. Про затвердження Порядку визначення популяційного еквівалента населеного пункту та Критеріїв визначення уразливих та менш уразливих зон: Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 14 січня 2019 року № 6 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0125-19>.
11. Про затвердження Порядку розроблення плану управління ризиками затоплення: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2018 р. № 247 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/247-2018-%D0%BF>.
12. Про затвердження Типового положення про басейнові ради: Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 26 січня 2017 року № 23 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0231-17>.
13. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 року 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.
14. Про затвердження Правил приймання стічних вод до систем централізованого водовідведення та Порядку визначення розміру плати, що справляється за понаднормативні скиди стічних вод до систем централізованого водовідведення: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 01 грудня 2017 року № 316 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0056-18>.
15. Про затвердження Державних санітарних норм та правил "Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною": Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 12 травня 2010 року № 400 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10>.
16. Про воду, питне водопостачання та водовідведення: Закон України від 10 січня 2002 року № 2918-III. В редакції від 1 травня 2019. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14>.

REFERENCES

1. Pro ratifikaciju Ugodi pro Asociaciju mizh Ukraїnoju, z odnieї storoni, ta Єvropejs'kim Sojuzom, Єvropejs'kim spivtovaristvom z atomnoї energії i їhnimi derzhavami-chlenami, z inshoї storoni: zakon Ukraїni vid 16.09.2014 r. № 1678-VII. Vidomosti Verhovnoї Vadi Ukraїni. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2>.
2. Panfilova D.A. Ekologichne zakonodavstvo v konteksti mizhnarodno-pravovih zobov'jazan' Ukraїni: problemi reformuvannya. Avtoref. dis. kand. jurid. nauk. 12.00.06. Harkiv, 2017 – 21 s.
3. Cherkashina M.K. Pravova politika Єvropejs'kogo Sojuzu u sferi ohoroni ta racional'nogo vikoristannya vod. Problemi zakonnosti. 2017. Vip. 138. S. 109-117.
4. Dodatok HHH do Glavi 6 «Navkolishne seredovishhe» Rozdilu V «Ekonomichne i galuzeve spivrobotnictvo» do Ugodi pro Asociaciju mizh Ukraїnoju, z odnieї storoni, ta Єvropejs'kim Sojuzom, Єvropejs'kim spivtovaristvom z atomnoї energії i їhnimi derzhavami-chlenami, z inshoї storoni URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a11#n8.
5. Pro vnesennja zmin do dejakih zakonodavchih aktiv Ukraїni shhodo vprovadzhennja integrovanih pidhodiv v upravlinni vodnimi resursami za basejnovim principom: Zakon Ukraїni vid 04.10.2016 r. № 1641-VIII. Vidomosti Verhovnoї Radi Ukraїni. 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1641-19>.
6. Pro zatverdzhennja Porjadku rozroblennja planu upravlinnja richkovim basejnom: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraїni vid 18 travnja 2017 roku № 336. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/336-2017-%D0%BF>.
7. Direktiva 2000/60/ES Єvropejs'kogo Parlamentu i Radi "Pro vstanovlennja ramok dijalnosti Spivtovaristva v galuzi vodnoї politiki" vid 23 zhovtnja 2000 roku URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962.
8. Pro zatverdzhennja Porjadku zdijnsennja derzhavnogo monitoringu vod: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraїni vid 19 veresnja 2018 r. № 758 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758-2018-%D0%BF>.
9. Pro zatverdzhennja Metodiki viznachennja masiviv poverhnevih ta pidzemnih vod: Nakaz Ministerstva ekologії ta prirodnihih resursiv Ukraїni vid 14 sichnja 2019 roku № 4 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-19>.

10. Pro zatverdzhennja Porjadku viznachennja populjacijnogo ekvivalenta naselenogo punktu ta Kriteriiv viznachennja urazlivih ta mensh urazlivih zon: Nakaz Ministerstva ekologii ta prirodnih resursiv Ukraïni vid 14 sichnja 2019 roku № 6 ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0125-19>.

11. Pro zatverdzhennja Porjadku rozroblennja planu upravlinnja rizikami zatoplennja: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni vid 4 kvitnja 2018 r. № 247 ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/247-2018-%D0%BF>.

12. Pro zatverdzhennja Tipovogo polozhennja pro basejnovi radi: Nakaz Ministerstva ekologii ta prirodnih resursiv Ukraïni vid 26 sichnja 2017 roku № 23 ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0231-17>.

13. Pro Osnovni zasadi (strategiju) derzhavnoi ekologichnoi politiki Ukraïni na period do 2030 roku: Zakon Ukraïni vid 28 ljutogo 2019 roku 2697-VIII. Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraïni. 2019. ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.

14. Pro zatverdzhennja Pravil prijmannja stichnih vod do sistem centralizovanogo vodovidvedennja ta Porjadku viznachennja rozmiru plati, shho spravljaet'sja za ponadnormativni skidi stichnih vod do sistem centralizovanogo vodovidvedennja: Nakaz Ministerstva regional'nogo rozvitku, budivnictva ta zhitlovo-komunal'nogo gospodarstva Ukraïni vid 01 grudnja 2017 roku № 316 ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0056-18>.

15. Pro zatverdzhennja Derzhavnih sanitarnih norm ta pravil "Gigienichni vimogi do vodi pitnoi, priznachenoi dlja spozhivannja ljudinoju": Nakaz Ministerstva ohoroni zdorov'ja Ukraïni vid 12 travnja 2010 roku № 400 ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10>.

16. Pro vodu, pitne vodopostachannja ta vodovidvedennja: Zakon Ukraïni vid 10 sichnja 2002 roku № 2918-III. V redakcii vid 1 travnja 2019. Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraïni. 2019. ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14>.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

УДК 342.95: 075:004

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-10

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ
В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Пилаєва В. М.,

кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: pylaievaviktorii@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6084-9477>

АНОТАЦІЯ: стаття присвячена дослідженню досвіду країн Європейського Союзу в сфері практичної реалізації електронного врядування. Автором проведено аналіз законодавчої бази Європейського Союзу в сфері регулювання новітньої моделі електронного врядування. Виходячи із положень законодавства Європейського Союзу запропоновано розглядати електронне врядування як один із пріоритетних напрямків європейської концепції реформування публічного врядування. Визначено потенціал та шляхи вдосконалення діючої моделі електронного врядування в країнах Європейського Союзу. Охарактеризовано новітні засоби реалізації електронного врядування на регіональному рівні та на рівні Європейського Союзу. Автором виділено та систематизовано кращі практики країн Європейського Союзу, використання яких надасть можливість забезпечити впровадження новітніх технологій цифровізації в сфері надання публічних послуг. На думку автора, до найефективніших засобів реалізації електронного врядування, які використовуються в країнах-учасницях Європейського Союзу, необхідно віднести: транскордонні цифрові публічні послуги; електронні ідентифікаційні та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку; веб-портали відкритих даних; спільну інфраструктуру хмарних даних; систему засобів електронної демократії та електронної участі; спільні центри надання публічних послуг; подолання цифрових бар'єрів; технологій штучного інтелекту; використання даних в режимі реального часу. Дослідження сприяло формуванню теоретичних висновків та практичних рекомендацій, які направлені на покращення механізму правового регулювання електронного врядування на національному рівні. Наголошено на необхідності вдосконалення національної системи електронного врядування та приведення її у відповідність до стандартів права Європейського Союзу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: е-врядування, цифрові публічні послуги, е-демократія, е-участь, цифровізація, ІКТ, хмарні дані, цифрові бар'єри, штучний розум, Європейський Союз.

**ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОННОГО УПРАВЛЕНИЯ
В СТРАНАХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА**

Пылаева В. Н.,

кандидат юридических наук, старший преподаватель
кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: pylaievaviktorii@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6084-9477>

АННОТАЦИЯ: статья посвящена изучению опыта стран Европейского Союза в сфере практической реализации электронного управления. Автором проведен анализ законодательной базы Европейского Союза в сфере регулирования новой модели электронного управления. Исходя из положений законодательства Европейского Союза предложено рассматривать электронное управление как одно из приоритетных направлений европейской концепции реформирования публичного управления. Определены потенциал и пути совершенствования действующей модели электронного управления в странах Европейского Союза. Охарактеризованы новейшие средства реализации электронного управления на региональном уровне и на уровне Европейского Союза. Автором выделены и систематизированы лучшие практики стран Европейского Союза, использование которых позволит обеспечить внедрение современных технологий цифровизации в сфере предоставления публичных услуг. По мнению автора, наиболее эффективными средствами реализации электронного управления, которые используются в

странах-участниках Европейского Союза, являются: трансграничные цифровые публичные услуги; электронные идентификационные и доверительные услуги для электронных транзакций на внутреннем рынке; веб-порталы открытых данных; общая инфраструктура облачных данных; система средств электронной демократии и электронного участия; совместные центры предоставления публичных услуг; преодоление цифровых барьеров; технологии искусственного интеллекта; использование данных в режиме реального времени. Исследование способствовало формированию теоретических выводов и практических рекомендаций, направленных на улучшение механизма правового регулирования электронного управления на национальном уровне. Отмечена необходимость совершенствования национальной системы электронного управления и приведения ее в соответствие со стандартами права Европейского Союза.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: э-управление, цифровые публичные услуги, э-демократия, э-участие, цифровизация, ИКТ, облачные данные, цифровые барьеры, искусственный разум, Европейский Союз.

LEGAL WAYS OF REALIZATION OF THE ELECTRONIC GOVERNANCE IN THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

Pylaieva Viktoriia,

PhD, Senior Lecturer

Department of State Law Disciplines
of the School of Law of Kharkiv National University
named after V.N. Karazin

Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,

e-mail: pylaievaviktoriia@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6084-9477>

ANNOTATION: the article is devoted to the study of the experience of Member State in the field of practical implementation of e-governance. The author analyzed norms of the European Union legislation in the sphere of regulation the modern model of e-governance. Based on the analysis of the norms of the European Union legislation is suggested to mean the e-government as one of the priority tools of the European concept of governments' modernisation strategy. The potential and ways of improving of the e-governance current model in the Member State are determined. The modern ways of realization of the e-governance at regional and European Union level are defined. The best Member State practices, which will provide an opportunity of the implementation the modern digital technologies in the sphere of the public services. delivery was underlined and systematized by the author. The most effective ways of realization of the e-governance, according to the author, which are used in the member states of the European Union, include: cross-border digital public services, of electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market (eIDAS services); Open Data Portal; shared Cloud Infrastructure; system of the e-democracy and e-participation measures; mutual public service centers; removal of the existing digital barriers; artificial intelligence technologies; using real-time data. This investigation contributed to formation of theoretical conclusions and practical recommendations that are aimed at improvement of the e-governance legal regulation mechanism at national level. The necessity of the enhancement the national e-governance system and make it consistent with standards of European Union law is emphasized.

KEY WORDS: e-governance, digital public services, e-democracy, e-participation, digitalisation, ICT, cloud data, digital barriers, artificial intelligence, European Union

Сучасна концепція модулювання та забезпечення функціонування публічного врядування у провідних країнах Західної Європи генерується в умовах розвитку четвертої промислової революції. Вказані процеси передбачають поєднання таких інноваційних технологій, як великі дані, геопросторові дані і ширококутовий доступ, хмарні обчислення, штучний інтелект і машинне навчання, Інтернет речей та сприяють стрімкому переходу до суспільства, ключовими елементами розвитку та функціонування якого виступають дані, машини та інформаційно-комунікаційні технології.

Вказані процеси вимагають від Урядів негайної розробки та впровадження комплексного підходу, який забезпечить доступні, швидкі, надійні і персоналізовані служби управління публічними галузями. Головним засобом побудови новітньої системи управління з високим коефіцієнтом ефективності виступає концепція Електронного врядування (далі е-врядування).

У 2015 році Генеральна Асамблея ООН провела саміт зі сталого розвитку, на якому було затверджено Резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року», що закріпила основні цілі та засоби досягнення сталого розвитку. Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року визнає актуальність та цінність технологічних інновацій в здійсненні проголошених Генеральною Асамблеєю ООН цілей. У документі закріплено необхідність забезпечення високоякісних, своєчасних та надійних даних, включаючи спостереження за поверхнею Землі і геопросторову інформацію.

Відповідно до пункту 16 Резолюції однією із цілей виступає необхідність сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних і заснованих на широкій участі установ на всіх рівнях, що серед іншого передбачає:

- створення ефективних, підзвітних та прозорих установи на всіх рівнях;

- забезпечення відповідальності процесу прийняття рішень репрезентативними органами на всіх рівнях за участю всіх верств населення;
- забезпечення доступу громадськості до інформації та захисту основних свобод відповідно до національного законодавства та міжнародних угод;
- посилення підтримки з метою нарощування потенціалу країн, що розвиваються з тим щоб значно підвищити доступність високоякісних, актуальних і достовірних даних, дезаггредованих за рівнем доходів, гендерної приналежності, віку, раси, національності, міграційного статусу, інвалідності, географічного місцезнаходження та інших характеристик, що мають значення з урахуванням національних умов [1].

Вказані цілі прямо або побічно пов'язані з показниками оцінки електронного уряду як на рівні ЄС так і на національному рівні конкретних країн-учасниць. Місцеві органи влади відповідають за формування і реалізацію державної політики, вони є каталізаторами змін та представляють рівень сталого розвитку держави на місцях.

Для вітчизняної науки права актуальність дослідження систем е-врядування країн ЄС насамперед викликана зовнішньополітичними цілями нашої держави, які направлені на забезпечення планомірного процесу Євроінтеграції, та закріплена в нормах національного законодавства та рамкових угодах, укладених між Україною та Європейським Союзом. Крім того, відповідно до даних глобального світового дослідження «Застосування електронного уряду для формування сталого і гнучкого суспільства» (Gearing e-government to support transformation towards sustainable and resilient societies), які щорічно оприлюднює Департамент ООН по економічним та соціальним питанням, саме країни Західної Європи посідають перші місця в рейтингах Індексу розвитку е-врядування (E-Government Development Index) та Індексу е-участі (Countries E-Participation Index). Таким чином, дослідження прикладів кращих практик реалізації е-врядування країн ЄС має бути покладено в основу формування національної концепції розвитку та побудови системи е-врядування в Україні.

У 2016 році переслідуючи мету прискорення цифрової трансформації уряду, Європейська Комісія видає «План дій ЄС з електронного уряду на 2016-2020 роки», який покликаний забезпечити модернізацію державного сектору та ресурсів у сфері електронного уряду. Документ встановлює перелік принципів, які майбутні ініціативи повинні дотримуватися, щоб забезпечити досягнення завдань функціонування е-врядування.

План дій ЄС з електронного уряду на 2016-2020 роки визначає стратегічні цілі модернізації публічного врядування, що мають забезпечити: досягнення транскордонної взаємодії; створення зв'язку представників влади та громадськості; прискорення цифрової трансформації державних адміністрацій у державах-членах і Комісії. Керуючись пріоритетними напрямками розробленої політики, Європейська Комісія чітко встановлює конкретні засоби реалізації та гарантування впровадження новітньої моделі е-врядування, забезпечення системи он-лайн публічних послуг.

Відповідно до Плану дій ЄС, в першу чергу, Європейська Комісія взяла на себе провідну роль у процесі формування транскордонних цифрових державних послуг, які є основою для ефективного функціонування Єдиного ринку ЄС. План дій ЄС з електронного уряду на 2016-2020 рр. має на меті усунути існуючі цифрові бар'єри єдиного Європейського ринку шляхом встановлення вимог, на яких мають бути сформовані цифрові публічні послуги країн ЄС.

Відповідно до Стратегії єдиного цифрового ринку для Європи (DSM) цифрові державні послуги повинні спиратися на спільні та багаторазові рішення та послуги, засновані на узгоджених стандартах і технічних специфікаціях, що надасть змогу зменшити їх вартість, час розгортання та підвищити оперативну сумісність [2].

Завдяки стратегії єдиного цифрового ринку, фізичні та юридичні особи, державні органи мають можливість функціонувати у форматі цифрової взаємодії, яка побудована на основі трьох аспектів: забезпечення доступності цифрових продуктів і послуг; створення відповідних умов для розвитку он-лайн обслуговування на своїй території ЄС; максимізації зростання цифрової економіки.

Адміністрації повинні допомагати підприємствам працювати в режимі он-лайн через кордони в межах Єдиного ринку, забезпечувати доступ до інформації відповідно до норм законодавства ЄС, сприяти підприємствам легко і зручно ініціювати та вести бізнес, розширювати свою підприємницьку діяльність в інших країнах-членах через загальні електронні послуги.

Єдиний ринок ЄС не може ефективно функціонувати без транскордонних цифрових публічних послуг, адже, саме такі послуги полегшують доступ до ринків, підвищують довіру та стимулюють конкуренцію.

Прикладом встановлення транскордонних цифрових публічних послуг, які забезпечують функціонування Єдиного цифрового ринку ЄС, виступає перехід державних адміністрацій країн ЄС до повної електронної закупівлі, використання реєстрів контрактів та сумісних електронних підписів. Орієнтація на єдиний європейський стандарт закупівель, електронний сертифікат та електронне виставлення рахунків, що забезпечують скоординований підхід до розробки національних систем

електронних закупівель, надала змогу європейським компаніям вже у 2018 році брати участь в електронних торгах у сфері державних закупівель у будь-якій країні ЄС, а у 2019 року державними адміністраціями плідно ведеться діяльність щодо забезпечення електронного інвестування.

На рівні країн-членів також проходить швидкий процес цифровізації. Так наприклад, у 2017 році у Франції була розпочата реформа державної служби, в основу якої покладено впровадження урядової концепції по досягненню цифрової трансформації державних послуг, метою якої є «стовідсоткова дематеріалізація державної служби до 2022 року» [3, с. 92].

Показовим прикладом також виступає Стратегія Данії в галузі цифровізації на 2016-2020 рр., яка забезпечує розвиток цифрового публічного врядування, комунікації та електронного обслуговування населення. На основі вказаної Стратегії були впроваджені ініціативи: Цифрова пошта, обов'язкове он-лайн самообслуговування для юридичних і фізичних осіб, телемедичні рішення для осіб, що страждають хронічними захворюваннями, цифрові освітні інструменти та доступність даних державного сектора он-лайн на безоплатній основі для фізичних і юридичних осіб, а також органів влади [4].

Важливими елементами забезпечення функціонування європейської моделі е-врядування виступають електронні ідентифікаційні та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку (послуги eIDAS) а також повторне використання відкритих послуг та технічних будівельних блоках (eSignature, eID, eInvoice та eDelivery). Забезпечення прискорення транскордонного та міжсекторного використання електронної ідентифікації (eID), включаючи ідентифікаційні дані мобільного зв'язку, та довірчі послуги (електронний підпис, аутентифікація веб-сайту та онлайн-зареєстрована служба доставки) використовуються як підприємствами із цифровою підтримкою, в такі сферах як банківська справа, фінанси, електронна комерція та економіка спільного використання, так і у державному секторі.

Наприклад у 2015 році у Фінляндії була задіяна експериментальна система блокчейн для управління ідентифікаційними даними та розширення доступу до фінансових послуг. Компанія MONI розробила передплачену дебетову карту (Mastercard), пов'язану з унікальним цифровим посвідченням особи, яке зберігається в блокчейне, що надає можливість участі особи у проведенні електронних фінансових послуг [5]. Послуга блокчейн надається на безоплатній основі та спрощує проведення виплат соціального забезпечення біженцями і створює цифровий слід, який дозволяє накопичувати бали платоспроможності і розширювати доступ до інших фінансових операцій, таким як кредитування. Станом на сьогодні програма діє на всій Європейській економічній зоні (ЄЕЗ) та надає можливість повнолітнім фізичним особам реєструватися через мережу Інтернеті за допомогою номера телефону та адреси місця проживання.

Країни ЄС плідно працюють над впровадження веб-порталів відкритих даних, які забезпечують поширення і повторне використання цифрової сервісної інфраструктури (DSI). Сьогодні існує велика кількість порталів відкритих даних на рівні ЄС. З метою зменшення адміністративного навантаження Європейською Комісією було запроваджено Єдиний електронний механізм для реєстрації та сплати ПДВ. Комісія ЄС продовжує розвивати Європейський портал трудової мобільності EURES, що забезпечує доступ до інформації та електронних послуг для працівників та роботодавців.

Комісія створює електронний обмін інформацією про соціальне забезпечення (EESSI), що дозволяє встановлювати взаємозв'язок між державними адміністраціями, відповідальними за соціальне забезпечення та здійснення ними обміну електронними даними. Метою EESSI є посилення захисту прав громадян шляхом забезпечення електронного обміну особистою інформацією про соціальне забезпечення в ЄС серед компетентних адміністрацій держав-членів [6]. За принципом «єдиного вікна» працює портал звітності на морському транспорті ЄС, що має забезпечити цифровізацією транспортних документів для всіх режимів і сприяє їх прийняттю державними органами.

На регіональному рівні можна відмітити Службу спільного використання регіональних даних, яка впроваджена у Гельсінкі (Helsinki Region Infoshare – HRI - https://hri.fi/en_gb/) та покликана забезпечувати простий та швидкий доступ до джерел відкритих даних міст Гельсінкі, Еспоо, Вантаа і Кауніайнен. Набори даних надаються на безоплатній основі усім зацікавленим особам та можуть бути розповсюджені та використані будь-якими засобами та способами для задоволення інформаційних потреб громадськості.

Розповсюдження набуває практика розробки спільної інфраструктури хмарних даних та обчислень для надання послуг е-врядування. Спільне використання хмарних даних надає змогу реалізувати політику заощадження та мінімізації ресурсів, а також відкрити дані та послуги публічних адміністрацій. В ЄС створена Європейська хмарна ініціатива, що запроваджує інфраструктуру для науки та надасть в майбутньому державним адміністраціям доступ до безпрецедентних баз даних, що забезпечить покращення надання публічних послуг на всіх управлінських рівнях.

Вже сьогодні на базі ЄС функціонують специфіковані хмарні інфраструктури, такі як Європейський портал електронного правосуддя, який виступає єдиним центром для отримання інформації з питань європейського правосуддя та доступ до судових процедур у державах-членах. Він забезпечує прямий зв'язок між громадянами та судами в інших державах-членах (e-CODEX), функціонування пошукової

системи Європейського ідентифікатора судової справи (ECLI). Європейська Комісія зобов'язала держави-члени створити власні внутрішні електронні реєстри неплатоспроможності та запровадила електронне з'єднання реєстрів неплатоспроможності, що у 2019 р. стало доступним на Європейському порталі електронного правосуддя та значним чином підвищило забезпечення прозорості та правової визначеності на внутрішньому ринку.

В Естонії розроблено мережу для обміну даними міжвідомчих систем, що забезпечує надання державних послуг за принципом «єдиного вікна» (X-Road). На додаток до використання механізмів для направлення запитів в численні бази даних і захищеному обміну документами в X-Road інтегрується різні державні портали і додатки [7]. Крім того, між Естонією і Фінляндією був налагоджений міждержавний обмін даними, що робить X-Road першою міждержавною платформою для обміну даними [3, с.184].

У «Порядку денному в області сталого розвитку на період до 2030 року» до Урядів висувається вимога щодо забезпечення рівноправності, толерантності, відкритості та соціальної інклюзивності світу, в якому задовольняються потреби найбільш вразливих груп населення [1]. Головним механізмом забезпечення вказаного правопорядку виступає система засобів електронної демократії (е-демократії) та електронної участі (е-участі), як процесу залучення громадян до прийняття політичних рішень за посередництвом використання ІКТ, а також розробку і надання послуг з метою забезпечення участі, інклюзивності та цілеспрямованості».

Європейська Комісія розробила та впровадила основний механізм забезпечення участі громадян в процесі прийняття політичних рішень, що полягає у створенні громадських рад та консультативних структур у вигляді Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів, які покликані забезпечувати взаємодію між публічним сектором та представниками громадськості.

Широкого розповсюдження набули різноманітні засоби забезпечення е-участі громадськості в процесі прийняття політичних рішень на регіональному рівні. У Фінляндії функціонує ціла низка електронних систем, які покликані забезпечити громадську участь в режимі он-лайн: Реєстр державних проєктів (HARE); веб-сайт для публічних обговорень пропозицій уряду otakanta.fi; проєкт «Слухаємо громадян»; Державна програма щодо політики в галузі цивільної участі; Державний портал www.demokratia.fi, який дозволяє громадянам пропонувати ініціативи або публікувати відгуки щодо якості державного і місцевого управління; Громадянська ініціатива щодо законодавчих пропозицій. Крім того, у 2015 році Уряд запустив програму допомоги тим, хто не здатний користуватися цифровими послугами та організував Консультативну раду з цифровізації повсякденності, що забезпечує облік різних потреб користувачів публічних послуг в ході руху до цифровізації.

Відповідно до положень «Стратегії Мальти в області цифровізації на 2014-2020 рр.» Уряд бере на себе зобов'язання забезпечувати ефективність впровадження засобів е-демократії та використання ІКТ, як ключового засобу для стимулювання участі громадян в демократичному прийнятті рішень, а також впровадження інших заходів, направлених на підвищення відкритості та прозорості публічного врядування [3, с. 121]. Уряд заохочує представників широкої громадськості, недержавних громадських організацій (НГО), профспілки, комерційні організації, політичні партії, державні інституції приймати участь в громадських слуханнях он-лайн. В рамках політики цифровізації Уряд запровадив Інтернет Платформу під назвою «Державні онлайн-послуги для громадян і організацій» (<https://meae.gov.mt/en/Pages/default.aspx>), яка покликана забезпечити доступ користувачів до самого процесу розробки та покращення публічних он-лайн послуг.

Одним із найефективніших засобів е-демократії у Естонії виступає забезпечення проведення виборчого процесу в режимі он-лайн. Спеціально створений орган виконавчої влади у вигляді Державного комітету з електронного голосування починаючи з 2015 року відповідає за забезпечення процесу представницької демократії та проведення інтернет-голосування на всіх рівнях починаючи від місцевих виборів і закінчуючи виборами у Європейських Парламент на всій території Естонії.

В умовах розвитку громадського суспільства провідну роль у процесі функціонування е-врядування надано представникам НГО. Станом на сьогодні набування широкого розповсюдження використання ІКТ, в яких недержавні зацікавлені сторони забезпечують або доповнюють певні ролі держави. Так, наприклад, у Португалії запроваджено реформу модернізації процесу надання публічних послуг, яка орієнтована, з одного боку, на зниження витрат державного бюджету та, з іншого, на надання високоякісних публічних послуг населенню, шляхом використання багатоканальної системи залучення НГО як функціонального елементу е-врядування. Керуючись принципами зростання кількості публічних послуг, орієнтованих на громадян, спрощення адміністративних процедур і раціоналізації взаємодії, витрат і використання ресурсів в рамках органів публічного врядування, уряд Португалії запроваджує центри комплексного обслуговування населення (citizen shops). Citizen shops - це інноваційні центри надання адміністративних послуг, які об'єднали в одному просторі кілька державних і приватних організацій та забезпечують взаємодію місцевих державних адміністрацій із зацікавленими сторонами, НГО, комерційними партнерами та громадянами. Подібна модель багаторівневої співпраці публічного та

приватного секторів допомагає забезпечувати зворотній зв'язок та інформування представників влади про потреби громадськості, рівень сприйняття та недоліки державної політики в сфері управління та надання публічних послуг. В даний час більше ніж 150 мультисервісних центрів citizen shops входять в національну мережу, яка використовує ІКТ для створення просторів надання цифрових послуг та індивідуальної допомоги громадянам.

Виходячи із національних особливостей та потреб громадян на регіональному рівні Уряди держав-учасниць ЄС запроваджують різноманітні практики спільних центрів надання публічних послуг: британський веб-сайт FixMyStreet, що дозволяє громадянам повідомляти про пошкодження інфраструктури або будь-які інші проблемах на місцях (<https://www.fixmystreet.com/>), хмарне сховище Microsoft Health Vault, яке зберігає записи про стан здоров'я (<https://international.healthvault.com/ua/ru>); веб-сайт Patients know best дозволяє пацієнтам контролювати свої медичні дані під час обговорення курсу лікування (<http://www.patientsknowbest.com/>), тощо.

Стремління країн ЄС до створення цифровізованої системи врядування потребує постійної розробки та впровадження сучасних складних структур ІКТ, що призводить до створення нових цифрових бар'єрів серед населення. Стрімке впровадження інформаційної революції ставить перед Урядами нові виклики забезпечення можливості доступу широких мас населення до користування публічними високотехнологічними он-лайн послугами. Гостро постає необхідність подолання цифрових бар'єрів, які існують у суспільстві. Відповідно до дослідження Європейської Комісії у 2017 році лише 49% людей використовували Інтернет для взаємодії з державними органами [8], при цьому тільки одна третина європейських веб-сайтів повністю адаптована для людей з обмеженими можливостями [9].

Країни Європи знаходять різні шляхи подолання цифрових бар'єрів та покращення цифрової грамотності населення. Прикладом є впровадження програми Simplex, яка набула широкого розповсюдження на території ЄС. Головним завданням Simplex є зниження рівня бюрократизації структури державного сектору та модернізування публічного врядування у напрямку підтримання взаємодії між громадянами, комерційним сектором та державними інституціями на центральному та муніципальному рівнях.

У 2018 році спільними зусиллями урядів країн ЄС було підписано та затверджено Декларацію про співпрацю зі штучного інтелекту (Declaration Cooperation on Artificial Intelligence), метою якої є висвітлення комплексного підходу до розробки та впровадження, у тому числі у сферах публічного врядування, штучного інтелекту в ЄС.

Декларація про співпрацю зі штучного інтелекту, в першу чергу, націлена на забезпечення умов розвитку технологій штучного інтелекту за рахунок колективного вирішення етичних і соціальних проблем, пов'язаних із поширенням застосування штучного інтелекту в усіх сферах життєдіяльності європейського суспільства. Крім того, Європейська Комісія наголошує на необхідності перегляду і модернізації державної політики в сфері реалізації потенціалу використанням технологій штучного інтелекту [10].

Ще одним актуальним засобом забезпечення новітньої європейської моделі е-врядування виступає проведення оптимізації використання даних в режимі реального часу, що надає управлінням можливість швидко приймати адресні заходи.

У Дослідженні ООН на тему «Електронний уряд» від 2016 року було визначено, що використання даних спостереження за землею і геоінформаційних систем (ГІС) виступає перспективною технологією для підвищення якості надання публічних послуг [11]. Розроблені НАСА система спостереження за Землею та європейська багатостороння система «Коперник», які надали доступ до супутникових систем, забезпечили швидкість надання даних у режимі реального часу. Сьогодні супутникові технології широко використовуються Урядами країн ЄС в багатьох сферах публічного управління, таких як:

- сільськогосподарський сектор – спостереження за Землею з метою моніторингу обробки різних культур (Big Data Platform for Rice Culture Monitoring) [12];
- забезпечення природокористування та охорони навколишнього природного середовища – отримання додаткових даних у лісових пожежах за допомогою системи Copernicus EMS Rapid Mapping Activated for Forest Fire [13]; моніторинг стану річкових долин в Європі за посередництвом використання Служби супутникового спостереження за річковими долинами (SWOS);
- забезпечення доступу до даних та хмарних служб для роботи з даними і надання публічних послуг шляхом використання Служби доступу до інфраструктури даних (DIAS), що забезпечує інтенсифікацію використання даних спостереження за Землею [14];
- використання датчиків GPS для моніторингу руху, забруднення повітря, споживання енергії та інших параметрів, тощо.

Аналіз кращих практик забезпечення функціонування е-врядування в країнах ЄС демонструє тенденцію до підвищення цифровізації сектору публічного управління та розширення кількості та типології публічних електронних послуг, особливо в галузі охорони здоров'я, освіти, навколишнього середовища і зайнятості, а також проведення в ЄС політики підвищення цифрової освіченості

населення, враховуючи охоплення найуразливіших верств населення, що ставить за мету забезпечення доступу кожного до Інтернет технологій та ІКТ. Станом на сьогодні найбільший попит серед населення спостерігається при користуванні он-лайн послугами з метою оплати комунальних послуг, надання інформації про доходи та реєстрації нових суб'єктів господарювання.

При цьому необхідно розуміти, що первинно будучи лише системою забезпечення цифрових послуг, сьогодні сучасна система е-врядування країн ЄС направлена на забезпечення функціонування новітніх соціальних інновацій. Саме по собі е-врядування виступає ефективним та швидким засобом досягнення цілей сталого розвитку суспільства.

Необхідно зазначити, що, на жаль, національна система е-врядування не відповідає європейським стандартам та досі залишається не до кінця підготовленою до необхідної трансформації. Необхідно розуміти, що публічні послуги, що їх надають державні посадовці, виступають стійкою сполучною ланкою між громадянами і державою, а якість, ефективність та зручність їх надання підвищують довіру суспільства до влади, а також забезпечують прогрес у сфері сталого розвитку. Таким чином, впровадження засобів реалізації європейської моделі е-врядування є джерелом інновації та гарантією покращення якості життя українського суспільства, а, отже, виступає першочерговим зобов'язаннями нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development // Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. 70/1. // Міжнародний документ від 21.09.2015. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
2. A Digital Single Market Strategy for Europe // Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions // Міжнародний документ від 06.05.2015. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0192>
3. The E-Government Survey 2018: Gearing E-government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies // United Nations. NY. 2018. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf
4. Agency for Digitisation Digital Strategy 2016 - 2020. 2018 // URL: <https://en.digst.dk/policy-and-strategy/digital-strategy/>
5. International Migration 2017–2018 – Report for Finland / Ministry of the Interior Publications Finland. 2018 // URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/161174/25_2018_International_Migration_2017-2018.pdf?sequence=4
6. EU eGovernment Action Plan 2016-2020 Accelerating the digital transformation of government. Accelerating the digital transformation of government // Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions // Міжнародний документ від 19.04.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016DC0179>
7. Republic of Estonia // Data Exchange Layer X-Road. 2017 // URL: <https://www.ria.ee/en/state-information-system/x-tee.html>
8. Individuals using the internet for interaction with public authorities, by type of interaction // Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=tin00013>
9. Reference Metadata in Euro SDMX Metadata Structure // ESMS. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/isoc_i_esms.htm
10. European Commission - Press release. Artificial intelligence: Commission outlines a European approach to boost investment and set ethical guidelines. Brussels // Міжнародний документ від 25.04.2018. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3362_en.htm
11. United Nations E-Government Survey 2016 // E-government in support of sustainable development// United Nations. NY. 2016. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2016Survey/Executive%20Summary.pdf>
12. A. Kamilaris1, A. Kartakoullis A Review on the Practice of Big Data Analysis in Agriculture // X. Prenafeta-Boldú GIRO Joint Research Unit // IRTA-UPC. B. Spain. URL: https://www.researchgate.net/publication/320166453_A_Review_on_the_Practice_of_Big_Data_Analysis_in_Agriculture/download
13. Copernicus EMS Rapid Mapping Activated for Forest Fire in Italy. Copernicus Observer. URL: <https://www.copernicus.eu/en/copernicus-ems-rapid-mapping-activated-forest-fire-italy>
14. The upcoming Copernicus Data and Information Access Services. DIAS. Copernicus Observer. 2017. // European Union's Earth Observation Programme. URL: <https://www.copernicus.eu/news/upcoming-copernicus-data-and-information-access-services-dias>

REFERENCES

1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development // Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. 70/1. // Міжнародний документ від 21.09.2015. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

2. A Digital Single Market Strategy for Europe // Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions // Міжнародний документ від 06.05.2015. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0192>
3. The E-Government Survey 2018: Gearing E-government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies // United Nations. NY. 2018. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf
4. Agency for Digitisation Digital Strategy 2016 - 2020. 2018 // URL: <https://en.digst.dk/policy-and-strategy/digital-strategy/>
5. International Migration 2017–2018 – Report for Finland / Ministry of the Interior Publications Finland. 2018 // URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/161174/25_2018_International_Migration_2017-2018.pdf?sequence=4
6. EU eGovernment Action Plan 2016-2020 Accelerating the digital transformation of government. Accelerating the digital transformation of government // Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions // Міжнародний документ від 19.04.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016DC0179>
7. Republic of Estonia // Data Exchange Layer X-Road. 2017 // URL: <https://www.ria.ee/en/state-information-system/x-tee.html>
8. Individuals using the internet for interaction with public authorities, by type of interaction // Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=tin00013>
9. Reference Metadata in Euro SDMX Metadata Structure // ESMS. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/isoc_i_esms.htm
10. European Commission - Press release. Artificial intelligence: Commission outlines a European approach to boost investment and set ethical guidelines. Brussels // Міжнародний документ від 25.04.2018. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3362_en.htm
11. United Nations E-Government Survey 2016 // E-government in support of sustainable development// United Nations. NY. 2016. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2016Survey/Executive%20Summary.pdf>
12. A. Kamilaris¹, A. Kartakoullis A Review on the Practice of Big Data Analysis in Agriculture // X. Prenafeta-Boldú GIRO Joint Research Unit // IRTA-UPC. B. Spain. URL: https://www.researchgate.net/publication/320166453_A_Review_on_the_Practice_of_Big_Data_Analysis_in_Agriculture/download
13. Copernicus EMS Rapid Mapping Activated for Forest Fire in Italy. Copernicus Observer. URL: <https://www.copernicus.eu/en/copernicus-ems-rapid-mapping-activated-forest-fire-italy>
14. The upcoming Copernicus Data and Information Access Services. DIAS. Copernicus Observer. 2017. // European Union's Earth Observation Programme. URL: <https://www.copernicus.eu/news/upcoming-copernicus-data-andinformation-access-services-dias>

УДК 347.965

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-11

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЕТИЧНИХ ЗАСАД АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стародубцев А. А.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: andron80088008@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-9044-163X>

Стебелєв А. М.,

адвокат, засновник адвокатського
об'єднання «Колегія адвокатів України»,
кандидат юридичних наук
м Харків, пр.-т Московський,
д. 96-А, 7-й під'їзд, оф. 188
e-mail: stebeljev@kau.in.ua

АНОТАЦІЯ: у статті зазначено, що адвокатура є правовим інститутом; наголошено на необхідності прищеплювати майбутнім правникам високі моральні ідеали; йдеться про те, що розробка морально-етичних засад діяльності адвоката є предметом адвокатської етики; відзначено, що питання стосовно етичних засад адвокатської діяльності були предметом наукових дискусій у різні часи; з огляду на status quo питання визначено предмет самого дослідження; з'ясовано і визначено роль етичних засад для професії адвоката, сутність професійної етики юриста в цілому, досліджено специфіку адвокатської етики; визначено, що лежить в основі етики адвоката, розглянуто моральні аспекти діяльності адвоката з урахуванням норм чинного законодавства України та Правил адвокатської етики, надано пропозиції щодо вдосконалення морально-етичних норм, що регулюють адвокатську діяльність; йдеться про те, що адвокатська етика є різновидом професійної етики юриста; стверджується, що значення адвокатської етики важливе як у професійній комунікації, так й повсякчас; визначено базисні складові адвокатської професії; наголошено на тому, що адвокат повинен завжди намагатися до морального самовдосконалення; відзначено особливу роль Правил адвокатської етики; Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Конституції України у професії адвоката; відзначено перелік складових характеристик адвокатської професії відповідно до існуючих нормативних документів, що регулюють зазначене питання, які не мають бути опороченими; вважається, що морально-етичні норми поведінки мають бути притаманні людині, оскільки завдяки їм, остання зможе чинити справедливо, тож усвідомлення важливості таких категорій як честь, гідність, відповідальність, компетентність, совість, професіоналізм, корпоративна етика допомагають адвокату створити і зберегти ділову репутацію. Виходячи із загальнолюдських міркувань, до професійно-психологічних підстав, які стануть на заваді щодо виконання професійних обов'язків адвоката, варто віднести такі: нерозвинене мовлення, відсутність професійних знань, психологічна нестійкість, грубість, агресивність, невірноваженість. Таким чином, до найбільш важливих якостей, що повинні бути притаманні адвокату, слід першочергово віднести такі: чесність та порядність, добросовісність, етичність, скромність і самокритичність; принциповість і наполегливість; поміркованість; повага до закону, суду та колег; незалежність адвоката.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: адвокат, професія, моральні ідеали, морально-етичні норми, етичні засади, правила адвокатської етики, професійна етика, професійна комунікація.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЭТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ АДВОКАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Стародубцев А. А.,

доктор юридических наук, доцент,
профессор кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: andron80088008@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-9044-163X>

Стебелев А. М.,

адвокат, основатель адвокатского
объединения «Коллегия адвокатов Украины»,
кандидат юридических наук
г. Харьков, пр-т Московский,
д. 96-А, 7-й подъезд, оф. 188
e-mail: stebelev@kau.in.ua

АННОТАЦИЯ: в статье указано, что адвокатура является правовым институтом; отмечена необходимость прививать будущим юристам высокие нравственные идеалы; речь идет о том, что разработка морально-этических основ деятельности адвоката является предметом адвокатской этики; отмечено, что вопрос этических принципов адвокатской деятельности был предметом научных дискуссий в разное время; учитывая status quo вопроса определен предмет самого исследования; выяснена и определена роль этических основ для профессии адвоката, сущность профессиональной этики юриста в целом, исследована специфика адвокатской этики; определено, что лежит в основе этики адвоката, рассмотрены моральные аспекты деятельности адвоката с учетом норм действующего законодательства Украины и Правил адвокатской этики, даны предложения по совершенствованию морально-этических норм, регулирующих адвокатскую деятельность; речь идет о том, что адвокатская этика является разновидностью профессиональной этики юриста; утверждается, что значение адвокатской этики важно как в профессиональной коммуникации, так и постоянно; определены базовые составляющие адвокатской профессии; отмечено, что адвокат должен всегда стремиться к нравственному самосовершенствованию; отмечена особая роль Правил адвокатской этики; Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности», Конституции Украины в профессии адвоката; отмечен перечень составляющих характеристик адвокатской профессии в соответствии с существующими нормативными документами, регулирующими данный вопрос, которые не должны быть опорочены; считается, что морально-этические нормы поведения должны быть присущи человеку, поскольку благодаря им, последняя сможет поступать справедливо, поэтому осознание важности таких категорий как честь, достоинство, ответственность, компетентность, совесть, профессионализм, корпоративная этика помогают адвокату создать и сохранить деловую репутацию. Исходя из общечеловеческих соображений, к профессионально-психологическим основаниям, которые встанут на пути к выполнению профессиональных обязанностей адвоката, следует отнести следующие: неразвитость речи, отсутствие профессиональных знаний, психологическая неустойчивость, грубость, агрессивность, неуравновешенность. Таким образом, к наиболее важным качествам, которые должны быть присущи адвокату, следует в первую очередь отнести следующие: честность и порядочность, добросовестность, этичность, скромность и самокритичность; принципиальность и настойчивость; умеренность; уважение к закону, суду и коллегам; независимость адвоката.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: адвокат, профессия, нравственные идеалы, морально-этические нормы, этические принципы, правила адвокатской этики, профессиональная этика, профессиональная коммуникация.

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF ETHICAL PRINCIPLES OF ADVOCACY

Starodubtsev Andriy,

Professor of the Department
of State Law Disciplines,
Doctor of Laws, Associate Professor,
V. N. Karazin Kharkiv
National University, Faculty of Law
Kharkiv, Freedom Square, 6, room. 4-26, 61022
e-mail: andron80088008@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-9044-163X>

Stebelev A. M.,

lawyer, founder of the lawyer
the Bar Association of Ukraine,
Doctor of Law,
Kharkiv, Moscow Ave,
96-A, 7th entrance, of. 188
e-mail: stebelev@kau.in.ua

ANNOTATION: the article states that the bar is a legal institution; stressed the need to instill high moral ideals for future lawyers; it is said that the development of the moral and ethical basis of the lawyer's activity is the subject of lawyer's ethics; noted that questions regarding the ethical principles of advocacy have been the subject of scholarly debate at various times; given the status quo, the subject matter of the study was identified; the role of ethical foundations for the profession of lawyer was determined and determined, the essence of the professional ethics of the lawyer as a whole, the specifics of the lawyer's ethics were investigated; determined that the basis of the lawyer's ethics, considered the moral aspects of the lawyer's activity, taking into account the norms of the current legislation of Ukraine and the Rules of Attorney's Ethics, proposals for improvement of the moral and ethical rules governing the lawyer's activity; it is argued that a lawyer's ethics is a kind of professional ethics of a lawyer; argues that the importance of advocacy ethics is important both in professional communication and at all times; identified the basic components of the legal profession; emphasized that the lawyer should always strive for moral self-improvement; noted the special role of the Rules of Attorney Ethics; The Law of Ukraine "On Advocacy and Attorney-at-Law", the Constitution of Ukraine in the Lawyer's Profession; noted the list of constituent characteristics of the legal profession in accordance with the existing normative documents regulating the said issue, which should not be defiled; it is considered that moral and ethical standards of behavior should be inherent in a person, because thanks to them, the latter will be able to do justly, so awareness of the importance of categories such as honor, dignity, responsibility, competence, conscience, professionalism, corporate ethics help the lawyer to create and maintain business reputation. Based on human considerations, the professional and psychological grounds that would interfere with the lawyer's professional duties include the following: underdeveloped speech, lack of professional knowledge, psychological instability, rudeness, aggressiveness, imbalance. Thus, the most important qualities that a lawyer should have are the following: honesty and integrity, integrity, ethics, modesty and self-criticism; principle and perseverance; moderation; respect for the law, the court and colleagues; lawyer's independence.

KEY WORDS: lawyer, profession, moral ideals, moral and ethical standards, ethical principles, rules of lawyer ethics, professional ethics, professional communication.

Адвокатура є правовим інститутом, що покликаний захищати людину від обвинувачення та надавати професійну правничу допомогу [1]. За даними Єдиного реєстру адвокатів України станом на 1 червня 2019 року кількість адвокатів в Україні перевищила 50 тисяч [2]. Ще видатний юрист А.Ф. Коні закликав до того, щоб майбутнім правникам прищеплювали вже зі студентської лави високі моральні ідеали як потужну «зброю», з якою слід увійти в життя, оскільки, завдяки цьому їхня діяльність стане найбільш корисною, тим більше, коли мова йде про адвокатів [3].

Адвокатура створена не для насолоди тих, хто в ній перебуває, а для громадського служіння, служіння важкого, суворого і серйозного [4].

Розробка морально-етичних засад діяльності адвоката є предметом адвокатської етики. Остання вкрай важлива насамперед для функціонування інституту адвокатури в цілому, а також від того, наскільки дотримуються її норми, залежить і репуґація окремо взятого адвоката. Позаяк адвокатська етика включає нюанси, пов'язані з етико-психологічним дискомфортом, тому не менш важливим є також питання, що торкаються не лише поглядів на етичні засади адвокатської етики в цілому, а й на проблеми корпоративної етики адвоката зокрема, оскільки вона допомагає вирішувати колізійні суперечності, що виникають у діяльності адвокатів.

Питання стосовно етичних засад адвокатської діяльності були предметом наукових дискусій у різні часи. Тут важливо відзначити дослідження М. Молло, А.Ф. Коні, Л. Кокорева, М. Строговича, П. Елькінд, Т. Зінатуліна, С. Алексєєва, В. Яковлєва, Р. Шмоткіна, М. Барщевського, С. Компанейцева, О. Бойкова, І. Ревіна та інших.

Останнім часом увага дослідників дедалі більше торкається соціальної чи правової сутності адвокатської діяльності, а такий важливий її аспект як етична складова відходить на другий план. У

практичній діяльності адвокатів спостерігається моральна спустошеність, байдужість, відсутність будь-яких моральних засад. Традиційне розуміння понять обов'язок, честь, гідність, совість сьогодні нехтується певним відсотком представників адвокатської професії.

Таким чином, предметом нашого дослідження буде теоретико-правовий аналіз етичних засад адвокатської діяльності, їх сутність, значення у професійній діяльності адвоката.

Тож необхідно з'ясувати і визначити роль етичних засад для професії адвоката, сутність професійної етики юриста в цілому, дослідити специфіку адвокатської етики; визначити, що лежить в основі етики адвоката, розглянути моральні аспекти діяльності адвоката з урахуванням норм чинного законодавства України та Правил адвокатської етики (далі – ПАЕ), надати пропозиції щодо вдосконалення морально-етичних норм, що регулюють адвокатську діяльність.

Адвокатська етика є різновидом професійної етики юриста. Їй притаманні певні завдання, функції і роль. Значення адвокатської етики полягає не лише у формуванні навичок реалізації моральних цінностей під час професійної, зокрема конфліктної комунікації, а й у намаганні щодо морального самовдосконалення.

Удосконалення етики адвоката можливе насамперед шляхом оволодіння механізмом моральної регуляції, представленій сумою компонентів, які є моральними якостями адвоката, що визначають його моральні принципи і норми. Базисом адвокатської професії мають бути такі моральні домінанти як честь, гідність, відповідальність, обов'язок, порядність, тактовність, принциповість, незалежність, добросовісність, професіоналізм та моральні якості, які характеризують моральне обличчя адвоката. Без колективного усвідомлення моральних цінностей обов'язку, честі, гідності, сумління, не може бути істинної законності у суспільстві. Разом з тим, моральний клімат суспільства повинен міцно спиратися на правові підвалини демократії, рівноправ'я, законності, справедливості. Тут доводиться враховувати єдність таких категорій як право і мораль. Співвідношення цих понять дає усвідомлення того, що вони перебувають у єдності й у такому вигляді впливають на регулювання поведінки індивіда, а зміст сучасного права зрештою визначає загальнолюдська мораль.

Однак, якщо право, яке підкріплює державний примус, не завжди сприймається людьми, бо має вигляд нав'язаної системи норм, то мораль органічно входить у духовний світ людини, тому що формується природним шляхом, тому має очевидні переваги над правом.

Професійна етика юриста – це сума моральних уявлень і установок, що знаходить свій прояв у поведінці юристів [3].

Адвокатська етика – це різновид професійної етики юриста, своєрідний регулятор поведінки адвоката у сфері його професійної діяльності.

Адвокатську етику можна розглянути як систему, що має внутрішню організацію. Вона регулює певні відносини, такі як-от: адвокат-клієнт, адвокат-адвокат, взаємовідносини всередині адвокатської когорти (корпорації). Крім того, адвокатська етика повинна скеровувати фахівця-адвоката до дотримання ним моральних норм та захисту особистої честі; до систематизації етичних категорій, що лежать в основі адвокатської етики; до здатності обґрунтовувати ті стандарти, що лежать в основі необхідної морально-етичної поведінки адвоката; вміти відшукувати певні суперечності, що виникають в юридичній професії, зокрема ті, що приводять до неетичної поведінки, та відшукувати на противагу ним гідні, які дозволять вийти з колізійних моментів. Виконання таких кроків і буде базою для створення учіння про моральні цінності адвокатської професії, що і буде передумовою забезпечення стійкого морального клімату в адвокатському середовищі.

Оскільки моральні якості адвоката, зокрема є не менш важливими для уявлення про професійну поведінку адвоката в цілому, то тут варто пам'ятати, наскільки важливі такі речі як схильності, здібності, ерудованість, професійний досвід й рівень моральності окремо взятого фахівця. На думку Н. Таварткіладзе, до принципів адвокатської етики варто віднести домінування інтересів клієнта; адвокатську таємницю; престиж професії; обмежене рекламування діяльності адвокатів [6].

О.Г. Яновська, розглядаючи стандарти адвокатської діяльності, розглядає їх двовимірно: вона розповсюджує їх на етичні вимоги професійної поведінки та моральні правила побутової поведінки адвоката [7]. Таку ж позицію розділяють О. Бойков та С. Корнеєва. Зокрема О. Бойков вважає, що необхідно доповнити вимоги, що висувуються до адвокатів, відомостями про моральні якості, оскільки, коли мова йде про їхню дисциплінарну відповідальність за проступки, то тут чітко простежується їх аморальний характер, тому такий перелік має очевидну цінність у встановленні рівня (а-) моральності таких кроків [8]. С. Корнеєв пропонує доповнити професійні вимоги, що висувуються до претендентів на зайняття адвокатською діяльністю, ще й морально-етичними якостями кандидата [9]. Це, по суті, здобуло й офіційне (законодавче) (проте часткове – А.А.) закріплення у ч. 2 ст. 6 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», надавши перелік осіб, які не можуть здійснювати адвокатську діяльність [5]. Про необхідність встановлення переліку морально-етичних якостей претендента на здобуття статусу адвоката наголошує низка міжнародних документів, зокрема Комітет міністрів Ради Європи у своїх рекомендаціях, де йде мова про важливість престижної професійної підготовки, підвищення кваліфікації

й урахування морально-етичних характеристик. Також відомо, що й у зарубіжних країнах, наприклад, у США, Німеччині, Франції, Польщі та інших до адвокатської діяльності допускають лише тих, хто має незаплямовану репутацію.

Однак, тут є й повністю невирішений аспект. Ми говоримо про перелік морально-етичних якостей, хоча матеріально не встановлено, хто здійснює перевірку кандидата на наявність у нього таких якостей і чи є механізм такої перевірки, хоча б у вигляді запитальника, бесіди або перевірки на поліграфі тощо?! А можливо варто проводити таку перевірку ще на етапі вступу до закладу вищої освіти? З іншого боку, чи може бути допущеною до адвокатської діяльності особа з бездоганною репутацією, але така, що ненавидить людей, чи не поважає закон?! Отже, як бачимо, тут має бути враховано комплексну наявність формальних відповідностей – і високий професіоналізм, і відповідні морально-етичні якості, повинно збігатися «слово і діло».

Наприклад, В. Сталоверов у своєму дослідженні вважає, що в адвокатурі існує дуже важлива проблема: порушення адвокатами норм та правил адвокатської етики. Відповіді на такі факти відсутні. Проте, однією з причин В. Сталоверов вважає низький морально-етичний рівень розвитку адвоката в цілому, відсутність моральних установок, визначення сенсу людської справедливості [10]. Також дописувач закликає шукати причини відсутності/порушення морально-етичних норм у першооснові – Alma Mater. Варто з'ясувати, як такий адвокат там навчався і як його там виховували; чи достатньо засад правової та морально-етичної свідомості було прищеплено такому студенту, щоб віднести його до компетентних адвокатів, які поважають людей, професію і самих себе.

Тут варто усвідомити найголовніше: моральні якості адвоката виступають стійкими елементами його моральної свідомості і поведінки у професії і побуті.

Адвокат повинен завжди намагатися до морального самовдосконалення шляхом гармонізації знань про моральні вимоги і їх втілення у вчинках, тобто здатність здійснювати професійні кроки, приймати професійні рішення, втілювати професійні дії відповідно до існуючої у суспільстві моралі.

Тож, надаючи адвокату особливу роль у суспільному житті держави, яка йде у напрямку правової, у преамбулі ПАЕ зазначено, що надзвичайною важливістю функціонального навантаження адвокатури є слідування адвокатів високим етичним стандартам поведінки [1].

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 15.07.2012 р. № 5076-VI передбачає неухильне дотримання правил адвокатської етики. ПАЕ – це уніфікація традицій і досвіду української адвокатури у сфері тлумачення норм адвокатської етики та загальноновизнаних у міжнародному ракурсі деонтологічних норм і правил, що визначені Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та іншими НПА [1].

Оскільки професія адвоката виконує важливу соціальну функцію, є однією з головних гарантій належного рівня захисту прав і свобод громадянина, то будь-яку людину не випадково хвилює питання, чи може вона довіряти адвокату і це питання лежить у площині не лише професійних знань, а й його професійної моральності [11].

Професійна етика адвоката передбачає для кожного адвоката правила поведінки при здійсненні адвокатської діяльності, які ґрунтуються на моральних засадах і традиціях, на міжнародному досвіді та ПАЕ.

Честь, гідність та ділова репутація, зокрема у ст. 12, 51, 53, 56 ПАЕ, згадуються у контексті найважливіших складових характеристик адвокатської професії, які не мають бути опороченими.

Гідність – це власна моральна оцінка дій і вчинків особи, виходячи з потреб особи і суспільства. Честь – це ставлення суспільства до особистості, виконання нею службових обов'язків. В основі гідності лежить власна оцінка, в основі честі – оцінка особи суспільством. Честь як моральна категорія визначає репутацію людини.

Також відповідно до ст. 7 ПАЕ адвокат повинен здійснювати свою професійну діяльність, дотримуючись чинного законодавства та відповідно до практичної реалізації принципів верховенства права та законності.

Згідно зі ст. 8 ПАЕ адвокат повинен керуватися перевагою інтересів клієнта, однак у межах дотримання принципу законності.

З розвитком мережі Internet, відповідно до ст. 60 ПАЕ адвокат у соціальних мережах, Internet-форумах та інших формах спілкування за допомогою електронних пристроїв, повинен демонструвати поважливе ставлення до співрозмовника, правильне розуміння різноманіття культури і побуту народів світу, принцип толерантності і відсутності агресії, корпоративності, збереження довіри суспільства, конфіденційності, недопущення дискримінації; не здійснювати заяв, не видавати власну думку за колективну; створити умови для захисту інформації, яку він передає через Internet і становить адвокатську таємницю; розміщувати в мережі Internet інформацію, що стосується клієнта, за попередньої письмової згоди останнього тощо.

То що ж таке морально-етичні норми поведінки? На думку відомого філософа В. Соловйова, вони мають бути притаманні людині, оскільки завдяки їм, остання зможе чинити справедливо. Право він

вважає нижньою межею моралі, обов'язковою для всіх. Але, яким би важливим воно не було, мораль завжди вища. Але сліпе слідування закону вбиває мораль [9].

Таким чином, професійна діяльність адвоката ґрунтується на законі: ЗУ «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», ПАЕ, договорі про надання правової допомоги, однак професійні принципи у поведінці і діяльності адвоката грають не менш важливу роль. Усвідомлення важливості таких категорій як честь, гідність, відповідальність, компетентність, совість, професіоналізм, корпоративна етика допомагають адвокату створити і зберегти ділову репутацію. Заповіді зі Святого письма теж базуються на моралі. І, порушуючи їх, людина йде на угоду з сумлінням. Прикро, що ми згадуємо про це, лише коли самі потребуємо допомоги.

Виходячи із загальнолюдських міркувань, до професійно-психологічних підстав, які стануть на заваді щодо виконання професійних обов'язків адвоката, варто віднести такі: нерозвинене мовлення, відсутність професійних знань, психологічна нестійкість, грубість, агресивність, неврівноваженість. Однак, як ми вже вище зазначали, методики, за допомогою якої можна встановити ці підстави офіційно, не має. Тож вимоги до претендента мають бути однаково високими як до професійної підготовки, так і до морально-етичної складової. Адже, як показує досвід, важливо, не лише знати, що робити, а й як це робити, є не менш важливим.

Таким чином, до найбільш важливих якостей, що повинні бути притаманні адвокату, слід першочергово віднести такі: чесність та порядність, а особливо з тими, хто тобі довіряє; добросовісність – означає, що ви будете із максимальною віддачею виконувати свої обіцянки клієнту; етичність повинна проявлятися у слові і ділі; компетентність – обізнаність;

Скромність і самокритичність – необхідно критично оцінювати власну ерудицію, щоб раптом не переоцінити її.

Принциповість і наполегливість – необхідно у розпочатій справі йти до кінця.

Поміркованість у призначенні гонорару.

Повага до закону, суду та колег є очевидною і не дає підстав підривати авторитет кожної з інстанцій.

Незалежність адвоката важлива, адже ніхто не може втручатися у його діяльність.

Хочеться підсумувати: наші істинні моральні установки мають велику цінність, оскільки не дають чинити інакше, ніж каже закон під назвою совість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правила адвокатської етики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf.
2. Кількість адвокатів в Україні перевищила 50 тис. і може сягнути 100 тис. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://loyer.com.ua/uk/kilkist-advokativ-v-ukrayini-perevishhila-50-tis-i-mozhe-syagnuti-100-tis-naau/>.
3. Ревина И.В. Нравственное содержание адвокатской деятельности в уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dissercat.com/content/nravstvennoe-soderzhanie-advokatskoi-deyatelnosti-v-ugolovnom-sudoproizvodstve>.
4. Пікар Е. Про адвоката (Парадокс) // в кн.: Барцевский М. Адвокатская этика. Самара: Федоров, 2000.
5. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» № 5076-VI від 05.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
6. Таваркіладзе Н.М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника: автореф. дис. ... канд. юрид.н.: 12.00.10. Одеса, 2003. 22 с.
7. Яновська О.Г. Недотримання стандартів якості професійної правничої допомоги як підстава юридичної відповідальності адвокатів // Право України. 2016. № 12. С. 53–61.
8. Бойков А.Д. Статус адвоката: содержание, квалификационные требования и принципы адвокатской деятельности: втореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2010. 27 с.
9. Корнеев, С. В. Этика – кредо профессиональной деятельности адвоката // Бизнес в законе. 2009. № 5. С. 263–266.
10. Сталоверов В. Проблеми реформування законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність // Young Scientist. 2017. № 5.1 (45.1). Май. С. 127–132.
11. Азаров Д.Н. Формирование профессиональных этических правил и дисциплинарной ответственности адвоката [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-professionalnykh-eticheskikh-pravil-i-distiplinarnoi-otvetstvennosti-advokata>.

REFERENCES

1. Pravila advokatskoyi etiki [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf.
2. Kilkist advokativ v Ukrayini perevishhila 50 tis. i mozhe syagnuti 100 tis. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://loyer.com.ua/uk/kilkist-advokativ-v-ukrayini-perevishhila-50-tis-i-mozhe-syagnuti-100-tis-naau/>.
3. Revina I.V. Nравственное содержание advokatskoj deyatelnosti v ugolovnom sudoproizvodstve: avtoref. diss. ... kand.yurid.nauk: 12.00.09. Moskva, 2006 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.dissercat.com/content/nravstvennoe-soderzhanie-advokatskoi-deyatelnosti-v-ugolovnom-sudoproizvodstve>.
4. Pikar E. Pro advokata (Paradoks) // v kn.: Barshevskij M. Advokatskaya etika. Samara: Fedorov, 2000.

5. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» № 5076-VI від 05.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
6. Tavartkiladze N.M. Etichni osnovi diyalnosti advokata-zahisnika: avtoref. dis. ... kand.yurid.n.: 12.00.10. Odesa, 2003. 22 s.
7. Yanovska O.G. Nedotrimannya standartiv yakosti profesijnoyi pravnichoyi dopomogi yak pidstava yuridichnoyi vidpovidalnosti advokativ // Pravo Ukraini. 2016. № 12. S. 53–61.
8. Bojkov A.D. Status advokata: sodержanie, kvalifikacionnye trebovaniya i principy advokatskoj deyatelnosti: vvtoref. dis. ... kand. jurid. nauk. Moskva, 2010. 27 c.
9. Korneev, S. V. Etika – kredo professionalnoj deyatelnosti advokata // Biznes v zakone. 2009. № 5. S. 263–266.
10. Stalovyerov V. Problemi reformuvannya zakonodavstva pro advokaturu ta advokatsku diyalnist // Young Scientist. 2017. № 5.1 (45.1). May. S. 127–132.
11. Azarov D.N. Formirovanie professionalnyh eticheskikh pravil i disciplinarnoj otvetstvennosti advokata [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-professionalnykh-eticheskikh-pravil-i-distiplinarnoi-otvetstvennosti-advokata>.

УДК 351.865“4“-021.321:001.4
DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-12

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ» ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Шкуропацький Олександр,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська, 77
e-mail: shkuropatskyi@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4679-7292>

Мехеда Владислав,

викладач Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська, 77
e-mail: mekhedavd@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2160-3738>

Пашенко Євген,

викладач Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
м. Харків, 61024, вул. Пушкінська, 77
e-mail: enp_urist@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7178-0601>

АНОТАЦІЯ: у статті досліджуються деякі проблемні аспекти нормативно-правового регулювання введення та закінчення особливого періоду в Україні. Проаналізовано законодавчі визначення поняття «особливий період». Досліджено судову практику та підкреслено проблематику розуміння поняття особливого періоду та часових меж його дії. Підкреслено, що в Україні існує дві правові форми функціонування країни в сфері оборони, це мирний час та особливий період. Розкрита правова природа «особливого періоду», визначені відповідні складові, підстави його введення та час закінчення. Розкрито зміст правового режиму «воєнний стан», та понять «час мобілізації», «військові формування». Зокрема підкреслено, що поняття «час мобілізації» може мати два різні змістовні навантаження, та значення цього поняття для визначення часових меж особливого періоду. У роботі обґрунтовується період тривалості особливого періоду, та аналізуються складові що визначають та охоплюються часовими межами особливого періоду. Проаналізовано законодавчі поняття воєнного стану, підкреслено різницю між поняттями воєнний час та правовий режим воєнного стану, та їх співвідношення з розумінням тривалості та розповсюдження особливого стану. Досліджено та визначено момент початку дії режиму воєнного стану та правова основа його введення.

Визначено значення оголошення Верховною Радою України стану війни для початку особливого періоду. Зазначено також, що відбудовний період після закінчення воєнних дій не може настати в країні у якій не було воєнного часу.

Досліджено та проаналізовано поняття «органи військового управління», «Збройні Сили України», «військові формування».

Досліджено також поняття «збройної агресії» та дії які вважаються збройною агресією, як підстава для запровадження особливого періоду.

Зроблено висновок, що «особливий період» розпочинається з моменту оприлюднення Указу Президента України «Про мобілізацію», а закінченням буде повне виконання Указу Президента України «Про демобілізацію».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: відбудовний період, воєнний стан, демобілізація, Збройні Сили України, мобілізація, особливий період, військові формування.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ОСОБЫЙ ПЕРИОД» И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ

Шкуропацкий Александр,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры Военно-юридического института
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская 77,
e-mail: shkuropatskyi@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4679-7292>

Мехеда Владислав,

преподаватель Военно-юридического института,
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская 77,
e-mail: mekhedavd@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2160-3738>

Пащенко Евгений,

преподаватель Военно-юридического института,
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, 61024, ул. Пушкинская 77,
e-mail: enp_urist@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7178-0601>

АННОТАЦИЯ: в статье исследуются некоторые проблемные аспекты нормативно-правового регулирования введения и окончания особого периода в Украине. Проанализированы законодательные определения понятия «особый период». Исследована судебная практика и подчеркнута проблематика понимания понятия особого периода и временных границ его действия. Подчеркнуто, что в Украине существует две правовые формы функционирования страны в сфере обороны, это функционирование страны в мирное время и в особый период.

Раскрыта правовая природа «особого периода», определены соответствующие составляющие, основания его введения и время окончания. Раскрыто содержание правового режима «военное положение», и понятий «время мобилизации», «военные формирования». В частности, подчеркнута, что понятие «время мобилизации» может иметь две разные смысловые нагрузки, и значение этого понятия для определения временных границ особого периода. В работе обосновывается период продолжительности особого периода, анализируются его составляющие, определены временные границы особого периода. Проанализированы законодательные понятие военного положения, подчеркнута разницу между понятиями военное время и правовой режим военного положения, их соотношение с пониманием продолжительности и распространения особого периода. Исследованы и определены момент начала действия режима военного положения и правовая основа его введения.

Определено значение объявления Верховной Радой Украины состояния войны для начала особого периода. Указано также, что восстановительный период после окончания военных действий не может наступить в стране если не было военного времени.

Исследовано и проанализировано понятие «органы военного управления», «Вооруженные Силы Украины», «военные формирования».

Исследованы также понятие «вооруженной агрессии» и действия которые считаются вооруженной агрессией, как основание для введения особого периода.

Сделан вывод, что «особый период» начинается с момента обнародования Указа Президента Украины «О мобилизации», а окончанием будет полное выполнение Указа Президента Украины «О демобилизации».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: восстановительный период, военное положение, демобилизация, Вооруженные Силы Украины, мобилизация, особый период, военные формирования.

TERMINOLOGICAL DEFINITION OF THE CONCEPT "SPECIAL PERIOD" AND ITS APPLICATION

Shkuropatskyi Oleksandr,

associate Professor, Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University,
str. Pushkinska, 77, Kharkiv, Ukraine
e-mail: shkuropatskyi@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4679-7292>

Mekheda Vladislav,

teacher of chair, Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University,
str. Pushkinska, 77, Kharkiv, Ukraine
e-mail: mekhedavd@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2160-3738>

Pashchenko Yevhen,

teacher of chair, Military Law Institute
Yaroslav Mudryi National Law University,
str. Pushkinska, 77, Kharkiv, Ukraine
e-mail: enp_urist@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7178-0601>

ANNOTATION: the paper investigates some of the problem aspects of regulatory and legal regulation of the introduction and termination of a special period in Ukraine. Legislative definitions of the concept "special period" are analyzed. The judicial practice is investigated and the problems of understanding the concept of a special period and the time limits of its action are emphasized. It is underlined that in Ukraine there are two legal forms of functioning of the country in the field of defense, a peacetime and a special period. The legal nature of the "special period" is revealed, the relevant components, the grounds for its introduction and the time of its termination are determined. The content of the legal regime "martial law", and the concepts of "mobilization time", "military formations" is disclosed. In particular, it is emphasized that the concept of "mobilization time" can have two different meanings, and the meaning of this concept for determining the time limits of a special period. The paper substantiates the period of duration of the special period and analyzes the components that determine and are covered by the time boundaries of the special period. The author analyzes the legal concept of martial law, emphasizes the difference between the concepts of wartime and the legal regime of martial law, and their relationship with the understanding of the duration and spread of the special state. The moment of the beginning of the martial law regime and the legal basis for its introduction are investigated and determined. The work substantiates the period of the duration of a special period.

The significance of the Declaration by the Verkhovna Rada of Ukraine of a state of war for the beginning of the special period is determined. It is also stated that the recovery period after the end of hostilities cannot occur in a country in which there was no wartime.

The concept of "military authorities", "Armed Forces of Ukraine", "military formations" is investigated and analyzed.

The concept of "armed aggression" and actions that are considered armed aggression as the basis for the introduction of a special period are also studied.

It is concluded that the "special period" begins with the publication of the Decree of the President of Ukraine "On Mobilization", and the completion will be the full implementation of the Decree of the President of Ukraine "On Demobilization".

KEY WORDS: recovery period, military status, demobilization, the Armed Forces of Ukraine, mobilization, special period, military formations.

Метою написання статті є аналіз положень діючого законодавства України про наявність правових підстав дії в умовах сьогодення «особливого періоду» в Україні. Написання статті обґрунтовується необхідністю з'ясування та в подальшому можливого впровадження єдиного трактування наявності «особливого періоду» в умовах сьогодення оскільки це прямо впливає на соціальні гарантії, що надаються особам та на кваліфікацію адміністративних та кримінально караних правопорушень.

Наукові дослідження щодо тлумачення поняття «особливий період» залишилися поза увагою науковців. Окремим аспектам тлумачення тривалості особливого періоду в Україні та формування правової позиції приділив увагу Верховний Суд.

Так, Верховний Суд у листі від 13.07.2018 р. № 60-1543/0/2-18 висловив свою позицію про те, що «особливий період діє в Україні з 17.03.2014 р., після оприлюднення Указу Президента України від 17.03.2014 р. № 303/2014 «Про часткову мобілізацію». Президент України рішення про переведення державних інституцій на функціонування в умовах мирного часу не приймав.»

З самого початку необхідно зазначити, що відповідно до чинного законодавства яке регулює оборону України в Україні існує лише дві правові форми функціонування країни в сфері оборони, це мирний час та особливий період.

До роз'яснень Верховного Суду про наявність особливого періоду в Україні було висвітлено у Постанові Колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 30.06.2015 р., (справа № 21-112a15) щодо не обмеження «особливого періоду» лише часом на мобілізацію, однак не зважаючи на вказане рішення частина судів вказують на відсутність «особливого періоду» поза «строками проведення мобілізації» [1].

Так, ухвалою Київського апеляційного адміністративного суду від 04.02.2016 р. (справа № 826/18425/15) визначено, що дія «особливого періоду» обмежується строками, встановленими для проведення мобілізації, або часом, протягом якого діє воєнний стан і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій. А в умовах відсутності рішення про оголошення війни або мобілізації, чи закінчення строків, встановлених для проведення мобілізації, особливий період не діє.

У зазначеному рішенні, судом зроблено висновок, що «особливий період» в Україні діяв відповідно до виданих Указів Президента України «Про часткову мобілізацію» з 18.03.2014 р. по 02.05.2014 р., з 07.05.2014 р. по 21.06.2014 р., з 24.07.2014 р. по 07.09.2014 р. та відповідно з 20.01.2015 р. по 22.08.2015 р., а починаючи з 23.08.2015р., «особливий період» в Україні не діє [2].

Слід зазначити, що вказана судова практика виникла у зв'язку з неповним розумінням правової природи особливого періоду та такого поняття як мобілізація.

У законодавстві України закріплено декілька визначень «особливого періоду», а тому для повного розуміння наявності чи відсутності його в умовах сьогодення необхідно зробити аналіз діючих норм.

Так, ст. 1 Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 р. (зі змінами) цей термін тлумачить наступним чином: особливий період - період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій [3].

Більш ширше визначення міститься у ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», відповідно до якого: особливий період - період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій [4].

Статтею 1 Закону України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони» визначено: особливий період - у значенні, визначеному в Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Для цілей цього Закону не відноситься до особливого періоду відбудовний період після закінчення воєнних дій [5].

Вказана норма повертає нас при визначенні терміну «особливий період» до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Судова практика у якій зазначається про відсутність особливого періоду виникла у зв'язку з неповним розумінням суті правової природи «особливого періоду».

Так, відповідно до норм Закону України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» можливо визначити відповідні складові «особливого періоду» зокрема:

- період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій;

- виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

В умовах сьогодення, неоднозначність тлумачення, терміну «особливого періоду» в Україні виникає саме через заключну частину визначення у якій зазначено, що: «особливий період охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій».

Однією із основних причин невірної тлумачення відсутності особливого періоду є хибна думка, що у визначенні надано виключний перелік складових, які охоплює особливий період. Крім того, однією із проблем неоднозначного на даний час тлумачення наявності чи відсутності «особливого періоду» є відсутність офіційного закріпленого визначення – «час мобілізації».

Поняття «час мобілізації» може мати два різні змістовні навантаження.

У першому випадку «час мобілізації» - строки здійснення заходів щодо мобілізаційного розгортання Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, системи забезпечення життєдіяльності населення на функціонування в умовах особливого періоду. Тобто при такому

трактуванні поняття «час мобілізації» він обмежений строками, встановленими для проведення мобілізації.

У другому випадку «час мобілізації» - проміжок часу з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації до повного виконання Указу Президента України «Про демобілізацію».

Вказане питання залишається відкритим та законодавець чітко нам не дає відповіді на нього.

Автори вказаної статті наполягають на тому, що у контексті визначення «особливого періоду» «час мобілізації» - це проміжок часу з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації до повного виконання Указу Президента України «Про демобілізацію», тобто час коли країна знаходиться у «мобілізованому» стані.

Враховуючи визначення часу мобілізації якого ми у подальшому будемо притримуватись у вказаній статті необхідно зазначити, про хибність думки, що спостерігається при тлумаченні часу дії «особливого періоду» в частині обмеження його лише строком виконання Указу про мобілізацію, вказане доводить норма ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [6].

Так, вимогами ч. 6 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено вичерпний перелік видів військовою служби. Зокрема, одним із видів військової служби є: «військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період».

Отже, з даного виду військової служби можливо зробити висновок, що «особливий період» продовжується після завершення комплексу дій пов'язаних з мобілізацією (строку виконання Указу Президента України «Про часткову мобілізацію») зокрема, особи, які призвані за мобілізацією продовжують службу після строку проведення останньої, тобто строку виконання Указу Президента України «Про часткову мобілізацію».

Встановлення часу дії «особливого періоду» можливо лише шляхом комплексного аналізу діючих правових норм, які регулюють оборонну сферу нашої держави.

Перехід країни до особливого періоду пов'язаний з забезпеченням оборони України коли існує небезпека збройної агресії або безпосередньо сама збройна агресія. Саме за рахунок таких двох варіантів розгортання подій виникнення загрози Україні законодавцем і зазначається, що особливий період настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях. Тобто, при першому варіанті розвитку подій особливий період настає з моменту мобілізації, тобто коли можлива збройна агресія відносно України, але вона ще не відбулась (в умовах сьогодення обмеження лише проведенням мобілізації є політичним питанням). У другому варіанті особливий період настає з моменту введення правового режиму воєнного стану у разі безпосередньої збройної агресії щодо України.

Так, розглянемо перший випадок коли особливий період настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію, для визначення часу дії особливого періоду за таких умов необхідно більш чіткого усвідомлення, визначення самого терміну мобілізація.

У відповідності до вимог ст. 1 Закону України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» визначено, що:

мобілізація - комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано [4].

Відповідно до ч. 4 ст. 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» Зміст мобілізації становить:

- переведення національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також адміністративно-територіальних одиниць України на роботу в умовах особливого періоду;
- переведення Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту на організацію і штати воєнного часу.

Аналіз наведеного дозволяє зробити висновок, що мобілізацію за своєю суттю є комплексом планомірних заходів з переходу від «мирного часу» до «особливого періоду», після завершення яких економіка країни, підприємства, установи і організації починають функціонувати в умовах особливого періоду, а Збройні Сили України, інші військові формування, Оперативно-рятувальні служби цивільного захисту переходять на організацію і штати воєнного часу.

Як приклад пунктом 5 Указу Президента України «Про часткову мобілізацію», затвердженого Законом України № 113-VIII від 15.01.2015 р. постановлено Кабінету Міністрів України:

перевести національну економіку України на функціонування в умовах особливого періоду в обсягах, що гарантують безперебійне забезпечення потреб Збройних Сил України та інших військових формувань України під час виконання покладених на них завдань, привести визначені галузі, підприємства, установи та організації у ступінь «ПОВНА ГОТОВНІСТЬ»;

установити з метою мінімізації негативних наслідків для економіки держави обмеження під час виконання мобілізаційних завдань та довести їх до визначених суб'єктів національної економіки, які переводяться на функціонування в умовах особливого періоду, з введенням ступеня «ПОВНА ГОТОВНІСТЬ» [7].

Таким чином, на час закінчення строку проведення мобілізації ступінь «ПОВНА ГОТОВНІСТЬ» вважається введеною.

Крім того, у відповідності до вимог п. 4 Указу Президента України «Про часткову мобілізацію», затвердженого Законом України № 1126-VII від 17.03.2014 р. Збройні Сили України та інші військові формування переведені на організацію та штати воєнного часу [8].

У відповідності до вимог ч. 8. ст. 4 Закону України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» встановлено, що з моменту оголошення мобілізації (крім цільової) чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях настає особливий період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій [4].

З вищенаведеного можливо зробити висновок, що мобілізація це лише перехід до особливого періоду, що законодавець вказав, що особливий період охоплює час мобілізації з метою зарахування до часу «особливого періоду» часу виконання Указу Президента України «Про часткову мобілізацію» (тобто перехідного для держави періоду від функціонування в умовах «мирного часу» до функціонування в умовах «особливого періоду»).

Також законодавчо закріплене підтвердження існування «особливого періоду» і після часу виконання мобілізаційних заходів прослідковується у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» [6].

Так, п. 8 ст. 26 Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» зазначено, що під час дії особливого періоду з військової служби звільняються військовослужбовці:

- 1) з моменту оголошення мобілізації до часу, визначеного пунктами 2 або 3 цієї частини;
- 2) під час воєнного стану;
- 3) після прийняття рішення про демобілізацію.

Вказаною нормою Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» чітко охоплено проміжок часу «особливого періоду» від оголошення рішення про мобілізацію до введення воєнного стану або до прийняття рішення про демобілізацію.

Аналогічний висновок можливо зробити з аналізу ст. 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» зокрема, частина 17 та 18 визначає, що

- особливий період з моменту оголошення мобілізації до часу введення воєнного стану або до моменту прийняття рішення про демобілізацію військовослужбовцям надаються відпустки, передбачені частинами першою, шостою та дванадцятою цієї статті, і відпустки за сімейними обставинами та з інших поважних причин. Надання військовослужбовцям відпусток, передбачених частиною першою цієї статті, здійснюється за умови одночасної відсутності не більше 30 відсотків загальної чисельності військовослужбовців певної категорії відповідного підрозділу. Відпустки за сімейними обставинами та з інших поважних причин військовослужбовцям надаються із збереженням грошового забезпечення тривалістю не більш як 10 календарних днів [9].

- в особливий період під час дії воєнного стану військовослужбовцям можуть надаватися відпустки за сімейними обставинами та з інших поважних причин із збереженням грошового забезпечення тривалістю не більш як 10 календарних днів [9].

У другому випадку особливий період настає з моменту введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях.

Безпосередньо поняття воєнного стану надано у Законі України «Про оборону України» та Закону України « Про правовий режим воєнного стану».

Відповідно до статті 1. Закону України « Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

У ст. 1 Закону України «Про оборону України» воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень;

Як бачимо різниця між вказаними визначеннями полягає в тому, що поняття передбачене Законом України «Про правовий режим воєнного стану» розширене таким суб'єктом як військові адміністрації та передбачено такий вид діяльності як відсіч збройної агресії, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Правова основа введення воєнного стану окреслена у ст. 2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої «Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.»

Момент початку дії режиму воєнного стану можемо визначити зі ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» яка визначає порядок введення воєнного стану. Так режим воєнного стану вводить в країні з моменту набрання чинності законом яким затверджено указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, вказаний закон офіційно оприлюднюється разом із Указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Хибність твердження, що в визначенні «особливого періоду» яке надано законодавцем міститься виключний перелік часу який охоплює особливий період підтверджується відсутністю у вказаному часі часу воєнного стану. Необхідно зазначити, що воєнний час та правовий режим воєнного стану різні поняття.

Крім того, вважаємо, що особливий період може настати не тільки з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях ай з моменту початку воєнного часу.

Стан війни відповідно до статті 85 Конституції України оголошується Верховною радою України за поданням Президента України, вказане подання вносить президент керуючись статтею 106 Конституції України. Необхідно також зазначити, що оголошення стану війни має більш суттєве значення саме для норм міжнародного права, оскільки передбачає собою окрім правової ще й дипломатичну процедуру. Фактично введення стану війни є офіційним, в установленому порядку, повідомленні однією державою іншої про припинення між ними миру та перехід у стан війни.

Конституцією України передбачено різні процедури щодо введення стану війни (п. 9 ст. 85 Конституції України) та введення правового режиму воєнного стану (п. 31 ст. 85 Конституції України).

При розкритті етапів які охоплює особливий період, необхідно висвітлити час який зараховується законодавцем до часу особливого періоду це воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій. Вказані часові проміжки тісно пов'язані, та відбудовний період після закінчення воєнних дій не може настати в країні у якій не було воєнного часу.

У ст. 4 Закону України «Про оборону України» зазначено, що у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни.

Органи державної влади та органи військового управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів для відсічі агресії. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії.

З моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни.

Так, з ч. 3 ст. 4 Закону України «Про оборону України» можемо визначити момент початку та закінчення воєнного часу, зокрема «з моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який закінчується у день і час припинення стану війни».

Також під час висвітлення питання моменту настання воєнного часу необхідно приділити увагу можливості передбаченої ст. 4 «Про оборону України» настання воєнного часу з моменту фактичного початку воєнних дій. Воєнні дії відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про оборону України» починаються Збройними Силами України до початку оголошення стану війни на підставі відповідного рішення Президента України. При цьому вказана частина статті містить обов'язок для органів державної

влади та органів військового управління, які зобов'язані не чекаючи оголошення стану війни, вживати заходів для відсічі агресії. Тобто, законодавець з одного боку зобов'язав органи державної влади та органи військового управління не чикаючи оголошення стану війни вживати заходів для відсічі агресії, але Збройні Сили України та інші військові формування можуть діяти лише на підставі відповідного Указу.

Для того, щоб встановити з якого часу ж почнуться воєнні дії, тобто розпочнеться воєнний час який входить до особливого періоду необхідно визначити поняття «органи військового управління», «Збройні Сили України», «військові формування», вказані поняття не є настільки загальновідомими як поняття органи державної влади.

Відповідно до Закону України «Про оборону України» органи військового управління - Міністерство оборони України, інші центральні органи виконавчої влади, що здійснюють керівництво військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, Генеральний штаб Збройних Сил України, інші штаби, командування, управління, постійні чи тимчасово утворені органи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, призначені для виконання функцій з управління, в межах їх компетенції, військами (силами), з'єднаннями, військовими частинами, військовими навчальними закладами, установами та організаціями, які належать до сфери управління центральних органів виконавчої влади, а також військові комісаріати, що забезпечують виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації;

Також у Законі України «Про оборону України» мається визначення військового формування, відповідно до якого військово формування - створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій;

Поняття та структуру збройних сил можемо визначити з Закону України «Про Збройні Сили України».

Згідно ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України» Збройні Сили України - це військово формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

У ст. 3 Закону України «Про Збройні Сили України» вказана структура Збройних Сил України, відповідно до якої Збройні Сили України мають таку загальну структуру:

Генеральний штаб Збройних Сил України як головний орган військового управління;

Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України як орган управління міжвидовими та міжвідомчими угрупованнями військ (сил).

Види Збройних Сил України - Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили;

з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних Сил України;

окремий рід військ - Високомобільні десантні війська Збройних Сил України;

окремий рід сил – Сили спеціальних операцій Збройних Сил України.

Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій.

Тобто, як бачимо з вказаних визначень законодавцем покладено на суб'єктів обов'язок вживати заходи для відсічі агресії, але основний захід який належить до їх суті, тобто воєнні (бойові) дій, вони можуть розпочати лише після відповідного указу Президента.

Вказане невід'ємно пов'язано зі ч. 1 ст. 4 Закону України «Про оборону України» відповідно до якої у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни.

Вказаною частиною статті Президенту України надано право і одночасно на нього покладено обов'язок у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну прийняти рішення передбачені у ч. 1 ст. 4 Закону України «Про оборону України». З урахуванням структури вказаної статті Президент України надано можливість вибирати альтернативні варіанти залежно від обставин збройної агресії та(або) політичної волі.

Наприклад з урахуванням, що на даний час проходить збройна агресія проти України президентом у 2014 році прийнято рішення про проведення мобілізації, 26.11.2018 оголошено правовий режим воєнного стану.

Про наявність збройної агресії проти України можемо зробити висновок з розгляду положень Закону України «Про оборону України» яким передбачено, що збройна агресія - застосування іншою державою

або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій:

- вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України;
- блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав;
- напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України;
- застосування іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим в абзацах п'ятому - сьомому цієї статті діям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях;
- дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення дій, зазначених в абзацах п'ятому - восьмому цієї статті;
- застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів.

Про вчинення на даний час збройної агресії проти України можливо зробивши висновок навіть дослідивши Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», вказаним законом закріплений факт перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав в супереч встановленого законом порядку та окупації частини території України. Вказані дії іншої держави підпадають під поняття «збройна агресія проти України».

У пункті 2 статті 13 Закону України Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» вказано, що цим Законом Верховна Рада України відповідно до пункту 9 частини першої статті 85 Конституції України схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, що приймається відповідно до пункту 19 частини першої статті 106 Конституції України, для відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях і забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях.

Отже, з моменту вступу у силу Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями зобов'язані розпочати воєнні дії для відсічі і стримування збройної агресії. Тобто у зв'язку початку воєнних дій на даний момент в Україні настає воєнний час.

Також, необхідно розкрити поняття частково відбудовний період після закінчення воєнних дій. Необхідно зазначити про те, що вказаний період може настати лише після проведення воєнних дій. Тобто з урахуванням положень ст. 4 Законом України «Про оборону України» оскільки початок воєнних дій є фактичним початком воєнного часу відбудовний період настає після воєнного часу.

Але ми вважаємо, що при будь якому з варіантів настання «особливого періоду» проводитиметься мобілізація, тобто при введення режиму воєнного стану чи фактичному початку воєнних дій Збройними Силами України та іншим військовим формуванням необхідно перейти на штат воєнного часу, а підприємствам установам та організаціям на функціонування в умовах особливого періоду, оскільки продовження функціонування їх у режимі мирного часу не забезпечить нормального функціонування країни. Тобто весь проміжок часу після оголошення рішення про мобілізацію Збройні Сили України та інші військові формування передуватимуть на штаті воєнного часу а підприємства установи та організації будуть функціонувати у режимі особливого періоду. Єдиною правовою основою повернення до порядку функціонування у мирний час є проведення демобілізації.

Тобто, початок відбудовного періоду збігається з дати видання Указу Президента України «Про демобілізацію». Особливий період після видання вказаного Указу триває до завершення заходів щодо демобілізації тобто переходу підприємств установ та організацій на функціонування в умовах мирного часу і Збройні сили України та інші військові формування на штат мирного часу.

Отже, слід прийти до висновку, що «особливий період» розпочався в Україні з моменту оголошення «мобілізації», а тому необхідно визначити і час закінчення дії «особливого періоду».

Перш за все необхідно зазначити, що особливий період не закінчиться після закінчення строку дії правового режиму воєнного стану, оскільки єдиною підставою для переходу з особливого періоду на мирний час є процес демобілізації. Також, вважаємо, що твердження про те, що «особливий період» за таких умов закінчиться Указом Президента України «Про демобілізацію» є хибним.

Повертаючись до закріпленої п. 8 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» норми, можливо зробити висновок, що «особливий період» буде діяти і після оголошення рішення «Про демобілізацію» [6].

Вважаємо, що у будь-якому випадку, незалежно від підстав початку дії особливого періоду, моментом закінчення «особливого періоду» є момент повного виконання Указу Президента України «Про демобілізацію». Оскільки демобілізація - комплекс заходів, рішення про порядок і терміни проведення яких приймає Президент України, спрямованих на планомірне переведення національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на роботу і функціонування в умовах мирного часу, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту - на організацію і штати мирного часу. Тобто, лише після повного виконання Указу Президента України «Про демобілізацію» у строк який вказаний у зазначеному Указі, економіка країни, підприємства, устами та організації перейдуть на функціонування в умовах мирного часу, а Збройні Сили України, інші військові формування, Оперативно-рятувальні служби цивільного захисту - на організацію і штати мирного часу.

Як підсумок можливо зробити висновок, що «особливий період» розпочався з 17.03.2014, а саме з моменту оприлюднення Указу Президента України «Про часткову мобілізацію» і триває до сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 30.06.2015, (справа № 21-112a15). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46570780> // (дата звернення: 17.10.2019).
2. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 04.02.2016 (справа № 826/18425/15). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55514762> (дата звернення: 17.10.2019).
3. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12/print> (дата звернення: 16.10.2019).
4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. Відомості Верховної ради України. 1993. № 44. ст.416. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> (дата звернення: 17.10.2019).
5. Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони: Закон України від 12.05.2016 № 1356-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1356-19/print> (дата звернення: 16.10.2019).
6. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/print> (дата звернення: 17.10.2019).
7. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України, затверджений Законом України від 15.01.2015 № 113-VIII. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/15/2015> (дата звернення: 18.10.2019).
8. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України, затверджений Законом України від 17.03.2014 № 1126-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2014> (дата звернення: 17.10.2019).
9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/print>. (дата звернення: 18.10.2019).

REFERENCES

1. Postanova Kolegii suddiv Sudovoi palaty v administratyvnyh spravah Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 30.06.2015 (sprava № 21-112a15). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46570780> // (data zvernennya: 17.10.2019).
2. Ukhvala Kyivskogo apeliatsiinogo administratyvnogo sudu vid 04.02.2016 (sprava № 826/18425/15). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55514762> (data zvernennia: 17.10.2019).
3. Pro oboronu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 06.12.1991 № 1932-XII (zi zminamy ta dopovnenniamy). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12/print> (data zvernennia: 16.10.2019).
4. Pro mobilizatsiinu pidgotovku ta mobilizatsiiu: Zakon Ukrainy vid 21.10.1993 № 3543-XII. Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy. 1993. № 44. st.416. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> (data zvernennia: 17.10.2019).
5. Pro osoblyvosti zdiisnennia zakupivel tovariv, robit i poslug dlia garantovanogo zabezpechennia potreb oborony: Zakon Ukrainy vid 12.05.2016 № 1356-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1356-19/print> (data zvernennia: 16.10.2019).
6. Pro viiskovyi obov'iazok i viiskovu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 25.03.1992 № 2232-XII (zi zminamy ta dopovnenniamy). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/print> (data zvernennia: 17.10.2019).
7. Pro chastkovu mobilizatsiiu: Ukaz Prezidenta Ukrainy, zatverdzhnyi Zakonom Ukrainy vid 15.01.2015 № 113-VIII. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/15/2015> (data zvernennia: 18.10.2019).
8. Pro mobilizatsiiu: Ukaz Prezidenta Ukrainy, zatverdzhnyi Zakonom Ukrainy vid 17.03.2014 № 1126-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2014> (data zvernennia: 17.10.2019).
9. Pro sotsialnyi i pravovyi zahyst viiskovosluzhbovtstv ta chleniv ih semei: Zakon Ukrainy vid 20.12.1991 № 2011-XII (zi zminamy ta dopovnenniamy). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/print> (data zvernennia: 18.10.2019).

УДК 316:774

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-13

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВОНАВЦІВ: ПРАКТИКА СТВОРЕННЯ WEB-ПОРТФОЛІО

Пахомова І. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: pakhomova.ua@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

АНОТАЦІЯ: у статті зазначено, що особливе місце належить праву на інформацію, тому актуальним є аспект реалізації та захисту персональних даних в Інтернеті, наукове обґрунтування, правове регулювання зазначених прав і закріплення їх відповідного статусу; відзначено, що вирішення питання інформатизації українського освітнього простору має відбуватися зокрема пошуком нових засобів, форм і способів взаємодії соціокультурних інститутів (медіа та освіти); наголошено, що сьогодні ці завдання покликана вирішити медіаосвіта; формування медіакомпетентності напряму стосується майбутніх правознавців, оскільки на них покладено відповідальність за передачу знань і досвіду на практиці, тобто здійснення консультативної діяльності в умовах загальної інформатизації; питання про медіакомпетентність майбутнього правознавця актуалізується ще й тому, що в суспільстві спостерігається неузгодженість досвіду взаємодії з медіа у старшого покоління і молоді; наголошено, що через медіаторність педагог у закладі вищої освіти зможе розширити уявлення студентів – майбутніх правознавців, про медіа, розкрити інтелектуальний потенціал сучасних інформаційних технологій і медіакультури; зазначено, що «Web-портфоліо» є web-базованим ресурсом, який відображає зростання навчальних або професійних досягнень власника; цінність такого web-портфоліо очевидна також і в питанні потенційного працевлаштування і в самопрезентації себе як компетентного фахівця; наголошено, що практику запровадження web-портфоліо варто запроваджувати у діяльність ЗВО; зазначено, що також бувають «хибні портфоліо», що презентують фахівця без досвіду роботи, але з наявними вміннями; наголошено, що існує небезпека стати «заручником мережі» та опиратися її загрозливим викликам.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: web-портфоліо, компетентність, фахівець, заклад вищої освіти, майбутній правознавець, медіа, інформація, працевлаштування, інформаційна компетентність, права.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПРАВОВЕДОВ: ПРАКТИКА СОЗДАНИЯ WEB-ПОРТФОЛИБО

Пахомова И. А.,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: pakhomova.ua@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

АННОТАЦИЯ: в статье указано, что особое место принадлежит праву на информацию, поэтому актуальным является аспект реализации и защиты персональных данных в Интернете, научное обоснование, правовое регулирование указанных прав и закрепление их соответствующего статуса; отмечено, что решение вопроса информатизации украинского образовательного пространства должно происходить в том числе путем поиска новых средств, форм и способов взаимодействия социокультурных институтов (медиа и образования); отмечено, что сегодня эти задачи призвано решить медиаобразование; формирование медиакомпетентности касается будущих правоведа, поскольку на них возложена ответственность за передачу знаний и опыта на практике, то есть осуществление консультационной деятельности в условиях всеобщей информатизации; вопрос о медиакомпетентности будущего правоведа актуализируется еще и потому, что в обществе наблюдается несогласованность опыта взаимодействия с медиа у старшего поколения и молодежи; отмечено, что из-за медиаторства педагог в заведении высшего образования сможет расширить представление студентов - будущих правоведа, о медиа, раскрыть интеллектуальный потенциал современных информационных технологий и медиакультуры; указано, что «Web-портфоліо» является web-базирующим ресурсом, который отражает рост учебных или профессиональных достижений владельца; ценность такого web-портфоліо очевидна также и в вопросе потенциального трудоустройства и в самопрезентации себя как компетентного специалиста; отмечено, что практику

ведения web-портфоліо стоить вводити в діяльність ЗВО; указано, що також бувають «ложные портфоліо», представляючі спеціаліста без опыта роботи, но с имеющимися умениями; отмечено, что существует опасность стать «заложником сети» и сопротивляться ее угрожающим вызовам.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: web-портфоліо, компетентность, специалист, учреждение высшего образования, будущий правовед, медиа, информация, трудоустройство, информационная компетентность, права.

LEGAL ASPECTS OF FORMATION OF INFORMATION JURISDICTION OF FUTURE JURISTS: THE PRACTICE OF CREATING A WEB PORTFOLIO

Pakhomova Irina,

Doctor of Law,

Associate Professor of the Department
of State Law Disciplines

Faculty of Law

V.N. Karazin Kharkiv National University,

Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,

e-mail: pakhomova.ua@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-7161-3598>

ANNOTATION: the article states that a special place belongs to the right to information, so the aspect of realization and protection of personal data on the Internet, scientific substantiation, legal regulation of these rights and consolidation of their respective status are relevant; it is noted that the solution of the issue of informatization of the Ukrainian educational space should be in particular the search for new means, forms and ways of interaction of socio-cultural institutions (media and education); it is emphasized that today these tasks are intended to be solved by media education; formation of media competence directly concerns future jurists, since they are responsible for the transfer of knowledge and experience in practice, that is, consulting activities in the context of general informatization; the issue of media competence of the future jurist is also relevant because in society the inconsistency of the experience of interaction with the media in the older generation and the youth is observed; it is emphasized that through media creativity the teacher in higher education institution will be able to broaden the students' view of future jurists, about the media, unlock the intellectual potential of modern information technologies and media culture; noted that "Web Portfolio" is a web-based resource that reflects the growth of the owner's educational or professional achievements; the value of such a web-portfolio is also evident in the issue of potential employment and in self-presentation of oneself as a competent specialist; it is emphasized that the practice of introducing web portfolios should be implemented in the activities of the HEA; it is noted that there are also "wrong portfolios" that present a specialist with no experience, but with the available skills; it was stressed that there was a danger of being "hostage to the network" and resisting its threatening challenges.

KEY WORDS: web-portfolio, competence, specialist, institution of higher education, future jurist, media, information, employment, information competence, rights.

Ми живемо у час тотальних і докорінних змін у всіх сферах. Нарешті поступово з'являються і впроваджуються в життя нормативні документи, що регламентують і стандартизують надання освітніх послуг у сфері вищої юридичної освіти. Зокрема вже затверджено стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти [1] та представлено на громадське обговорення напрацьований спільно з Мін'юст України Проект Концепції реформування юридичної освіти [2].

Тотальна інформатизація вже не вимагає якогось спеціального доведення і сприймається як реальність сьогодення, але концепції інформаційного суспільства чи електронного врядування досі немає, а функціонування мережевих систем, закріплення державно-владного впливу шляхом правового регулювання не досліджується системно, тому немає цілісного уявлення зазначених явищ, як і усвідомлення всіх підступів і загроз та протидії їм у частині зв'язку зазначених явищ зі світовою мережею Internet, адже разом з широкими можливостями в умовах становлення інформаційного суспільства існують дуже серйозні виклики і загрози, на які необхідно відповідно реагувати. Права людини перебувають на поверхні всіх суспільних перетворень, а особливе місце з-поміж інших належить праву на інформацію, адже воно узгоджує відносини між органами державної влади з конкретною людиною. Тут актуальним є аспект реалізації та захисту персональних даних в Інтернеті, наукове обґрунтування, правове регулювання зазначених прав і закріплення їх відповідного статусу [3].

В умовах постіндустріального суспільства також не менш актуальне питання інформатизації українського освітнього простору. Його варто вирішувати не лише динамічними методами розвитку інформаційного освітнього середовища, а й пошуком нових засобів, форм і способів взаємодії соціокультурних інститутів (медіа та освіти), а також супроводу і оцінки ефективності навчально-виховного процесу в умовах інформаційного суспільства. На сьогоднішній день ці завдання покликана вирішити медіаосвіта. Медіаосвіта, на наш погляд, – сфера знань, яка не ставить перед собою завдання захистити сучасне покоління від впливу медіа. В першу чергу, медіаосвіта покликана підготувати молоде покоління до життя в інформаційно насиченому суспільстві, тобто навчити жити в гармонії зі ЗМІ, здійснювати компетентну навігацію в інформаційному просторі, навчити вчитися, для себе і з зиском для

майбутньої кар'єри, раціонально використовуючи контент інформаційного простору. Іншими словами, в умовах медіатизованого суспільства стає важливим формування медіакомпетентної особистості.

Особливим чином це питання стосується майбутніх правознавців, оскільки на них покладено відповідальність за передачу знань і досвіду на практиці, тобто здійснення консультативної діяльності в умовах загальної інформатизації. Є очевидним, що в інформаційному постіндустріальному суспільстві існує соціальне замовлення на медіакомпетентного юриста, здатного здійснювати пошук, відбір, використання, оцінку інформації в інформаційному полі сучасного суспільства; створювати і передавати медіатексти в різних форматах. Питання про медіакомпетентність майбутнього правознавця актуалізується ще й тому, що в суспільстві спостерігається неузгодженість досвіду взаємодії з медіа у старшого покоління і молоді. Сучасний школяр чи студент вільно використовують різні форми медіа (Інтернет, SMS-повідомлення, електронна пошта, мобільні месенджери, старт-годинники, інші мобільні комунікації). Подібна ситуація говорить про те, що молодому користувачеві на сьогоднішній день комфортніше перебувати в умовах інформаційного суспільства, ніж подекуди його вчителю чи викладачу. Є різні типи культур (за М. Мід), які доводять необхідність цілеспрямованої медіаосвіти майбутнього правознавця. М. Мід розрізняє в людській історії три типи культур з точки зору трансляції досвіду між поколіннями: постфігуративна, де діти вчать, перш за все, у своїх попередників; конфігуративна, де діти і дорослі вчать у своїх однолітків; префігуративна, що виникає в середині ХХ ст., та визначає новий тип соціального зв'язку між поколіннями, коли спосіб життя старшого покоління не тяжіє над молодшим. У всіх частинах світу, де всі народи світу об'єднані електронною комунікативною мережею, у молодих людей виникла спільність досвіду, якого ніколи не було і не буде у старших, і навпаки, старше покоління ніколи не побачить в житті молодих людей повторення свого безпрецедентного досвіду змін, які змінюють одна одну. Цей розрив між поколіннями цілком новий, він глобальний і загальний» [4, с. 361]. Отже, наша традиційна освіта, орієнтована на передачу досвіду від старших до молодших, змінюється префігуративним типом культурної організації, орієнтованим на майбутнє. У такій соціокультурній ситуації, де відбувається зміна типу відносин між поколіннями, неминуча зміна змісту підготовки майбутніх правознавців. Подібний факт, на думку Л. Казанцевої, «призводить до необхідності ведення роботи з вивчення засобів масової комунікації у закладах вищої освіти» (далі – ЗВО) [5], отже, необхідно вести цілеспрямовану роботу з формування готовності студентів юридичних спеціальностей до реалізації медіаосвіти в практичній діяльності. Звідси можна припустити, що викладач ЗВО, визначивши перед собою мету – сформувати медіакомпетентну особистість в особі студента – майбутнього правознавця, готового до здійснення професійно-культурного діалогу з інформаційним суспільством, повинен здійснювати цілеспрямовану підготовку студентів до реалізації медіаосвіти в їхній майбутній практичній діяльності. Стратегія формування медіакомпетентного фахівця в галузі юриспруденції може бути, на наш погляд, реалізована через медіаторність студентів. «Медіаторність передбачає широкий простір технічних засобів, що включають радіо, телебачення, пресу, аудіозапис, комп'ютерну графіку тощо» [6, с. 3].

Через медіаторність педагог у ЗВО зможе розширити уявлення студентів – майбутніх правознавців, про медіа, розкрити інтелектуальний потенціал сучасних інформаційних технологій і «медіакультури як засобу для подальшої безперервної самоосвіти» [7, с. 74]. Продовжуючи міркувати про медіаторність, слід звернути увагу на те, що сучасні інформаційні технології дозволяють практично будь-якій людині не лише освоїти різні спеціальні уміння та навички, отримати доступ до існуючих інформаційних джерел і широко використовувати отримані з їх допомогою інформаційні дані, але і створювати власні інформаційні продукти. Одним з таких продуктів є «web-портфоліо».

Тривалий час «портфоліо» використовувалося лише як автентичне оцінювання результатів освітньо-професійних досягнень учнів. На наш погляд, автори підходу недооцінюють його освітній та інтелектуальний потенціал. У вік інформатизації і електронної комунікації настійно рекомендується, щоб і студенти створювали «web-портфоліо». Розробка портфоліо такого формату дозволяє легко розвивати комплекс медіаосвітніх знань і умінь, тим самим формувати медіакомпетентність у студента. Таким чином, з одного боку, «web-портфоліо» виступає засобом автентичного оцінювання результатів освітньо-професійних досягнень, а з іншого боку, містить у собі величезний медіаосвітній потенціал. «Web-портфоліо» (web-portfolio) є web-базованим ресурсом, який відображає зростання навчальних або професійних досягнень власника. Web-портфоліо студента, школяра – це web-сайт, на якому відображаються освітні результати – результати виконання лабораторних робіт, проектних завдань, спільної діяльності»[8]. «Web-портфоліо» розрізняють за суб'єктами діяльності як індивідуальне і групове. Таким чином, web-портфоліо може створюватися як одним студентом, так і студентською групою. Усередині практико-результативної діяльності можна виділити такі види web-портфоліо як практико-орієнтовані, проблемно-орієнтовані, проблемно-дослідні, тематичні. Залежно від специфіки мети web-портфоліо розрізняють web-портфоліо досягнень, web-портфоліо особистого зростання, web-портфоліо проекту. За часом створення web-портфоліо діляться на тижневе, семестрове, курсове [9]. Аналіз сучасних on-line видань свідчить, що однією з невід'ємних переваг web-портфоліо можна вважати

можливість демонстрації результатів освітньо-професійних досягнень студентів у віртуальному просторі перед потенційним роботодавцем. Маючи особисте web-портфоліо, студент зможе демонструвати власну медіаосвітню компетентність, яка, в свою чергу, є одним з перших пунктів у списку вимог до претендента на сучасному ринку праці. Наявність web-портфоліо дозволяє майбутньому правознавцю позиціонувати себе як компетентного фахівця, готового жити і працювати в умовах інформаційного суспільства. Зі стрімкою швидкістю «web-портфоліо» стало відомим як серед американських, так і європейських педагогів, а з початку 2000-х стало популярним і на пост-радянському просторі. Вважаємо, що практику запровадження web-портфоліо можна сміливо запроваджувати у діяльність ЗВО, зокрема почати з проведення міжкафедрального семінару «Web-портфель як засіб моніторингу професійного зростання студента-правознавця». Метою такого семінару стане розширення медіаосвітнього простору ЗВО і формування медіакомпетентності студентів спеціальності «Право». На такому семінарі варто представити доповіді викладачів, аспірантів і студентів. Також доцільно підготувати презентацію web-портфоліо як одного з інноваційних засобів моніторингу освітньо-професійних досягнень студентів. Студенти, як і викладачі, можуть долучитися до наповнення сторінок web-сайту факультету відповідною інформацією.

Цінність web-портфоліо для майбутнього правознавця очевидна ще й тому, що юриспруденція належить до тих сфер професійної діяльності, в яких «старт» кар'єри за відсутності практичного досвіду майже неможливий. Тому, не перестаючи бути студентом юридичного факультету, саме завдяки такому наявному web-портфоліо можна відшукати можливість стажування (роботи з частковою зайнятістю) або ні, навпаки – вона сама тебе може знайти. А це можуть бути як вітчизняні, так і міжнародні компанії, тренінги, стипендіальні програми, фірми, корпорації та організації, клуб майбутніх адвокатів, юридична клініка тощо.

Інколи складають так зване «хибне портфоліо», у якому викладають результати робіт, що свідчать про майстерність їх виконавця, проте ці роботи їм ніхто не замовляв, а вони були вигадані самим дописувачем, таким чином, демонструючи, що він вмів [10]. Це також може допомогти під час самопрезентації особи.

Контекст розмови про web-портфоліо є зовсім неоднозначним. Тож, як ми вже зазначили, це є важлива та невід'ємна складова (само)презентації особи в суспільстві. Також не слід забувати, що це є авторська праця, розміщена у вільному доступі, тому без можливості прямого захисту, ідею її створення може бути «запозичено» ким завгодно. Крім того, згідно із ч. 11 ст. 52-1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [11] власники веб-сайтів зобов'язані розміщувати на власних веб-сайтах (...) достовірну інформацію про себе (...) або контактну інформацію, у т.ч. адресу електронної пошти, номер телефону, за якими з ними можливо оперативно зв'язатися (...). Тож чи готові ви оприлюднити вашу приватну інформацію на загал? Використання світової мережі Інтернет також таїть у собі підступ навали неперевіреної інформації та дезінформації або небезпеки кібератак на наявну інформацію або незаконної зміни чи перекручення оприлюдненої інформації (така «практика» зокрема має місце в ресурсі Вікіпедія).

Отже, очевидно, що питання створення web-портфоліо є актуальним для вузівської освіти майбутніх правознавців. Видається доцільним опанування медіакомпетентністю за допомогою web-портфоліо, адже це дасть можливість молодим фахівцям понести свої знання і досвід у практичну діяльність, що зробить її ще більш ефективною.

Проте не варто ставати заручником життя в світовій мережі та втрачати духовну свободу або дозволити мережі цілковито поглинути себе. Також складними є опір, протидія, попередження і боротьба із загрозливими викликами, такими як захист авторських прав, хакерство чи кіберзлочинність тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ «Затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти № 1379 від 12.12.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.
2. Проект Концепції реформування юридичної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennnya-napracovani-j-spilno-z-ministerstvom-yusticiyi-ukrayini-proekt-konceptsiyi-reformuvannya-yuridichnoyi-osviti>.
3. Сопілко І.М. Становлення інформаційного суспільства та інформаційні загрози в мережі інтернет // Юридичний вісник. – 2017. – № 3 (44). – С. 61–69.
4. Культура и мир детства: избр. произведения / М. Мид; [пер. с англ. и коммент. Ю.А. Асеева; сост., авт. послесл. и отв. ред. И. С. Кон]. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
5. Казанцева Л. Педагогические условия подготовки будущих специалистов к реализации медиаобразования в учебном процессе // Учитель. – 2006. – № 5. – С. 57–62.
6. Спичкин А. В. Что такое медиаобразование. – Курган: Изд-во КИПКРО, 1999. – С. 13.
7. Новикова А.А. Федоров А.В. Медиаобразовательные квесты // Инновации в образовании. – 2008. – № 10. – С. 71–93.
8. Веб-портфоліо [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B1-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%84%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BE>.

9. Полилова Т. А. Концепция электронного веб-портфолио [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://schools.keldysh.ru/courses/e-portfolio.htm>.

10. Top-5 можливостей для студентів-правників отримати досвід роботи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://loyer.com.ua/uk/top-5-mozhливостей-dlya-studentiv-pravnikov-otrimati-dosvid-roboti>.

11. Закон України «Про авторське право і суміжні права» № 3792-12 від 23.12.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3792-12>.

REFERENCES

1. Nakaz «Zatverdzhennya standartu vishoyi osviti za specialnistyu 081 Pravo dlya pershogo (bakalavrskogo) rivnya vishoyi osviti № 1379 vid 12.12.2018 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.

2. Proekt Konceptiyi reformuvannya yuridichnoyi osviti [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-napracovaniy-spilno-z-ministerstvom-yusticiyi-ukrayini-proekt-konceptiyi-reformuvannya-yuridichnoyi-osviti>.

3. Sopilko I.M. Stanovlennya informacijnogo suspilstva ta informacijni zagrozi v merezhi internet // Yuridichnij visnik. – 2017. – № 3 (44). – S. 61–69.

4. Kul'tura i mir detstva: izbr. proizvedeniya / M. Mid; [per. s angl. i komment. YU.A. Aseeva; sost., avt. poslesl. i otv. red. I. S. Kon]. – M.: Nauka, 1988. – 429 s.

5. Kazanceva L. Pedagogicheskie usloviya podgotovki budushchih specialistov k realizacii mediaobrazovaniya v uchebnom processe // Uchitel'. – 2006. – № 5. – S. 57–62.

6. Spichkin A. V. CHto takoe mediaobrazovanie. – Kurgan: Izd-vo KIPKRO, 1999. – S. 13.

7. Novikova A.A. Fedorov A.V. Mediaobrazovatel'nye kvesty // Innovacii v obrazovanii. – 2008. – № 10. – S. 71–93.

8. Veb-portfolio [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B1-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%84%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BE>.

9. Polilova T. A. Konceptiya elektronnoho veb-portfolio [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://schools.keldysh.ru/courses/e-portfolio.htm>.

10. Top-5 mozhlivostej dlya studentiv-pravnikov otrimati dosvid roboti [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://loyer.com.ua/uk/top-5-mozhlivostej-dlya-studentiv-pravnikov-otrimati-dosvid-roboti>.

11. Zakon Ukrayini «Pro avtorske pravo i sumizhni prava» № 3792-12 vid 23.12.1993 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3792-12>.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

УДК 343.3/7 : 343.85

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-14

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОСТКРИМІНАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Житний О. О.,

доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Терещук С. С.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: serg.ter@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0000-0002-7263-4155>

АНОТАЦІЯ: роботу присвячено вивченню такої категорії сучасного кримінального права України як «кваліфікація посткримінальної поведінки». Відзначається, що вона відображає послідовність, порядок і наслідки кримінально-правової оцінки дій або бездіяльності особи після вчиненого нею злочину, котрі не охоплюються складом вчиненого злочину. Автори констатують, що посткримінальна поведінка, поряд з поведінкою кримінальною (злочинною), сьогодні увійшла до структури предмету кримінального права. Тому особи, які здійснюють правозастосування, мають бути належним чином обізнані з особливостями її правової оцінки.

Посткримінальна поведінка (наприклад, ухилення особи від суду, її дійове каяття, дотримання або ж порушення нею умов передачі на поруки чи умов випробування при звільненні від відбування покарання, сумлінне ставлення до праці, примирення з потерпілим і т. ін.) може бути як позитивною, так і негативною. Перша тягне для особи, яка вчинила злочин, сприятливі кримінально-правові наслідки у виді скасування або зменшення обмежень її прав та свобод, зумовлених вчиненням нею злочину. Друга – тягне додаткові такі обмеження або позбавлення певних прав у кримінально-правових відносинах.

Констатується, що питання кваліфікації посткримінальної поведінки особи поки що мало розроблені юридичною наукою. Пропонується застосування в цьому напрямку досліджень надбань теорії кваліфікації злочину.

Визначено типові етапи й стадії кваліфікації посткримінальної поведінки.

Кваліфікацію посткримінальної поведінки визначено як встановлення тотожності дій або бездіяльності особи після скоєння нею злочину ознакам складу посткримінальної поведінки, встановленим у диспозиції відповідної норми КК, та ухвалення акту, в якому закріплюється така тотожність й визначається можливість застосування до особи передбаченою такою нормою кримінально-правового наслідку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кваліфікація, кримінальний закон, кримінально-правова норма, посткримінальна поведінка, застосування закону, правова оцінка, кримінально-правові наслідки.

ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПОСТКРИМИНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Житный А. А.,

доктор юридических наук, профессор, заведующий
кафедрой уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Терещук С. С.,

кандидат юридических наук,
старший преподаватель кафедры
уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: serg.ter@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0000-0002-7263-4155>

АННОТАЦИЯ: работа посвящена изучению такой категории современного уголовного права Украины как «квалификация посткриминального поведения». Отмечается, что она отражает последовательность, порядок и последствия уголовно-правовой оценки действий или бездействия лица после совершенного им преступления, которые не охватываются составом этого преступления. Авторы констатируют, что посткриминальное поведение, наряду с поведением уголовной (преступлением), сегодня вошло в структуру предмета уголовного права. Поэтому лица, осуществляющие правоприменение, должны быть надлежащим образом ознакомлены с особенностями его правовой оценки.

Посткриминальное поведение (например, уклонение лица от суда, его деятельное раскаяние, соблюдение или нарушение им условий передачи на поруки или условий испытания при освобождении от отбывания наказания, добросовестное отношение к труду, примирение с потерпевшим и т. д.) может быть как позитивным, так и негативным. Первая влечет для лица, совершившего преступление, благоприятные уголовно-правовые последствия в виде отмены или уменьшения ограничений его прав и свобод, обусловленных совершением им преступления. Вторая – влечет дополнительные такие ограничения или лишения определенных прав в уголовно-правовых отношениях.

Констатируется, что вопрос квалификации посткриминального поведения лица пока мало разработаны юридической наукой. Предлагается применение в этом направлении исследований достижений теории квалификации преступления. Определены типовые этапы и стадии квалификации посткриминального поведения.

Квалификация посткриминального поведения определена как установление тождества действий или бездействия лица после совершения им преступления признакам состава посткриминального поведения, установленным в диспозиции соответствующей нормы УК, и принятия акта, в котором закрепляется такая тождественность и определяется возможность применения к лицу предусмотренного такой нормой уголовно-правового последствия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: квалификация, уголовный закон, уголовно-правовая норма, посткриминальное поведение, применение закона, правовая оценка, уголовно-правовые последствия.

CONTROVERSIAL ISSUES ON THE QUALIFICATION OF POST-CRIMINAL BEHAVIOR

Zhytnyi Oleksandr,

Doctor in Law, Professor, head of Criminal
and Legal Disciplines
Department of the Law Faculty
of V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Tereshchuk Sergij,

PhD, Senior lecturer of Criminal
and Legal Disciplines
Department of the Law Faculty
of V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: serg.ter@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0000-0002-7263-4155>

ANNOTATION: the paper is focused on studying such a category of modern criminal law of Ukraine as “qualification of post-criminal behavior”. It has been noted that it reflects the sequence, procedure and consequences of the criminal assessment of the actions or omission of a person after the committed crime, which are not covered by corpus delicti of the committed crime. The authors have stated that post-criminal behavior, along with criminal behavior (a crime), is now included into the structure of the subject matter of criminal law. Therefore, persons carrying out legal enforcement must be properly aware of the specifics of its legal assessment.

Post-criminal behavior (for example, evasion of court hearings, person’s active repentance, compliance with or violation of admission by bail conditions or probation conditions, conscientious conduct, reconciliation with the victim, etc.) can be both positive, and negative. The first entails favorable criminal consequences for the person who committed the crime in the form of abolishing or reducing the restrictions of his or her rights and freedoms caused by the crime commission. The second, entails additional such restrictions or deprivation of certain rights within criminal relations.

It has been stated that the issues of qualification of post-criminal behavior of a person have not been developed by legal science yet. It has been offered to apply the theory of qualification of a crime in this field of research.

Typical stages and phases of post-criminal behavior qualification have been determined.

The qualification of post-criminal behavior has been defined as establishment of the identity of actions or omission of a person after committing a crime to the features of post-criminal behavior’s corpus delicti, set in the disposition of the relevant norm of the Criminal Code, and adopting an act, which establishes such identity and determines the possibility of applying criminal consequences to a person provided by such norm.

KEY WORDS: qualification, criminal law, criminal and legal norm, post-criminal behavior, application of the law, legal assessment, criminal consequences.

У ході розбудови правової держави, прискорення процесів зміцнення громадянського суспільства й проведення нового етапу реформ у найважливіших сферах суспільно-політичного життя важливого значення набувають питання забезпечення правопорядку на території України та досягнення необхідного ступеню законослухняності в контингенті осіб, пов’язаних із нею статусом громадянина. Одним із очікуваних результатів цих процесів має стати зменшення кількості правопорушень, зокрема, й кримінальних. Це дозволить надавати реальні гарантії додержання прав, свобод та безпеки людини й громадянина, концентрувати увагу на позитивних феноменах суспільного буття, витратити публічні ресурси на задоволення актуальних соціальних потреб.

Зазначені обставини потребують нових і навіть новаторських підходів у формуванні інституційних, функціональних і методологічних засад реалізації кримінальної політики держави, підвищення ефективності застосування її нормативного матеріального компоненту – кримінального права.

Головним (тривалий час – єдиним) складником предмета зазначеної галузі був злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне, винне й каране діяння (дія, бездіяльність або їх поєднання). Тому більшість наукових досліджень і законодавчих новел в сфері кримінального права стосуються проблем кримінальної поведінки (злочину) і її правових наслідків (кримінальної відповідальності, покарання тощо). Водночас, сфера поведінки особи, яку сьогодні регулює кримінальний закон, та яка у зв’язку із цим стає об’єктом офіційної (публічної) оцінки, здійснюваної крізь призму вимог цього закону, фактично значно ширша, аніж злочинні діяння. У процесі еволюції кримінального права й розвитку кримінального законодавства до змісту предмета галузі увійшли й прояви поведінки незлочинної – як девіантної, так і соціально позитивної. Відносно новими елементами у цьому предметі стали передбачені нормами галузевого законодавства діяння особи, які у її співвідношенні зі злочином виступають посткримінальною (післязлочинною) поведінкою (такі, наприклад, як ухилення особи від суду, її дійове

каяття, дотримання або порушення нею умов передачі на поруки чи умов випробування при звільненні від відбування покарання, сумлінне ставлення до праці, примирення з потерпілим і т. ін.). Феномен незлочинної, але кримінально значимої поведінки особи потрапляє в поле зору фахівців досить часто. Так, позитивні й негативні посткримінальні вчинки вивчаються у ході досліджень інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, судимості, заохочувальних норм у кримінальному законодавстві України, заохочення суспільно корисної мотивації, спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (відповідна проблематика презентована в публікаціях Ю. В. Бауліна, А. А. Вознюка, Ю. В. Луценка, О. В. Наден, Є. О. Письменського, П. В. Хряпінського, Н. Б. Хлистової та багатьох інших вітчизняних науковців).

Розширення предмету кримінального права зумовило необхідність перегляду й доповнення методів управління кримінально-правовими відносинами в цілому й поведінкою їх суб'єктів зокрема, а також засобів і прийомів надання фахової оцінки цій поведінці. Так, стрімке збільшення на останні десятиліття видів кримінально значимої соціально позитивної посткримінальної поведінки особи (що підтверджується, зокрема, помітною позитивною динамікою заохочувальних приписів Загальної й Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України) зумовило зростання цінності методу заохочення позитивної посткримінальної поведінки, який вимагає здійснення правової оцінки не лише вчиненого особою правопорушення, а й незлочинної соціально позитивної поведінки цієї особи після події злочину, оцінки деяких інших обставин, що безпосередньо із вчиненням злочинном не пов'язані [1, с. 555]. Наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності за деякими нормами Загальної частини КК (ст.ст. 45–47) та всіма нормами Особливої його частини (наприклад, ч. 3 ст. 175 КК, ч. 4 ст. 212 КК, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 4 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1 КК та ін.) не може бути законним і обґрунтованим без встановлення наявності й перевірки дійсності передбачених законом його підстав (якими є певні акти поведінки особи). Відповідні висновки, викладені у процесуальному акті (клопотанні про звільнення особи від кримінальної відповідальності чи ухвалі суду про таке звільнення) мають ґрунтуватися на ретельному дослідженні не лише ознак, які характеризують вчинений особою злочин, а й на вивченні характеристик її посткримінальної поведінки. Отже, в наведених випадках реалізація заохочувальної норми КК як підстави звільнення від кримінальної відповідальності забезпечується не лише остаточним рішенням суду (застосуванням до правопорушника заохочувальної санкції), а й діяльністю інших фахівців, які на різних стадіях кримінального провадження застосовують диспозицію заохочувальної норми, здійснюючи при цьому крізь призму положень закону оцінку юридично значущих обставин (подій, фактів, актів поведінки) та визначаючи наявність (можливо – й відсутність) підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Таким чином, ці норми мають розглядатися не лише як положення, які встановлюють такий правовий наслідок злочину, як відмова держави від засудження й покарання особи, що скоїла злочин, за умови її позитивної посткримінальної поведінки, але і як вимоги щодо здійснення інтелектуальної, аналітичної діяльності, в ході якої перевіряється наявність законних підстав для настання такого наслідку (для застосування заохочувальної санкції).

У зв'язку з викладеним вище важливою є думка, що застосування закону про кримінальну відповідальність не обмежується кваліфікацією вчиненого злочину та застосуванням відповідної (негативної) кримінально-правової санкції [1, с. 555]. Включає воно й оцінку інших обставин, з якими закон пов'язує зміни динаміки кримінально-правових відносин. Так, наприклад, у випадках, коли встановлюється наявність підстав для звільнення від кримінальної відповідальності, відповідну діяльність можна називати «кваліфікацією при звільненні від кримінальної відповідальності», метою якої є вирішення питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності конкретної особи, що вчинила злочин (а щодо імперативних видів звільнення – і про його необхідність) [2, с. 57]. Водночас, згадане поняття позначає функції лише суб'єкта, який здійснює звільнення особи від кримінальної відповідальності, тобто суду. Діяльність інших суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі (працівників правоохоронних органів, захисників) вона не позначає. Не охоплює воно й відповідної діяльності із встановлення обставин, які перебувають за межами підстав й умов вказаного кримінально-правового інституту. Для цього доцільно використовувати більш широке за обсягом поняття «кваліфікація посткримінальної поведінки».

На відміну від проблем кваліфікації злочинів, якій присвячено численні наукові праці правників, теоретичні й практичні аспекти кваліфікації посткримінальної поведінки у кримінальному праві досліджено недостатньо. В. О. Навроцький слушно підкреслює, що на практиці питання застосування норм, які регламентують посткримінальну поведінку, вирішуються неоднозначно, при цьому допускається чимало помилок. Роз'яснення ж вищих судових інстанцій (наприклад, Пленуму Верховного Суду України) існують лише щодо окремих таких питань. У теорії кримінального права відповідні положення комплексно також поки що не висвітлювалися. Тривалий час майже не відомими (або описаними в обмеженому обсязі) є засади практичного встановлення посткримінальної поведінки, вимоги до правозастосовної діяльності в цій сфері. Хоч слід помітити, що існує значна кількість літератури, виданої з однорідної проблематики – кримінально-правової оцінки поведінки кримінальної,

тобто кваліфікації злочинів. Значна кількість фахівців опікуються розробками як загальної теорії кваліфікації злочинів, так і кваліфікації окремих видів злочинної поведінки (проти життя, проти власності тощо). Вчення про засади, принципи, цілі, прийоми, методи, стадії й етапи цієї специфічної галузевої «експертизи» кримінально значимої дії або бездіяльності в українській правовій доктрині перебуває на досить високому науково-методологічному рівні розвитку. Це говорить, що науковці мають достатньо досвіду й фахових знань в цій сфері, які можуть бути використані й у напрямку досліджень застосування кримінального права до незлочинної поведінки. Водночас, практичні рішення про застосування диспозицій і санкцій кримінально-правових норм, які регулюють посткримінальну поведінку, нерідко не містять належної аргументації, що дозволяє піддати сумніву дотримання принципів законності та неупередженості при їх реалізації, знижує їх позитивний соціально-правовий потенціал. Однією з причин цього, на нашу думку, є недостатня увага доктрини кримінального права до питань кримінально-правової кваліфікації посткримінальної поведінки.

У чинному кримінальному законодавстві, як відомо, майже немає загальних положень щодо застосування кримінально-правових норм (за винятком правил призначення покарання та звільнення від нього). У кримінальному праві України вони існують здебільшого у вигляді теоретичних положень, усталеної практики. Найвизначніші з них викладено в правозастосовних або узагальнюючих рішеннях вищих судових інстанцій (наприклад, Пленум Верховного Суду України в кількох постановках (у п. 19 постанови № 15 від 08 жовтня 2004 р. «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів», у п. 28 постанови № 3 від 26 квітня 2002 р. «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» надав деякі роз'яснення, які стосуються розуміння судами деяких із положень КК про підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені ч. 4 ст. 212, ч. 3 ст. 263 КК [3]. Однак, загальних засад кваліфікації посткримінальної поведінки наразі не пропонується.

З приводу існування такого виду правозастосовної діяльності як кваліфікація посткримінальної поведінки у теорії кримінального права немає єдності. Так, на думку Н. Ф. Кузнецової, межа кваліфікації – закінчення злочину або не закінчення його з незалежних від волі суб'єкта причин. Тому для вирішення кваліфікаційних питань не мають залучатись санкції, призначення покарання, не повинна враховуватись така, що перебуває за межами складу злочину, посткримінальна поведінка [4, с. 18–19]. Заперечує існування інституту кримінально-правової кваліфікації посткримінальної поведінки П. П. Андрушко, який вважає, враховуючи поняття кримінально-правової кваліфікації, що оцінка посткримінальної поведінки особи здійснюється не з позиції встановлення наявності чи відсутності в такій поведінці складу злочину, а з позиції її врахування щодо можливості (чи неможливості) застосування до особи певних інститутів Загальної частини КК, чи норм про звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених у статтях Особливої частини КК. Визнаючи, що в багатьох випадках поведінка особи після вчинення нею злочину повинна отримувати оцінку з позиції кримінального закону, оскільки її характер і зміст можуть тягти за собою певні кримінально-правові наслідки, таку оцінку фахівець не розглядає як різновид кримінально-правової кваліфікації та обґрунтовує необхідність виділення самостійного, родового терміно-поняття «кримінально-правова оцінка поведінки особи, яка вчинила злочин». Його різновидами пропонується вважати: 1) кримінально-правову кваліфікацію вчиненого, що здійснюється на досудовому розслідуванні; 2) кримінально-правову кваліфікацію, здійснювану судом (кваліфікація злочину); 3) кримінально-правову оцінку посткримінальної поведінки особи, яка вчинила злочин [5, с. 156–157].

Інші автори визнають об'єктами кваліфікації в кримінальному праві не лише злочини, а й обставини, що виключають злочинність діяння та посткримінальну поведінку. Наприклад, Ю. В. Баулін виокремлює два види кримінально-правової кваліфікації: кваліфікацію злочинів та кваліфікацію посткримінальних юридичних фактів. На його думку, при застосуванні традиційних норм кримінального права (які передбачають покладення кримінальної відповідальності) здійснюється тільки один вид кримінально-правової кваліфікації – кваліфікація злочинів, а при застосуванні так званих альтернативних норм, що передбачають повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності, здійснюється одразу або з певним розривом у часі обидва названі види кримінально-правової кваліфікації [6, с. 416]. Окрему главу своєї праці «Основи кримінально-правової кваліфікації» В. О. Навроцький присвятив саме питанням кваліфікації посткримінальної поведінки. Привертає увагу й заслуговує на підтримку позиція О. В. Ус, яка у навчальному виданні, присвяченому теорії й практиці кримінально-правової кваліфікації, окремо виділяє кваліфікацію посткримінальної поведінки. На думку вказаної авторки, така кваліфікація охоплює кілька етапів: «а) спочатку необхідно встановити всі фактичні (об'єктивні та суб'єктивні) ознаки посткримінальної поведінки особи, які мають кримінально-правове значення; б) потім слід встановити кримінально-правову норму (статтю (частину статті) КК), яка найбільш повно й точно передбачає таку поведінку, як підставу (ознаку) для застосування відповідних кримінально-правових норм чи інститутів» [7, с. 307].

Застосування закону про кримінальну відповідальність – це складний процес, який виражається у застосуванні абстрактної норми до конкретного випадку [8, с. 90]. На нашу думку, не викликає заперечень доцільність визнання саме кваліфікацією діяльності, яка здійснюється у процесі застосування норм матеріального права, які регулюють посткримінальну поведінку (наприклад, заохочувальних норм Особливої частини КК України) і визначають її кримінально-правові наслідки. Як зазначає А. В. Савченко, «з позиції права, кваліфікація означає оцінку скоєного на підставі чинних правових норм, віднесення соціальних дій людини до певних нормативних категорій» [9, с. 16]. Отже, кваліфікація й кримінально-правова оцінка – поняття цілком співвідносні. У той же час кваліфікація посткримінальної поведінки не обмежується лише кримінально-правовою оцінкою. Оцінка – це обмірковування чогось для визначення його якості, особливостей, значення. Визнання ж в процесі застосування норм кримінального права того, що посткримінальна поведінка особи відповідає ознакам, викладеним в цих нормах, визначає обов'язок представників держави ухвалити відповідне рішення й відобразити його у процесуальному документі, тобто передбачає й офіційне закріплення результату, що виходить за межі лише оцінки. Викладене, як на нашу думку, свідчить на користь використання поняття «кваліфікація посткримінальної поведінки» для позначення тієї складової механізму застосування норм кримінального права, яка охоплює співвіднесення посткримінальної поведінки особи із диспозицією відповідних норм.

Кваліфікація посткримінальної поведінки хоч і не є різновидом кваліфікації злочинів, але з нею пов'язана. Так, наприклад, лише після кваліфікації злочину за статтею (частиною статті), в якій міститься заохочувальна норма, визначається можливість застосування такої норми. Та й сам цей процес вимагає від правозастосовців виконання певних дій, які певною мірою подібні до кваліфікації злочинів. Посадовій особі, яка здійснює таку кваліфікацію, необхідно досліджувати фактичні обставини справи (впевнитись, що передбачені нормою дії насправді мають місце в поведінці особи, визначити, яким саме суб'єктом вони вчинені, в який час їх вчинено, якими є результати цих вчинків) та зіставити їх з ознаками, передбаченими диспозицією заохочувальної норми. Лише за такої умови кваліфікація посткримінальної поведінки відповідатиме принципам законності, конкретності, вичерпності, повноти, індивідуальності й об'єктивності. Про важливість дотримання цих вимог свідчить вивчення слідчої й судової практики: при формулюванні відповідного рішення слідчі, прокурори, суди не в усіх випадках зазначають, в чому саме вбачається відповідність обставин справи ознакам, що указані в нормі, на підставі якої передбачається застосування тієї чи іншої кримінально-правової норми. Наприклад, за матеріалами одного з кримінальних проваджень встановлено, що 17.05.2012 р., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, гр. Л. вчинив незаконне заволодіння транспортним засобом, а саме мопедом марки «SIMPLE 50 cc», вартість якого з урахуванням зносу згідно висновку експертизи становить 1900 грн. Прокурор звернувся до суду з клопотанням про звільнення підсудного від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 289 КК України, оскільки злочин вчинено вперше, винний повернув транспортний засіб власнику, не завдав потерпілому збитків та добровільно повідомив працівникам міліції про обставини скоєного. Переконавшись у доведеності пред'явленого обвинувачення, з'ясувавши позицію прокурора, вислухавши пояснення підсудного, який підтримав клопотання і не заперечував проти закриття справи з вказаних підстав, потерпілого, який погодився та підтримав пропозицію прокурора, суд дійшов висновку, що передбачені законодавством підстави знайшли своє підтвердження, а тому підсудний гр. Л. підлягає звільненню від кримінальної відповідальності [10]. Однак, в матеріалах провадження все ж не відображено, в чому саме проявилась позитивна посткримінальна поведінка особи, а лише констатовано наявність відповідних вчинків. Крім того, виникають сумніви щодо відповідності окремих дій підсудного ознакам, передбаченим у ч. 4 ст. 289 КК (зокрема, закон вимагає добровільної заяви про вчинене правоохоронним органам, тобто якби із зізнанням, а не «повідомлення про обставини скоєного злочину», яке може розглядатись лише як надання повних і правдивих свідчень після затримання).

У більшості випадків динамічний аспект застосування норм, які регулюють посткримінальну поведінку, може бути розглянуто через послідовність певних етапів правозастосовної діяльності [2, с. 57].

Так, якщо йдеться про застосування заохочувальної норми Особливої частини КК (про спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності) або Загальної його частини (наприклад, про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям), то перший такий етап неодмінно включає встановлення фактичних обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння та надання йому оцінки як злочину певного виду, констатації на основі зібраних доказів винності особи у вчиненні цього злочину. По суті, це означає кваліфікацію злочину за нормою Особливої частини КК. Так, «спеціальне» звільнення від кримінальної відповідальності передбачене у Особливій частині КК лише для окремих видів злочинів. Тому важливо точно визначити, якою статтею (частиною статті, пунктом статті) Особливої частини КК передбачене вчинене особою діяння [1, с. 324]. При цьому не можна погодитись із думкою, що у випадках звільнення від кримінальної відповідальності особа взагалі звільняється від негативної оцінки державою в особі компетентних органів. Особа не зазнає лише тієї

негативної оцінки, яка зазвичай виражається в обвинувальному вироку [11, с. 69]. Загальна негативна оцінка скоєного діяння як злочинного при застосуванні заохочувальних норм не виключається. Більше того, саме у зв'язку із визнанням діяння особи злочином їй і надається можливість в подальшому «загладити» провину у скоєному своєю позитивною пост кримінальною поведінкою. Якщо ж здійснена на досудовому слідстві кваліфікація злочину є неточною, це може сприяти звільненню судом від кримінальної відповідальності винної особи, яка не має на нього права, або до відмови їй у такому звільненні там, де воно гарантоване законом (або він покладає на суд дискреційні повноваження до визначення цієї можливості).

Наступним етапом аналізованого виду кваліфікації є дослідження ознак посткримінальної поведінки особи. У літературі обґрунтовано методологічно правильний підхід, за яким її пропонується розглядати, використовуючи для цього специфічну юридичну категорію «склад». Так, наприклад, сукупність ознак, які виступають підставою звільнення від кримінальної відповідальності при позитивній посткримінальній поведінці, за аналогією з іншими випадками, коли необхідно встановлювати сукупність певних ознак, можна іменувати «склад позитивної посткримінальної поведінки» (наприклад, «склад дійового каяття»). Така методика дослідження цієї поведінки дозволяє впорядкувати процес її правової оцінки, оскільки акцентує увагу на тому, що а) повинні бути встановлені усі без винятку ознаки для того, щоб констатувати наявність цього складу; б) відсутність хоча б однієї з ознак означає відсутність складу в цілому і неможливість застосування звільнення від кримінальної відповідальності; в) складі окремих видів позитивної посткримінальної поведінки індивідуальні – для звільнення у кожному із передбачених законом випадків потрібно встановлювати окрему сукупність ознак [12, с. 554].

У деяких випадках у посткримінальних вчинках особи може бути виявлено ознаки, які відповідають одночасно приписам різних правових норм (як приклад – наявність в поведінці особи ознак, притаманних одночасно складам, властивим і спеціальним видам звільнення від відповідальності, і загальним його видам). Така ситуація зумовлює конкуренцію норм, які регулюють позитивну посткримінальну поведінку [13, с. 114, 115]. Проблеми конкуренції заохочувальних правових норм у теорії кримінального права розроблено недостатньо, а тому у науці поки що не вироблено чітких правил вибору заохочувальної норми у випадках, якщо посткримінальна поведінка особи відповідає одночасно кільком із них [14, с. 372]. У зв'язку із цим найбільш обґрунтованими виглядають висновки, що таку конкуренцію слід вирішувати, керуючись загальним принципом економії репресії, з урахуванням правил конкуренції частини й цілого, а також загальної й спеціальної норм [15, с. 40]. Слушною є й рекомендація виходити при цьому з принципу неприпустимості тлумачення закону у бік погіршення становища особи, щодо якої він застосовується. Наприклад, при вчиненні злочинів невеликої тяжкості, щодо яких у Особливій частині КК передбачено заохочувальні норми (а це діяння, передбачені ч. 1 ст. 175, ч. 1 ст. 311, ч. 1, 2 ст. 354, ч. 1 ст. 368-3 та ч. 1 ст. 368-4 та ч. 1 ст. 369 КК), пріоритетом при вирішенні питання про заохочення за позитивну посткримінальну поведінку щодо ст.ст. 45, 46 КК у застосуванні заохочувальних норм користуються саме норми про спеціальні види такого звільнення. Слід принагідно помітити, що конкуренція між заохочувальними положеннями Особливої частини КК та нормою про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК) може виникнути лише щодо тих злочинів, у складі яких є потерпілий, бо суб'єктами примирення є особа, яка вчинила злочин, та потерпілий від злочину. Дії обох цих суб'єктів мають тотожне значення при вирішенні питання про звільнення. Водночас, серед ознак переважної більшості злочинів, норми про відповідальність за які поєднані із заохочувальною нормою Особливої частини КК, потерпілого немає. Переважна більшість цих діянь посягають лише на публічну сферу суспільних відносин (наприклад, злочин, передбачений ст. 311 КК, посягає на встановлений порядок поводження з предметами, які можуть бути сировиною або технологічними компонентами для виготовлення (вироблення) наркотичних засобів. Відповідно, шкода цим злочином спричиняється публічним відносинам – державі, суспільству. У цій категорії справ не може бути визнано потерпілим жодну фізичну чи юридичну особу. З положень ст.ст. 354, 368-3, 368-4, 369 КК хоч і впливає наявність такої фігури, як «особа, яка пропонувала або надала неправомірну вигоду» (і, відповідно, зазнала майнових втрат), однак вона не може визнаватися потерпілим і претендувати на повернення їй коштів (на думку А. А. Музики й Є. В. Лашука, така особа є «квазіпотерпілим», який не є ознакою злочину [16, с. 76]).

Завершальною стадією кваліфікації, про яку ідеться в цьому випадку, є визначення правового наслідку посткримінальної поведінки. На прикладі застосування звільнення особи від кримінальної відповідальності, передбаченого заохочувальною нормою КК, ця стадія охоплює прийняття рішення про здійснення такого звільнення та видання відповідного правозастосовного акту (клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, ухвали про закриття кримінального провадження (ст.ст. 287, 288 КПК України). У цьому документі мають міститись посилання як на КК (в частині визначення підстав застосування кримінально-правового заохочення), так і на КПК (в частині визначення порядку його застосування).

Підводячи підсумки зазначимо, що кваліфікацію посткримінальної поведінки слід визначити як встановлення тотожності дій або бездіяльності особи після скоєння нею злочину ознакам складу посткримінальної поведінки, встановленим у диспозиції відповідної норми КК, та ухвалення акту, в якому закріплюється така тотожність й визначається можливість застосування до особи передбаченого такою нормою кримінально-правового наслідку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. К.: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
2. Житний О. О. Про динамічний бік звільнення від кримінальної відповідальності // Право і безпека. 2005. Т. 4. № 1. С. 56–58.
3. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції: упоряд. Н. О. Гуторова, О. О. Житний. Х.: Одиссей, 2012. 432 с.
4. Кузнецова Н. Ф. Проблемы квалификации преступлений. М.: Издательский Дом «Городец», 2007. 336 с.
5. Андрушко П. П. Об'єкти кримінально-правової кваліфікації: поняття, види // Вісник Академії адвокатури України. 2010. № 1(17). С. 150–157.
6. Баулін Ю. В. Проблеми застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства / Ю. В. Баулін // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 5. Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Х.: Право, 2008. С. 416.
7. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації: лекції. Харків: Право, 2018. 368 с.
8. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. М.: Юрид. лит. 1967. 240 с.
9. Кузнецов В. В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко; за заг. ред. професорів Є. М. Мойсєєва, О. М. Джужи, наук. ред. І. А. Вартилицька. – [2-е вид., перероб.]. К.: КНТ. 2007. 300 с.
10. Постанова Козельщинського районного суду Полтавської області. Справа 1611/823/12.
11. Тенчов Э. С. К вопросу о юридической природе, основаниях и порядке применения специальных видов освобождения от уголовной ответственности // Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности в СССР: межвузовский сборник. Выпуск 1. Ярославль, 1975. С. 63–70.
12. Хряпінський П. В. Щодо конкуренції загальних та спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 20–21 травня 2011 р.) : зб. наук. статей. Луганськ: ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. С. 552–557.
13. Гуторова Н. Проблеми депеналізації злочинів проти державних фінансів // Підприємництво, господарство і право. 2003. №10. С.114–118.
14. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08. Х., 2002. 429 с.
15. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. 2004. 152 с.
16. Музика А. А., Лашук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. К.: ПАЛИВОДА А.В. 2011. 192 с.

REFERENCES

1. Navroćkij V. O. Osnovi kriminal'no-pravovoi kvalifikacii. K.: Jurinkom Inter, 2006. 704 s.
2. Zhitnij O. O. Pro dinamichnij bik zvil'nennja vid kriminal'noi vidpovidal'nosti // Pravo i bezpeka. 2005. T. 4. № 1. S. 56–58.
3. Zbirnik postanov Plenumu Verhovnogo Sudu Ukraїni ta postanov Verhovnogo Sudu Ukraїni u spravah kriminal'noi jurisdikcii: uporjad. N. O. Gutorova, O. O. Zhitnij. H.: Odisej, 2012. 432 s.
4. Kuznecova N. F. Problemy kvalifikacii prestuplenij. M.: Izdatel'skij Dom «Gorodec», 2007. 336 s.
5. Andrushko P. P. Ob'ekti kriminal'no-pravovoi kvalifikacii: ponjattja, vidi // Visnik Akademii advokaturi Ukraїni. 2010. № 1(17). S. 150–157.
6. Baulin Ju. V. Problemi zastosuvannja kriminal'no-pravovih norm organami dosudovogo slidstva / Ju. V. Baulin // Pravova sistema Ukraїni: istorija, stan ta perspektivi: u 5 t. T. 5. Kriminal'no-pravovi nauki. Aktual'ni problemi borot'bi zi zlochinnistju v Ukraїni / za zag. red. V. V. Stashisa. H.: Pravo, 2008. S. 416.
7. Us O. V. Teorija ta praktika kriminal'no-pravovoi kvalifikacii: lekcii. Harkiv: Pravo, 2018. 368 s.
8. Brajnin Ja. M. Ugolovnyj zakon i ego primenenie. M.: Jurid. lit. 1967. 240 s.
9. Kuznecov V. V. Teorija kvalifikacii zlochiniv: pidruchnik / V. V. Kuznecov, A. V. Savchenko; za zag. red. profesoriv Є. M. Mojseeva, O. M. Dzhuzhi, nauk. red. I. A. Vartilec'ka. – [2-e vid., pererob.]. K.: KNT. 2007. 300 s.
10. Postanova Kozel'shhins'kogo rajonnogo sudu Poltav's'koї oblasti. Sprava 1611/823/12.
11. Tenchov Je. S. K voprosu o juridicheskoj prirode, osnovanijah i porjadke primenenija special'nyh vidov osvobozhdenija ot ugolovnoj ugolovnoj otvetstvennosti // Juridicheskie garantii primenenija prava i rezhim socialisticheskij zakonnosti v SSSR: mezhvuzovskij sbornik. Vypusk 1. Jaroslavl', 1975. S. 63–70.
12. Hrypajns'kij P. V. Shhodo konkurencii zagal'nih ta special'nih vidiv zvil'nennja vid kriminal'noi vidpovidal'nosti // Teoretichni ta prikladni problemi kriminal'nogo prava Ukraїni : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Lugans'k, 20–21 travnja 2011 r.) : zb. nauk. statej. Lugans'k: LDUVS im. E. O. Didorenka, 2011. S. 552–557.
13. Gutorova N. Problemy depenalizacii zlochiniv proti derzhavnih finansiv // Pidpricmnicтво, gospodarstvo i pravo. 2003. №10. S.114–118.
14. Gutorova N. O. Kriminal'no-pravova ohorona derzhavnih finansiv Ukraїni : dis. ... doktora jurid. nauk : 12.00.08. H., 2002. 429 s.
15. Zhitnij O. O. Zvil'nennja vid kriminal'noi vidpovidal'nosti u zv'jazku z dijomim kajattjam: monografija. H.: Vid-vo Nac. un-tu vnutr. sprav. 2004. 152 s.
16. Muzika A. A., Lashuk E. V. Predmet zlochinu: teoretichni osnovi piznannja: monografija. K.: PALIVODA A.V. 2011. 192 s.

УДК 343.9

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-15

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА ПРИ НЕОБХІДНІЙ ОБОРОНІ (НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ)

Храмцов О. М.,

доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АНОТАЦІЯ: у статті розглядається насильство як ознака обставин, що виключають злочинність діяння, в тому числі і необхідної оборони. Зазначається, що воно у відповідних кримінально-правових нормах має наступне значення: характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння; його застосування є підставою для «безмежного» використання сили для захисту; виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння.

Зазначається, що кримінальне насильство в нормі про необхідну оборону, в першу чергу, характеризує її підставу та дії, пов'язані із перевищенням меж необхідної оборони. Насильство характеризує таку правову підставу необхідної оборони як суспільно небезпечне посягання. Автор доводить, що таке посягання характеризує як кримінальне фізичне, так і кримінальне психічне насильство. Проявами останнього виступають погрози, які характеризуються необхідними кримінально-правовими ознаками, головною з яких є реальність погрози. Окремо досліджується «напад» як кримінально-правова категорія. Дається його авторське визначення та проводиться розмежування понять «наси́льство» та «напа́д» як категорій норм про обставини, що виключають злочинність діяння.

Проведеним дослідженням норм про необхідну оборону в законодавствах розвинутих країн Європи та колишнього СРСР встановлено, що насильство є ключовою ознакою, яка обов'язково повинна бути встановлена і їй надана відповідна кримінально-правова оцінка. Наведені додаткові аргументи на користь позиції про те, що саме насильство, його характер та небезпечність створюють підстави для так званої «безмежної» необхідної оборони, яка передбачена в більшості кримінальних законодавств країн світу. Надаються авторські пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення відповідного кримінального законодавства України та практики його застосування.

Методи. При підготовці статті використовувався діалектичний метод, метод логічного аналізу. Спираючись на наукові позиції українських та закордонних вчених, автор зробив обґрунтовані та актуальні висновки по досліджуваній тематичі. Метод історичного аналізу дозволив дослідити генезу розвитку законодавства про необхідну оборону. Порівняльний метод дозволив встановити особливості кримінально-правової оцінки насильства в необхідній обороні в законодавствах розвинутих країн Європи та колишнього СРСР.

Результати та висновки. Встановлено, що насильство в необхідній обороні є важливою ознакою суспільно небезпечного посягання як її підстави і характеризує перевищення меж необхідної оборони. Наводяться додаткові аргументи, які визначають, що саме суспільно небезпечне посягання, а не інші дії повинні бути підставою необхідної оборони. Аналіз кримінальних законодавств різних країн дозволив зробити висновок про те, що українське законодавство в цій сфері в цілому відповідає вимогам теорії і практики європейського кримінального права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне насильство; обставини, що виключають злочинність діяння; необхідна оборона; суспільно небезпечне посягання; напад; перевищення меж заподіяння шкоди; правомірне заподіяння шкоди, звільнення від кримінальної відповідальності.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛИЯ ПРИ НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЕ (НАЦИОНАЛЬНЫЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ АСПЕКТ)

Храмцов А. Н.,

доктор юридических наук,
профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: Khramtsovalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АННОТАЦИЯ: в статье рассматривается насилие как признак, обстоятельств, исключающих преступность деяния, в том числе и необходимой обороны. Указывается, что оно в соответствующих уголовно-правовых нормах имеет следующее значение: характеризует основание отдельных обстоятельств, исключающих преступность деяния; его применение выступает основанием для «безграничного» использования силы для защиты; выступает основанием для привлечения к уголовной ответственности в случае превышения пределов в отдельных обстоятельствах, исключающих преступность деяния.

Акцентируется внимание на том, что насилие в норме о необходимой обороне, в первую очередь, характеризует её основание и действия, связанные с превышением пределов необходимой обороны. Насилие характеризует такое правовое основание необходимой обороны, как общественно опасное посягательство. Автор доказывает, что такое посягательство характеризует как криминальное физическое, так и криминальное психическое насилие. Проявлениями последнего выступают угрозы, которые имеют необходимые уголовно-правовые признаки, главным из которых есть реальность угрозы. Отдельно исследуется «нападение» как уголовно-правовая категория. Дается её авторское определение и проводится разграничение понятий «насилие» и «нападение» как категорий обстоятельств, исключающих преступность деяния.

Проведенным исследованием норм о необходимой обороне в законодательствах развитых стран Европы и бывшего СССР установлено, что насилие является ключевым признаком, который обязательно должен быть установлен и ему должна быть дана необходимая уголовно-правовая оценка. Предоставлены дополнительные аргументы в поддержку позиции о том, что именно насилие, его характер и опасность создают основания для так называемой «безграничной» необходимой обороны, которая предусмотрена в большинстве уголовных законодательств стран мира. Даются авторские предложения и рекомендации по усовершенствованию соответствующего уголовного законодательства Украины и практики его применения.

Методы. При подготовке статьи использовался диалектический метод, метод логического анализа. Опираясь на научные позиции украинских и зарубежных учёных, автором сделаны обоснованные и актуальные выводы по исследуемой тематике. Метод исторического анализа позволил исследовать генезис развития законодательства о необходимой обороне. Сравнительный метод позволил установить особенности уголовно-правовой оценки насилия в необходимой обороне в законодательствах развитых стран Европы и бывшего СССР.

Результаты и выводы. Установлено, что насилие в необходимой обороне является важнейшим признаком общественно опасного посягательства как её основания и характеризует превышение пределов необходимой обороны. Приводятся дополнительные аргументы, которые определяют, что именно общественно опасное посягательство, а не иные действия должны выступать основанием необходимой обороны. Анализ уголовных законодательств разных стран позволил сделать вывод о том, что украинское законодательство в этой сфере в целом соответствует требованиям теории и практики европейского уголовного права.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: криминальное насилие; обстоятельства, исключающие преступность деяния; необходимая оборона; общественно опасное посягательство; превышение пределов нанесения вреда; правомерное нанесение вреда; освобождение от уголовной ответственности.

CRIMINALLY-LEGAL CHARACTERISTICS OF VIOLENCE UNDER REQUIRED DEFENSE (NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECT)

Khramtsov Olexsandr,

Doctor of Laws,
Professor of the Department of Criminal Law
Faculty of Law
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
E-mail: Khramtsovalex@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

ANNOTATION: the article considers violence as a sign of circumstances precluding the criminality of an act, including necessary defence. It is indicated that it in the relevant criminal law has the following meaning: it characterizes the basis of certain circumstances precluding the criminality of the act; its use is the basis for the "unlimited" use of force for protection; acts as a basis for bringing to criminal responsibility in case of exceeding the limits in certain circumstances, excluding the criminality of the act. The attention is focused on the fact that violence in the norm about the necessary defence, first of all, characterizes its basis and actions related to exceeding the limits of necessary defence. Violence characterizes such a legal basis of necessary defence as a socially dangerous encroachment. The author argues that such encroachment characterizes both criminal physical and criminal mental violence. The manifestations of the latter are threats that have the necessary criminal and legal signs, the main of which is the reality of the threat. Separately, the "attack" is investigated as a criminal-legal category. Its author's definition is given and the concepts of "violence" and "attack" are distinguished as categories of circumstances precluding the criminality of an act.

A study of the norms of the necessary defence in the laws of the developed countries of Europe and the former USSR has established that violence is a key feature that must be established and it must be given the necessary criminal law assessment. Additional arguments are provided in support of the position that it is violence, its nature and danger that create the grounds for the so-called "unlimited" necessary defence, which is provided for in most criminal legislations of the countries of the world. The author's proposals and recommendations for the improvement of the relevant criminal legislation of Ukraine and its practice are given.

Methods. In preparing the article, the dialectical method was used, and the method of logical analysis. Based on the scientific position of Ukrainian and foreign scientists, the author made reasonable and relevant conclusions on the subject under study. The method of historical analysis allowed investigating the genesis of the development of legislation on the necessary defence. The comparative method allowed establishing the features of the criminal law assessment of violence in the necessary defence in the laws of the developed countries of Europe and the former USSR.

Results and conclusions. It has been established that violence in the necessary defence is the most important sign of socially dangerous encroachment as its basis and characterizes the excess of the limits of necessary defence. Additional arguments are given that determine that it is a socially dangerous encroachment, and no other actions that should serve as the basis of the necessary defence. An analysis of the criminal legislations of different countries led to the conclusion that the Ukrainian legislation in this area as a whole meets the requirements of the theory and practice of European criminal law.

KEY WORDS: criminal violence; the circumstances excluding criminality of the act; necessary defence; socially dangerous encroachment; exceeding the limits of harm; legal harm; exemption from criminal liability.

Дослідження норм законодавства про кримінальну відповідальність дозволяє зробити висновок про те, що насильство в цих норм має наступне значення:

1) Воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння. Це може бути суспільно небезпечне посягання, яке потребує негайного відвернення, вчинення іншою особою злочину, примус особи до певних кримінально-протиправних дій тощо.

2) Його застосування є підставою для «безмежного» використання сили для захисту (озброєний напад, напад групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення). В цих випадках особи не підлягають кримінальній відповідальності навіть у випадках спричинення смерті особи, яка здійснила напад.

3) Воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння. В цих випадках, насильство з захисту перетворюється в насильницькі дії, які кваліфікуються як конкретний злочин проти життя і здоров'я особи, хоча і вчинений при пом'якшуючих обставинах.

Характеристика насильства в обставинах, що виключають злочинність діяння була предметом дослідження в роботах Абакумової Ю.В., Антипова В.В., Багрий-Шахматова Л.В.; Бауліна Ю.В., Бурдіна В.М., Звечаровського І.Е.; Мантуляка Ю.В., Малініна А.Ю., Навроцького В.О., Наконечної Л.А., Огаренка Ю.В., Орехова В.В.; Пархоменка С.В.; Попова О.М. Таганцева С.М., Тишкевича І.С.; Ткаченка В.І.; Харитоновна С.О., Ярмиш Н.М. та інших. Але саме особливості насильницьких дій в таких обставинах, і особливо в необхідній обороні залишилися поза увагою науковців. Така ситуація обумовлює актуальність та новизну даної роботи.

Слід зазначити, що кримінальне насильство в нормі про необхідну оборону, в першу чергу, характеризує її підставу та дії, пов'язані із перевищенням меж необхідної оборони.

Розглянемо насильство як ознаку, що характеризує фактичну підставу необхідної оборони. Згідно з ч. 1 ст. 36 КК України такою підставою визнано вчинення суспільно небезпечного посягання, яке викликає у того, хто захищається, необхідність у негайному його відверненні чи припиненні шляхом завдання тому, хто посягає, шкоди. Суспільно небезпечне посягання – це завжди посягання з боку іншої людини. Такою поведінкою особа бажає завдати тому, хто захищається, певної шкоди. Об'єктом такої шкоди може виступати життя, здоров'я, фізична чи психічна недоторканість, статева свобода та статева недоторканість, честь і гідність людини та інші права й інтереси. Поняттям «суспільно небезпечне діяння» охоплюються не лише злочинні посягання, але й посягання осіб, які є неосудними або не досягли віку кримінальної відповідальності. В. В. Орехов наголошує на тому, що посягання може бути поєднане з насильством, небезпечним або не небезпечним для життя особи, яка обороняється, або безпосередньо з погрозою застосування такого насильства [1, с. 52-53]. Тобто автор наголошує, що необхідна оборона можлива не лише від проявів фізичного насильства, а і від насильства психічного (погроз). Таку позицію не підтримує Ю. В. Баулін. Він зазначає, що одні лише думки, настрої суб'єкта вчинити посягання, його висловлювання, нехай і агресивні, та навіть погрози, не підкріплені певними конкретними діями, ще не свідчать про початок вчинення суспільно небезпечного посягання. Необхідна оборона можлива лише від такого посягання, яке вже почалося, або існує чи вчиняється [2, с. 273]. На наш погляд, необхідна оборона можлива від погроз, які є реальними. Саме реальність є тією ознакою, яка характеризує такі інформаційні суспільно небезпечні діяння як злочинні. Ознаки погрози як фактичної підстави необхідної оборони мають відповідати ознакам погрози як самостійного злочину.

У науці висловлюється позиція про те, що підставою необхідної оборони є не суспільно небезпечне посягання, а саме напад. Вона зумовлена тим, що закон про кримінальну відповідальність не визначає ознаки суспільно небезпечного посягання як правової підстави необхідної оборони. Але і напад характеризується певними проявами фізичного чи психічного насильства. Пленум Верховного Суду України у п. 24 своєї постанови від 23.12.2005 року № 13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» визначає, що нападом озброєної банди є дії, спрямовані на досягнення злочинного результату шляхом застосування насильства до потерпілого чи створення загрози його застосування. Такий напад вважається здійсненим і в тих випадках, коли члени банди не застосовували зброї, яка перебувала в їхньому розпорядженні [3, с. 323]. На наш погляд, таке визначення є дуже узагальненим і повною мірою не розкриває кримінально-правової природи нападу. Окрім того, в цьому визначенні змішуються терміни «напад» та «насильство». Ю.І. Ляпунов під терміном «напад» розуміє як раптові для потерпілого агресивні (відкриті або приховані) дії винного, поєднані з насильством або погрозою заподіяння насильства, так і вчинення дій, що створюють обстановку небезпечного стану та пов'язані із застосуванням насильства, коли має місце реальна загроза застосування такого насильства [4, с. 260]. Про співвідношення нападу та насильства йдеться й у В.О. Владимірова. Він вважає, що напад – це активна, раптова дія, що створює небезпеку негайного та безпосереднього застосування насильства над особою потерпілого, небезпечного для життя та здоров'я останнього [5, с. 23]. А.О. Гравіна та С.П. Яні визначають «напад» як діяння, яке складається з таких етапів: створення реальної небезпеки застосування насильства і безпосередньо насильство [6, с. 19]. На нашу думку, категорії «напад» та «насильство» не є однорідними. «Напад» є більш широким терміном, ніж «насильство». Фізичне та психічне насильство є лише простими діями, які, разом з іншими, характеризують напад. Фізичний вплив, слова, жести є лише діями, що у своєму комплексі створюють суспільно небезпечне діяння, яке має назву «напад». На наш погляд, напад неможливий без застосування до потерпілого фізичного або психічного насильства, або першого і другого одночасно. Вони є складовою частиною цього суспільно небезпечного діяння. Ураховуючи проаналізовані визначення терміна «напад», можна виділити такі його обов'язкові ознаки: це завжди активна дія; напад має завжди конкретну мету, спрямований на досягнення конкретного результату (в законодавстві обов'язково визначається така мета: заволодіння чужим майном; мета нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб; мета захоплення, пошкодження або знищення об'єктів, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення; мета впливу на характер діяльності осіб та установ, які мають міжнародний захист або на діяльність держав чи організацій, що вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень тощо); він має не спровокований із боку потерпілого характер; у разі нападу застосовується фізичне або психічне насильство, яке теж має іншу мету, ніж заподіяння шкоди потерпілому (так зване «інструментальне насильство»). Достатньо складним є питанням про те, які прояви фізичного або психічного насильства можуть характеризувати напад. На наш погляд, такі дії, як отруєння та присипляння потерпілого не можуть характеризувати напад як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони злочину. Що ж стосується таких проявів фізичного насильства, як позбавлення або обмеження свободи потерпілого, то вони можуть характеризувати напад лише у випадках, коли поєднані із застосуванням насильства до потерпілого. Цікавим є питання про характер насильства у випадку вчинення нападу. Аналіз відповідних кримінально-правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за напад, дозволяє зробити висновок про те, що напад може

характеризуватися як насильством, яке є небезпечним для життя та здоров'я, так і насильством, яке не є небезпечним для життя та здоров'я.

Окремими вченими зроблено спроби істотно розширити види дій, які охоплює термін «напад». Зокрема, Т.А. Пособіна вводить в обіг поняття «м'якого нападу» у випадку бандитизму. Вона вважає, що бандити помірковано та цілеспрямовано створюють такі умови, за яких потерпілі виконують без вагань їхні умови. Вони роблять це, знаючи про те, що злочинець є членом банди – і відмова виконати їхні вимоги може призвести до завдання шкоди потерпілому. Вчена вважає, що «нападом» у випадку бандитизму слід вважати не лише безпосереднє застосування насильства або погрози його застосування, а й створення обстановки, за якої свобода волевиявлення потерпілого обмежується – і йому явно неправомірно нав'язується варіант поведінки, який пов'язаний із порушенням його інтересів і є вигідним для злочинця» [7, с. 232]. На наш погляд, таке тлумачення «нападу» не узгоджується з кримінально-правовим визначенням бандитизму і викликати на практиці істотні складнощі під час кваліфікації. Під таке тлумачення підпадатимуть і дії, які взагалі не належать до бандитизму, наприклад, вчинення вимагання організованою групою осіб.

На підставі цього нами запропоновано таке визначення терміна «напад» у злочинах, об'єктивна сторона яких характеризується згаданими діями. Напад – це протиправні, не спровоковані з боку потерпілого дії, спрямовані на досягнення певної злочинної мети, не пов'язаної із завданням шкоди іншій особі, які поєднані із застосуванням фізичного насильства або погрозою застосування фізичного насильства до потерпілого. До того ж, насильство у разі нападу може бути як небезпечним для життя та здоров'я, так і не небезпечним. Термін «напад» є вужчим, ніж поняття «суспільно небезпечне посягання». Він зазвичай характеризує спосіб вчинення злочинів як ознаку об'єктивної сторони злочину. Ми підтримуємо погляд Ю.В. Бауліна, який із цього приводу зазначає, що немає потреби визначати термін «напад» хоча б тому, що закон не обмежує правову підставу необхідної оборони лише нападом. Тому, з об'єктивного боку, суспільно небезпечне посягання може виражатися не лише в нападі, а і в інших діях, які не мають характеру нападу (замах на крадіжку, порушення громадського порядку, яке не пов'язане з посяганням на людину тощо) [2, с. 232].

По-різному визначають правову підставу необхідної оборони в законодавствах про кримінальну відповідальність інших країн. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь визнає правовою підставою необхідної оборони також суспільно небезпечне посягання [8, с. 108]. Кримінальний кодекс Грузії такою підставою визначає протиправне посягання. У законодавстві Грузії існує взагалі дивна ситуація. Частина 1 ст. 28 визначає підставою для необхідної оборони протиправне посягання. А ч. 4 цієї статті перевищенням меж необхідної оборони визнає її явну невідповідність характеру і небезпеці нападу. Незрозумілим є, що саме визнається підставою необхідної оборони – будь-яке протиправне посягання чи лише напад? Можливо, грузинський законодавець використовує ці терміни як синоніми. На наш погляд, така конструкція відповідної статті є не дуже вдалою [9, с. 100].

Законодавство про кримінальну відповідальність Литовської республіки як правову підставу необхідної оборони визнає небезпечне посягання, яке вже почалося або безпосередньо загрожує [10, с. 102]. Тобто законодавець цієї країни встановлює не просто підставу – небезпечне посягання, а й часові межі його існування.

У законодавстві Франції підставою виступає необґрунтоване посягання. Визначено також конкретні види такого посягання: 1) таке, що здійснюється шляхом злому, насильства або обману, вночі в житло; 2) крадіжка або грабїж, поєднаний із застосуванням насильства [11, с. 155].

Кримінальні законодавства таких країн, як Латвія, Болгарія, Чехія, Швеція, Данія, Голландія визнають як підставу необхідної оборони саме напад. Але це може бути напад або загроза нападу, безпосередній протиправний напад, напад, який загрожує або продовжується, злочинний напад, незаконний напад, безпосередній незаконний напад. Зокрема, КК Швеції містить вичерпний перелік таких нападів. Необхідна оборона можлива: від нападу, який розпочався або насувається на особу чи власність; від нападу особи, яка із застосуванням насильства або погрози застосування насильства перешкоджає встановленню володіння власністю, коли вона затримана під час вчинення злочину; від особи, яка незаконно вторглася в кімнату, будинок, двір або судно; від особи, яка відмовляється покинути житло, коли їй було наказано це зробити [12, с. 36].

Австралійський законодавець відмовився від загальної підстави необхідної оборони. У законодавстві визначено випадки, коли особа має право на самооборону. Особа діє в стані самозахисту, якщо вона вірить, що така поведінка є необхідною: для захисту себе або іншої особи; для запобігання або припинення незаконного позбавлення волі відносно себе або іншої людини; для захисту власності від незаконного вилучення, знищення, пошкодження або вторгнення; для запобігання кримінально-караного порушення меж володіння будь-якою ділянкою землі або приміщенням; для видалення з ділянки землі або з приміщення особи, яка вчиняє кримінально каране порушення меж володіння. Ця поведінка є розумною реакцією на обставини, які усвідомлює відповідна особа [13, с. 82].

Дискусійним питанням є особливості суб'єктивного боку посягання. Більшість із них характеризується умисною формою вини. Це посягання на життя і здоров'я, власність, громадський порядок та громадську безпеку тощо. Однак не виключається необхідна оборона і від необережних посягань. Зокрема, І.С. Тишкевич вважає, що необхідна оборона можлива лише від умисних посягань [14, с. 12]. В.І. Ткаченко наголошує, що необхідна оборона можлива не від необережних злочинів, а проти суспільно небезпечних дій, які у випадку неперешкодження їм призвели б до зазначених наслідків і створили б об'єктивну сторону складу злочину [15, с. 46].

Законодавець у ч. 1 ст. 36 КК України зазначає, що особа має право на необхідну оборону у випадках вчинення суспільно небезпечного посягання, яке потребує негайного його відвернення або припинення шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди. У цій нормі не зазначено форми вини таких дій. Слід нагадати, що до суспільно небезпечного діяння належать і випадки поведінки осіб, які не мають ознак суб'єкта злочину (неосудні, не досягли віку кримінальної відповідальності). У цих випадках взагалі не постає питання про форму вини у злочині. Таким чином, насильство є важливою ознакою, яка в більшості випадків характеризує суспільно небезпечне діяння як підставу необхідної оборони. Його вид, характер і ступінь суспільної небезпечності визначає межі необхідної оборони, характер дій особи, яка захищається, і особливості кримінальної відповідальності такої особи.

Насильство характеризує і випадки перевищення меж необхідної оборони. Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК України, перевищенням меж необхідної оборони є умисне завдання тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищенням меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 КК України. Цими випадками є вбивство у випадку перевищення меж необхідної оборони та нанесення тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони. Таким чином, кримінальна відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає лише у випадках дій, схарактеризованих фізичним насильством. Такі випадки називаються «ексцесами необхідної оборони». Виділяють два види ексцесу. Перший вид – перевищення меж припустимої шкоди, наявне у тих випадках, коли у разі захисту від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності особа, яка захищалася, умисно заподіює тому, хто посягає, смерть або завдає йому тяжких тілесних ушкоджень. Така шкода (наслідки насильницьких дій) винної особи явно не відповідає небезпечності посягання на неї. Другий вид ексцесу – перевищення меж достатньої шкоди, наявний у випадках, коли особа, яка захищається, усвідомлює свою очевидну перевагу над особою й умисно завдає тяжкої шкоди, яка є явно більшою, ніж та, що є достатньою у сприятливій обстановці захисту. Пункт 5 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» № 1 від 26.04.2002 року визначає, що для того, щоб встановити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди мають враховувати не лише відповідність чи невідповідність зброя захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, які могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини. Якщо суд визнає, що в діях особи є перевищення меж необхідної оборони, у вирокі слід зазначити, в чому саме воно полягає [16, с. 62].

У науці існують й інші думки щодо визначення перевищення меж необхідної оборони. Зокрема, О.М. Попов під таким «перевищенням» розуміє умисне заподіяння особі, яка посягає, смерті або тяжкої шкоди здоров'ю у разі захисту від суспільно небезпечного посягання невеликої або середньої тяжкості, а також у випадку захисту від тяжкого або особливо тяжкого посягання, якщо його можна припинити в інший спосіб [17, с. 27-28]. На наш погляд, урахування ступеня тяжкості злочину під час оцінки меж необхідної оборони є не обґрунтованим. Слід урахувати не лише вид і розмір кримінального покарання за злочин, а всі обставини його вчинення, в тому числі і характеристики особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, і особи, яка захищається. Тому законодавча редакція норми про перевищення меж необхідної оборони є більш правильною та обґрунтованою.

Конкретні прояви насильства є важливою підставою для існування окремих (спеціальних) видів необхідної оборони. Ці види оборони характеризуються тим, що в них відсутні межі оборони, і заподіяння будь-якої, навіть найтяжчої шкоди, не тягне за собою кримінальної відповідальності особи, яка захищається. Вони передбачені ч. 5 ст. 36 КК України. Згідно з нею, не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Розглянемо ці види необхідної оборони. Насильство характеризує такий вид суспільно небезпечного діяння, як напад. Напад ми розглядали в цій роботі раніше. Особливістю досліджуваного нами нападу є той факт, що він вчиняється із застосуванням зброї або є нападом групи осіб. Зброя, яку використовують у разі нападу, може бути вогнепальною, холодною військовою, мисливською і спортивною, саморобною

і переробленою (обрізи). Це можуть бути пневматичні, газові рушниці, пістолети, револьвери, металльні, електрошокові чи інші аналогічні пристрої тощо. Такі дії осіб у разі нападу характеризуються як психічним, так і фізичним насильством. Напад групи осіб включає в себе застосування насильства з боку двох або більше осіб, дії яких можуть бути тотожними або не збігатися.

У свою чергу, насильницьке вторгнення в житло чи приміщення визначають як проникнення в житло всупереч волі особи, яка перебуває в ньому. До того ж, до такої особи чи осіб застосовується психічне чи фізичне насильство. Ми погоджуємося з Т.В. Столяр, яка зазначає, що для використання положення частини 5 статті 36 КК України щодо застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, потрібно зазначити спрямованість посягання саме на особу, а не на її житло. Адже, насильство – це завжди певний вплив на людину (фізичний чи психічний), а не на предмети (неможливо застосувати насильство до неживих предметів). Законодавець чітко зазначає «відвернення протиправного вторгнення у ...». Житло чи інше приміщення в цьому випадку є тим місцем, куди той, хто посягає, здійснює своє вторгнення [18, с. 14].

У зв'язку з цим виникає проблема кримінально-правової оцінки діяння особи, яка захищається із застосуванням зброї, що у неї зберігається незаконно. Як справедливо зауважує В.В. Орехов, щодо цієї ситуації виникає два важливі питання: 1) чи впливає ця обставина на вирішення питання про правомірність дій того, хто захищається; 2) чи слід притягати особу до відповідальності за незаконний обіг вогнепальної зброї [1, с. 107]. Із цього приводу існують різні думки. Зокрема, В.А. Владиміров наголошує, що, незалежно від того, правомірно чи з перевищенням меж необхідної оборони особа застосувала зброю, не маючи права зберігати її, вона вчиняє злочин і має нести відповідальність за незаконне поводження зі зброєю [19, с.161]. Іншу позицію має І.С. Тишкевич. Він зазначає, що відповідальність за незаконне поводження зі зброєю особи, яка її застосувала під час необхідної оборони, має наставати тоді, коли особа перевищила межі необхідної оборони, або якщо особа, застосувавши зброю для правомірного захисту, не з'являється зі зізнанням і продовжує володіти зброєю [14, с.11]. На наш погляд, незаконне зберігання вогнепальної зброї є самостійним злочином, за який передбачена кримінальна відповідальність у ст. 263 КК України – Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими пристроями. Частина 3 згаданої статті визначає умови звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину. Такими умовами є добровільне здавання органам влади відповідних предметів. До того ж, добровільним здавання є тоді, коли воно вчинене за власною волею, незалежно від мотивів, однак не у зв'язку з тим, що органами влади виявлено факт зберігання цих предметів. Потрібно також, щоб особа здала всю наявну у неї зброю та інші предмети, щодо яких вчинялися незаконні дії. Якщо особа викрала чи привласнила зброю, то потрібно додатково кваліфікувати її дії згідно зі ст. 262 КК України – Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем. Особа, яка захищалася відповідними предметами під час необхідної оборони, має підлягати відповідальності за зазначеними нормами законодавства про кримінальну відповідальність.

У науці запропоновано значно розширити коло випадків, у яких можливе заподіяння необмеженої шкоди. Це в першу чергу стосується найбільш небезпечних проявів насильства. Зокрема, І.Е. Звечаровський та С.В. Пархоменко пропонують йти шляхом каузального визначення випадків правомірного застосування необмеженої сили, яка пов'язана із завданням шкоди, включаючи спричинення смерті особі, яка посягає. До таких випадків вони відносять: напад (посягання) із загрозою спричинення або спричиненням смерті, тяжкої шкоди здоров'ю, сексуального посягання, яке супроводжується насильством, розбійного нападу, грабежу, крадіжки в нічний час двома або більше особами [20, с. 111]. С.В. Пархоменко визначає, що можливим є застосування необмеженої сили в таких випадках: від спричинення смерті або загрози її спричинення; від спричинення тяжкої шкоди або загрози її спричинення; від сексуального посягання; від крадіжки з житла або приміщення, яка вчиняється двома або більше особами з проникненням у житло або приміщення; від розбійного нападу; від озброєного нападу. Використання будь-якої сили проти нападу є правомірним також для попередження проникнення в житло або приміщення в нічний час шляхом злому або насильства. Використання будь-якої сили із застосуванням технічних або інших засобів оборони, в тому числі і за відсутності того, хто обороняється, на місці нападу, є правомірним за умови, коли ці засоби в звичайній обстановці не створюють небезпеки заподіяння шкоди особам, які не здійснюють напад. Використання сили проти нападу є неправомірним, якщо особа допускає очевидну для всіх невідповідність між обороною та нападом [21, с. 219]. Існує й інша думка щодо правової оцінки цієї частини. Зокрема, П.С. Берзін взагалі пропонує виключити ч. 5 зі статті 36 КК України [22, с. 26]. Нещодавно прийнятий КК Республіки Казахстан у ч. 3 ст. 32 визначає такі випадки, в яких необхідна оборона є необмеженою: якщо посягання спрямоване на життя людини; якщо має місце озброєний напад; у разі застосування насильства,

небезпечного для життя особи, яка обороняється, або інших осіб; у випадку безпосередньої погрози застосування насильства, небезпечного для життя особи, яка обороняється, або інших осіб [23].

На наш погляд, дуже складно визначити весь спектр ситуацій, у яких можливе застосування необмеженої сили. Як ми бачимо, і в законодавствах інших країн вони різні. Тому наявність перевищення меж необхідної оборони має встановлюватися з урахуванням положень ст. 36 КК України. І чим небезпечніше фізичне насильство або загроза його застосування, тим більшу шкоду можна заподіяти тому, хто посягає. Що ж стосується спеціальних видів необхідної оборони, то в українському законодавстві про кримінальну відповідальність зібрано найбільш поширені й оптимальні випадки таких посягань. І всі вони обов'язково характеризуються насильством з боку посягаючого. Тому і для цих випадків насильство є тією обставиною, що визначає характер дій особи, яка захищається.

Наприкінці слід зупинитися ще на одному важливому питанні. У науці кримінального права висловлено позицію про те, що вбивство у випадку перевищення меж необхідної оборони не можна називати «вбивством». У цьому випадку йдеться про «заподіяння шкоди». Її автор наголошує, що називати «вбивцею» людину, яка захищала свої охоронювані інтереси або інтереси інших осіб, але перевищила межі оборони, щонайменше аморально. До того ж, не йдеться про випадки розправи над тим, хто посягає і вже припинив напад. Вагомим аргументом, що підтверджує згадану позицію, є віднесення цього діяння до злочинів невеликої тяжкості, тоді як усі інші вбивства, в тому числі й привелійовані, належать до злочинів іншої тяжкості [24, с. 9]. На наш погляд, про заподіяння шкоди може йтися лише у випадках вчинення злочину з необережності, а зазначений злочин є умисним. Такої самої позиції дотримується і О.С. Согула, який наголошує, що випадки умисного позбавлення життя іншої людини потрапляють лише як вбивство, що ж до санкцій, то, на відміну від інших привелійованих вбивств, мотивація дій винного у разі перевищення меж необхідної оборони має бути головним чином зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання на охоронювані законом права та інтереси, чим і зумовлена найменша санкція цієї норми серед усіх видів вбивств [25, с. 343].

Таким чином, насильство є категорією не тільки Особливої, а і Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність нашої країни. Воно є важливою ознакою, яка характеризує правову підставу необхідної оборони. Його характер і ступінь істотно впливає на визначення меж необхідної оборони, а в окремих випадках дає підстави для «безмежної» необхідної оборони. Тільки ті дії, які перевищують межі необхідної оборони можна назвати насильницькими. Кримінальна відповідальність за них має певні особливості і регулюється не тільки нормами Особливої, а і нормами Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність нашої країни. Кримінальне фізичне та психічне насильство мають істотне значення і у випадках інших обставин, що виключають злочинність діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орехов В.В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключающие преступность деяния: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 217 с.
2. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния: монография. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
3. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 23 грудня 2005 р. // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2012 роки). Станом на 1 червня 2012 р. / упоряд.: Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.І. Тютюгін. – Харків: Право, 2012. 462 с.
4. Уголовное право. Особенная часть: учебник для ВУЗов. / под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. Москва: Новый Юрист, 1998. 766 с.
5. Владимиров В.А. Борьба с посягательствами на личную собственность по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1967. 32 с.
6. Гравина А.А., Яни С.П. Правовая характеристика нападения как элемента объективной стороны разбоя. *Социалистическая законность*. 1981. № 7. С. 18-20.
7. Пособина Т.А. Криминологическая характеристика современного бандитизма и меры борьбы с ним: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2002. 23 с.
8. Уголовный кодекс Республики Беларусь. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 474 с.
9. Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 409 с.
10. Уголовный кодекс Литовской республики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 470 с.
11. Уголовный кодекс Франции. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 650 с.
12. Уголовный кодекс Швеции. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 320 с.
13. Уголовный кодекс Австралии. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 388 с.
14. Тишкевич И.С. Условия и пределы необходимой обороны: монография. Москва: Юридическая литература, 1969. 191 с.
15. Ткаченко В.И. Необходимая оборона по уголовному праву: монография.: Юридическая литература, 1979. 119 с.
16. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» № 1 від 26. 04. 2002 року // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції / упоряд.: Н.О. Гугорова, О.О. Житний. Харків: Одіссей, 2012. 462 с.

17. Попов А.Н. Обстоятельства, исключющие преступность деяния: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 1998. 260 с.
18. Столяр Т.В. Кримінально-правова характеристика заподіяння тяжкої шкоди при перевищенні меж необхідної оборони: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 20 с.
19. Владимиров В.А. Признаки и квалификация преступлений, совершенных в результате превышения пределов необходимой обороны. *Труды Высшей школы МВД*. 1958. Вып. 3. С. 161-175.
20. Звечаровский И.Э., Пархоменко С.В. Уголовно-правовые гарантии права на необходимую оборону: монография. Иркутск: Изд-во Иркутского государственного университета, 1997. 334 с.
21. Пархоменко С.В. Деяния, преступность которых исключается в силу социальной полезности и необходимости: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 267 с.
22. Берзін П.С. Злочинні наслідки в механізмі кримінально-правового регулювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 35 с.
23. Уголовный кодекс Республики Казахстан с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.04.2016 года. URL: <http://online.zakon.kz>. (дата звернення 26.06. 2019).
24. Кабурнеев Э.В. Ответственность за убийство при превышении пределов необходимой обороны: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 22 с.
25. Сотула О.С. Кримінально-правова охорона життя людини в країнах романо-германської правової сім'ї: ретроспектива, компаративістика, моделювання: монография. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2015. 429 с.

REFERENCES

1. Orehov V.V. Neobhodimaja oborona i inye obstojatel'stva, iskljuchajushhie prestupnost' dejanija: monografija. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2003. 217 s.
2. Baulin Ju.V. Obstojatel'stva, iskljuchajushhie prestupnost' dejanija: monografija. Har'kov: Osnova, 1991. 360 s.
3. Pro praktiku rozgljadu sudami kriminal'nih sprav pro zlochiny, vchineni stijkimi zlochinnimi ob'ednannjami: postanova Plenumu Verhovnogo Sudu Ukraїni № 13 vid 23 grudnja 2005 r. // Zbirnik postanov Plenumu Verhovnogo Sudu Ukraїni z kriminal'nih sprav (1973–2012 roki). Stanom na 1 chervnja 2012 r. / uporjad.: Ju.M. Groshevij, O.V. Kaplina, V.I. Tjutjugin. – Harkiv: Pravo, 2012. 462 s.
4. Ugolovnoe pravo. Osobennaja chast': uchebnik dlja VUZov. / pod red. N.I. Vetrova, Ju.I. Ljapunova. Moskva: Novyj Jurist, 1998. 766 s.
5. Vladimirov V.A. Bor'ba s posjagatel'stvami na lichnuju sobstvennost' po sovetskomu ugolovnomu pravu: avtoref. diss. ... d-ra jurid. nauk: 12.00.08. Moskva, 1967. 32 s.
6. Gravina A.A., Jani S.P. Pravovaja harakteristika napadenija kak jelementa ob#ektivnoj storony razboja. *Socialisticheskaja zakonost'*. 1981. № 7. S. 18-20.
7. Posobina T.A. Kriminologicheskaja harakteristika sovremennogo banditizma i mery bor'by s nim: diss. ... kand. jurid. nauk: 12.00.08. Rostov-na-Donu, 2002. 23 s.
8. Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus'. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2001. 474 s.
9. Ugolovnyj kodeks Gruzii. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2002. 409 s.
10. Ugolovnyj kodeks Litovskoj respubliki. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2002. 470 s.
11. Ugolovnyj kodeks Francii. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2002. 650 s.
12. Ugolovnyj kodeks Shvecii. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2001. 320 s.
13. Ugolovnyj kodeks Avstralii. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2002. 388 s.
14. Tishkevich I.S. Uslovija i predely neobhodimoj oborony: monografija. Moskva: Juridicheskaja literatura, 1969. 191 s.
15. Tkachenko V.I. Neobhodimaja oborona po ugolovnomu pravu: monografija.: Juridicheskaja literatura, 1979. 119 s.
16. Postanova Plenumu Verhovnogo sudu Ukraїni «Pro sudovu praktiku u spravah pro neobhidnu oboronu» № 1 vid 26. 04. 2002 roku // Zbirnik postanov Plenumu Verhovnogo Sudu Ukraїni ta postanov Verhovnogo Sudu Ukraїni u spravah kriminal'noi jurisdikcii / uporjad.: N.O. Gutorova, O.O. Zhitnij. Harkiv: Odissej, 2012. 462 s.
17. Popov A.N. Obstojatel'stva, iskljuchajushhie prestupnost' dejanija: monografija. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 1998. 260 s.
18. Stoljar T.V. Kriminal'no-pravova harakteristika zapodijannja tjazhkoї shkodi pri perevishheni mezh neobhidnoї oboroni: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.08. Kiїv, 2016. 20 s.
19. Vladimirov V.A. Priznaki i kvalifikacija prestuplenij, sovershennyh v rezul'tate prevyshenija predelov neobhidimoj oborony. *Trudy Vysšej shkoly MVD*. 1958. Vyp. 3. S. 161-175.
20. Zvecharovskij I.Je., Parhomenko S.V. Ugolovno-pravovye garantii prava na neobhidimuju oboronu: monografija. Irkutsk: Izd-vo Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta, 1997. 334 s.
21. Parhomenko S.V. Dejanija, prestupnost' kotoryh iskljuchaetsja v silu social'noj poleznosti i neobhidimosti: monografija. Sankt-Peterburg: Juridicheskij centr Press, 2004. 267 s.
22. Berzin P.S. Zlochinni naslidki v mehanizmi kriminal'no-pravovogo reguljuvanja: avtoref. dis. ... d-ra jurid. nauk: 12.00.08. Kiїv, 2010. 35 s.
23. Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 09.04.2016 goda. URL: <http://online.zakon.kz>. (data zvernennja 26.06. 2019).
24. Kaburneev Je.V. Otvetstvennost' za ubijstvo pri prevyshenii predelov neobhidimoj oborony: diss. ... kand. jurid. nauk: 12.00.08. Moskva, 2002. 22 s.
25. Sotula O.S. Kriminal'no-pravova ohorona zhittja ljudini v kraїnah romano-germans'koї pravovoї sim'ї: retrospektiva, komparativistika, modeljuvanja: monografija. Harkiv: Vidavec' Ivanchenko I.S., 2015. 429 s.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-ПОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION,
OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY**

УДК 343.121

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-16

**ЦЕЛЕВОЕ НАЗНАЧЕНИЕ НЕДЕЛЕГИРОВАННЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВ
ПОДОЗРЕВАЕМОГО И ОБВИНЯЕМОГО (ПОДСУДИМОГО)
В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ**

Янович Ю. П.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: yanovich64yuriy@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-7309-076X>

АННОТАЦИЯ: в статье подчёркивается неурегулированность в отечественном уголовном процессуальном законодательстве вопроса об объёме неотъемлемых личных процессуальных прав подозреваемого и обвиняемого (подсудимого), реализация которых не может быть поручена иным лицам, в частности, их защитнику, законному представителю. Такие процессуальные права получили название неделегированных, поскольку они реализуются непосредственно подозреваемым и обвиняемым (подсудимым). Акцентируется внимание на том, что такой пробел в законе не может отрицательно не сказываться на правовом регулировании процессуального статуса не только подозреваемого и обвиняемого (подсудимого), но и других участников уголовного производства, которым законодатель делегирует права последних, а именно: защитника, законного представителя, лиц, в отношении которых предусматривается применение принудительных мер медицинского или воспитательного характера либо решался вопрос об их применении, их законных представителей. Констатируется, что в современной процессуальной науке отсутствуют исследования, в которых был бы определён близкий к исчерпывающему перечень неделегированных процессуальных прав подозреваемого и обвиняемого (подсудимого). Поставлена цель выделить в совокупности процессуальных прав подозреваемого и обвиняемого (подсудимого) группы их неотъемлемых личных прав, которые реализуются исключительно ими самими и не могут быть делегированы другим участникам уголовного производства. К группе указанных выше процессуальных прав отнесены такие права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого): быть чётко и своевременно информированными о своих правах, предусмотренных УПК, а также получить их разъяснение; отказаться от защитника в любой момент уголовного производства; не говорить ничего по существу подозрения, обвинения против них или в любой момент отказаться отвечать на вопросы; давать объяснения, показания по существу подозрения, обвинения или в любой момент отказаться их давать; требовать возмещения вреда, причинённого незаконными решениями, действиями или бездействием органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, досудебное расследование, прокуратуры или суда, в порядке, установленном законом, а также восстановления репутации, если подозрение, обвинение не подтвердились; заключить соглашение о признании вины или о примирении с потерпевшим. Неделегированным является процессуальное право подозреваемого изложить свои показания во время допроса собственноручно. Что касается обвиняемого (подсудимого), то он не может поручить другим участникам уголовного производства осуществить его право получать разъяснение о порядке подготовки и использования досудебного доклада, отказываться от участия в подготовке досудебного доклада; принимать участие в подготовке досудебного доклада, предоставлять представителю персонала органа пробации информацию для подготовки такого доклада, подавать свои замечания и уточнения. Обосновано целевое назначение указанных процессуальных прав подозреваемого и обвиняемого (подсудимого).

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовное производство, подозреваемый, обвиняемый (подсудимый), процессуальный статус, неделегированные процессуальные права.

ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ НЕДЕЛЕГОВАНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ТА ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО) В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Янович Ю. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
юридичного факультету
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: yanovich64yuriy@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-7309-076X>

АНОТАЦІЯ: у статті підкреслюється неврегульованість у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві питання про обсяг невід'ємних особистих процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого (підсудного), реалізація яких не може бути доручена іншим особам, зокрема, їх захиснику, законному представнику. Такі процесуальні права дістали назву недеlegationаних, оскільки вони реалізуються безпосередньо підозрюваним та обвинуваченим (підсудним). Наголошується на тому, що така прогалина в законі не може негативно не позначитися на правовому регулюванні процесуального статусу не тільки підозрюваного та обвинуваченого (підсудного), а й інших учасників кримінального провадження, яким законодавець делегує права останніх, а саме: захисника, законного представника, осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їх законних представників. Констатується, що в сучасній процесуальній науці відсутні дослідження, у яких би було визначено близький до вичерпного перелік недеlegationаних процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого (підсудного). Поставлено за мету виокремити в сукупності процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого (підсудного) групу їх невід'ємних особистих прав, що реалізуються виключно ними самими і не можуть бути делеговані іншим учасникам кримінального провадження. До групи означених вище процесуальних прав віднесено такі права підозрюваного, обвинуваченого (підсудного): бути чітко і своєчасно повідомленими про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення; відмовитися від захисника в будь-який момент кримінального провадження; не говорити нічого з приводу підозри, обвинувачення проти них або в будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати; вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися; укласти угоду про визнання винуватості чи про примирення з потерпілим. Неделегованим є процесуальне право підозрюваного викласти свої показання під час допиту власноручно. Що стосується обвинуваченого (підсудного), то він не може доручити іншим учасникам кримінального провадження здійснити його право отримувати роз'яснення щодо порядку підготовки та використання досудової доповіді, відмовлятися від участі у підготовці досудової доповіді; брати участь у підготовці досудової доповіді, надавати представнику персоналу органу пробації інформацію, необхідну для підготовки такої доповіді, ознайомлюватися з текстом досудової доповіді, подавати свої зауваження та уточнення. Обґрунтовано цільове призначення зазначених процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого (підсудного).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне провадження, підозрюваний, обвинувачений (підсудний), процесуальний статус, недеlegationані процесуальні права.

DESIGNATED PURPOSE OF NON-DELEGATED PROCEDURAL RIGHTS OF SUSPECTS AND ACCUSED (DEFENDANTS) WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS

Yanovych Yurii,

PhD in Law, Associate Professor,
assistant professor of the Department
of Criminal Disciplines,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: yanovich64yuriy@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-7309-076X>

ANNOTATION: the author of the article emphasizes the lack of regulation of the issue about the scope of the inalienable personal procedural rights of suspects and accused (defendants) within national criminal procedural legislation. The implementation of these rights can not be entrusted to other persons, in particular, their defense attorneys, legal representatives. Such procedural rights are called undelegated, since they are exercised directly by suspects and accused (defendants). Special attention is paid to the fact that such a gap in the law can not negatively affect the legal regulation of the procedural status of both suspects, accused (defendants), and other participants in the criminal proceedings, to whom the legislator delegates the rights of the latter, namely: a defense attorney, a legal representative, persons in respect of whom it is supposed to use coercive measures of a medical or educational nature or there was the issue about their application, their legal representatives. It is stated that there are no studies in modern procedural science, containing a close to exhaustive list of undelegated procedural rights of suspects and accused (defendants). We set the goal to single out a group of inalienable

personal rights of suspects and accused (defendants) within the totality of their procedural rights that are exercised solely by them and can not be delegated to other participants in the criminal proceedings. The group of the above procedural rights includes such rights of suspects, accused (defendants) as: to be clearly and timely informed about their rights provided by the Criminal Procedural Code, as well as to obtain their explanation; to waive the right to counsel at any time of criminal proceedings; do not say anything on the merits of suspicion, accusations against them or at any time refuse to answer questions; to give explanations, testimonies in terms of suspicion, accusations or to refuse at any time to provide them; to demand compensation for damage caused by unlawful decisions, actions or omission of the agency involved in carrying out operative and search activities, pre-trial investigation, of a prosecutor's office or courts, in the manner prescribed by the law, as well as restoration of reputation in case if suspicion, charge have not been confirmed; to conclude a guilty plea agreement or a reconciliation agreement with the victim. The procedural right of a suspect to state his testimony during the interrogation with his own hand is undelegated one. As for an accused (defendant), he can not delegate other participants in the criminal proceedings to exercise his right to receive clarification on the procedure for the preparation and use of the pre-trial report, refuse to participate in the preparation of the pre-trial report; to participate in the preparation of the pre-trial report, to provide information to the representative of the probation authority for the preparation of such a report, to submit own comments and clarifications. The author has grounded the purpose of the indicated procedural rights of suspects and accused (defendants).

KEY WORDS: criminal proceedings, a suspect, an accused (defendant), procedural status, undelegated procedural rights.

В действующем законодательстве Украины используются различные подходы к регламентации процессуальных прав участников уголовного судопроизводства. В отдельных случаях законодатель не приводит в соответствующих статьях Уголовного процессуального кодекса Украины (далее – УПК) перечень прав того или иного участника уголовного производства, а лишь указывает, что эти участники пользуются процессуальными правами подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), кроме тех, реализация которых осуществляется последними непосредственно и не может быть поручена иным лицам. Вместе с тем, в законодательстве нет ответа на вопрос, какие именно процессуальные права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) не могут быть делегированы иным участникам уголовного производства и являются, в сущности, их неотъемлемыми личными правами. Да и в современной науке уголовного процесса практически отсутствуют исследования, в которых был бы определён близкий к исчерпывающему перечень последних. Такое состояние правового регулирования процессуального статуса и подозреваемого, и обвиняемого (подсудимого) не может отрицательно не сказываться на правоприменительной деятельности, поскольку даёт возможность каждому участнику уголовного производства, в том числе и наделённому властными полномочиями, свободно трактовать закон и по своему усмотрению определять, какие именно права могут осуществлять только непосредственно подозреваемый, обвиняемый (подсудимый) [1, с. 104–105]. В свою очередь, это приводит к тому, что остаётся не урегулированным с достаточной полнотой процессуальный статус защитника подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), их законного представителя, лица, в отношении которого предусматривается применение принудительных мер медицинского или воспитательного характера либо решался вопрос об их применении, его защитника и законного представителя.

Т. Г. Фомина в своей монографии обобщила высказанные в науке точки зрения о классификации процессуальных прав подозреваемого по различным критериям, в том числе и в зависимости от субъектов реализации [2, с. 88]. По этому признаку она разграничила процессуальные права, которые могут быть осуществлены, во-первых, лишь исключительно подозреваемым; во-вторых, – как подозреваемым, так и его законным представителем либо защитником [2, с. 89–90]. В то же время, к первой группе автор относит только процессуальные права подозреваемого давать показания и собственноручно их написать. Очевидно, что это далеко не полный перечень.

М. Г. Моторыгина, освещая проблемы процессуальной деятельности стороны защиты, в том числе и обвиняемого (подсудимого), в судебном производстве в первой инстанции, оставляет без внимания вопрос о его неотъемлемых личных правах, которые не могут быть делегированы другим лицам [3].

В целом ряде работ научного и учебного характера, посвящённых исследованию процессуального статуса защитника, законного представителя подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), лишь констатируется, что они пользуются процессуальными правами последних, кроме тех, реализация которых осуществляется непосредственно подозреваемым, обвиняемым (подсудимым) и не может быть поручена законному представителю и защитнику, но не указывается хотя бы ориентировочный перечень таких прав [4, с. 123–124; 5, с. 64, 65; 6, с. 98; 7, с. 50; 8, с. 26]. Освещая вопрос о процессуальном статусе защитника в уголовном производстве, Л. Н. Лобойко в учебнике по уголовному процессу подчёркивает, что его права являются производными от прав подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), но при этом утверждает, что подзащитные не могут поручить защитнику право давать показания от их имени [9, с. 120]. В. М. Трофименко акцентирует внимание на том, что закон ограничивает законного представителя подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) лишь в использовании неотъемлемых прав последних, непосредственно связанных с их личностью. К таким правам, по его мнению, следует отнести процессуальные права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого): не говорить ничего по существу

подозрения, обвинения против них или в любой момент отказаться отвечать на вопросы; давать объяснения, показания по существу подозрения, обвинения или в любой момент отказаться их давать; заключить соглашение о признании вины или о примирении с потерпевшим [10, с. 155].

Целью статьи является попытка выделить в совокупности процессуальных прав подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) группу их неотъемлемых личных прав, которые реализуются исключительно ими самими и не могут быть поручены иным участникам уголовного производства, для дальнейшего исследования процессуального статуса подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), а также субъектов уголовного судопроизводства, которым законодатель делегировал их процессуальные права.

Особенностью закрепления в законе уголовного процессуального статуса подозреваемого и обвиняемого (подсудимого) является то, что перечень их прав, приведённый в ст. 42 УПК, не является исчерпывающим. В части пятой этой статьи УПК содержится положение о том, что подозреваемый, обвиняемый имеют также иные процессуальные права, предусмотренные УПК. Это, безусловно, усложняет исследование вопроса о неделегированных процессуальных правах указанных выше участников уголовного производства. Вместе с тем, следует отметить, что в подавляющем большинстве случаев в других статьях УПК лишь конкретизируются положения ст. 42 УПК.

В научной и учебной литературе к группе процессуальных прав, которые могут быть реализованы исключительно подозреваемым, обвиняемым (подсудимым) небезосновательно отнесены такие их права: 1) не говорить ничего по существу подозрения, обвинения против них или в любой момент отказаться отвечать на вопросы (п. 4 ч. 3 ст. 42 УПК); давать объяснения, показания по существу подозрения, обвинения или в любой момент отказаться их давать (п. 5 ч. 3 ст. 42 УПК). Эти права подозреваемый, обвиняемый (подсудимый) не могут делегировать иным лицам, поскольку они реализуются ими как непосредственными участниками допроса подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), а также других следственных (розыскных) действий, производимых во время досудебного расследования (следственного эксперимента, освидетельствования и т. д.) либо судебного разбирательства (предъявление для опознания). В ходе таких процессуальных действий формируются показания подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), а также документы (протоколы соответствующих следственных (розыскных) действий) как самостоятельные источники доказательств, которые свидетельствуют о личном отношении этих участников процесса к выдвинутому против них подозрению либо обвинению, что в дальнейшем может существенно повлиять на порядок уголовного производства и судьбу подозреваемого, обвиняемого (подсудимого). Признание последними вины может повлечь за собой их освобождение от уголовной ответственности при наличии к тому материально-правовых оснований, а также открывает возможности для заключения соглашений о примирении с потерпевшим либо с прокурором о признании вины (ст. 469 УПК).

В теории уголовного процесса неоднозначно решается вопрос об отнесении права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) заключить указанные выше соглашения к числу их неотъемлемых личных процессуальных прав. Так, например, Е. В. Повзык, говоря об общих положениях использования в уголовном судопроизводстве соглашения о признании вины, утверждает: несмотря на то, что среди субъектов, уполномоченных инициировать заключение соглашений, предусмотренных ст. 469 УПК, защитник не назван, нет никаких препятствий для поручения ему этого полномочия подзащитным [11, с. 64]. Указанная позиция представляется спорной, поскольку в таком случае, исходя из формальной логики, защитника следовало бы признавать стороной соглашения о примирении подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) с потерпевшим, что противоречит действующему законодательству Украины. Кроме того, следователю, прокурору, суду, судье в этой ситуации всё равно пришлось бы вызывать соответственно подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) и убеждаться в том, что их волеизъявление по поводу заключения соглашения является добровольным [12, с. 119].

Мнение о том, что право на заключение соглашений не может быть делегировано подозреваемым, обвиняемым (подсудимым) их защитнику или законному представителю, подтверждается требованиями уголовного процессуального закона к содержанию соглашения о примирении (ст. 471 УПК), а также соглашения о признании вины (ст. 472 УПК). В частности, в соглашении о признании вины среди прочих обстоятельств указывается о: безоговорочном признании подозреваемым, обвиняемым (подсудимым) своей вины в совершении уголовного правонарушения; его обязанностях по сотрудничеству в выявлении уголовного правонарушения, совершённого другим лицом (если соответствующие договорённости имели место); согласованных сторонами виде и мере наказания, согласии подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) на его назначение или на назначение наказания и освобождение от его отбывания с испытанием; последствиях заключения и утверждения соглашения, предусмотренных ст. 473 УПК; последствиях невыполнения соглашения. Изложение каждого из перечисленных выше обстоятельств в тексте соглашения должно быть удостоверено личной подписью подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) [13, с. 589–591]. Если соглашение заключено в присутствии их защитника или законного представителя, об этом указывается после подписей сторон соглашения. Этот факт также удостоверяется подписями, соответственно, защитника или законного представителя.

К числу неделегированных прав, предусмотренных ч. 3 ст. 42 УПК, могут быть отнесены процессуальные права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого): 1) быть чётко и своевременно информированными о своих правах, предусмотренных УПК, а также получить их разъяснение (п. 2 ч. 3 ст. 42 УПК); отказаться от защитника в любой момент уголовного производства (п. 3 ч. 3 ст. 42 УПК); требовать возмещения вреда, причинённого незаконными решениями, действиями или бездействием органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, досудебное расследование, прокуратуры или суда, в порядке, установленном законом, а также восстановления репутации, если подозрение, обвинение не подтвердились (п. 17 ч. 3 ст. 42 УПК) [14, с. 225]. Кроме того, во время допроса подозреваемый имеет право изложить свои показания собственноручно (ч. 7 ст. 224 УПК). Вполне очевидно, что такое процессуальное право может быть реализовано лишь непосредственно им.

Закон (ч. 4 ст. 208 УПК) требует, чтобы уполномоченное служебное лицо после немедленного сообщения задержанному на понятном ему языке оснований задержания и того, в совершении какого преступления он подозревается, обязательно разъяснило ему права иметь защитника, получать медицинскую помощь, давать объяснения, показания или не говорить ничего по существу подозрения против него, немедленно сообщить другим лицам о его задержании и местонахождении в соответствии с положениями ст. 213 УПК, требовать проверки обоснованности задержания и иные процессуальные права, предусмотренные УПК.

Перечень процессуальных прав подозреваемого, предусмотренный ч. 3 ст. 42 УПК, является обязательной составной частью протокола задержания (ч. 5 ст. 208 УПК), сообщения о подозрении (п. 7 ст. 277 УПК), сообщения об изменении ранее сообщённого подозрения или сообщения о новом подозрении [13, с. 94–109]. После вручения подозреваемому этих процессуальных документов он получает представление о совокупности своих процессуальных прав во время досудебного расследования и может требовать их разъяснения соответствующим служебным лицом. Кроме того, права и обязанности задержанных должны быть разъяснены подозреваемому лицом, ответственным за нахождение задержанных (п. 2 ч. 3 ст. 212 УПК).

Подозреваемый, обвиняемый (подсудимый) принадлежат к числу тех участников уголовного производства, которым обязательно вручается памятка о процессуальных правах и обязанностях (ч. 8 ст. 42 УПК). Этот процессуальный документ вручается подозреваемому под расписку перед выполнением каждого процессуального действия с его участием. Что касается обвиняемого (подсудимого), то памятка с перечнем его процессуальных прав и обязанностей вручается ему как в стадии подготовительного производства, так и в судебном разбирательстве (ч. 2 ст. 314, ст. 345 УПК). После ознакомления обвиняемого (подсудимого) с памяткой, председательствующий обязан выяснить, понятны ли ему его процессуальные права и обязанности и в случае необходимости разъяснить их.

Спорным, на первый взгляд, является отнесение к числу неотъемлемых личных процессуальных прав подозреваемого и обвиняемого (подсудимого) их права отказаться от защитника в любой момент уголовного производства, поскольку и защитник, в свою очередь, имеет право отказаться от исполнения своих обязанностей в случаях, предусмотренных ч. 4 ст. 47 УПК. Вместе с тем, такое процессуальное право защитника не следует считать производным от права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), предусмотренного в п. 3 ч. 3 ст. 42 УПК. Речь идёт об одном из немногих случаев, когда право защитника прямо предусматривается процессуальным законом, а не делегируется ему на основании ч. 4 ст. 46 УПК. К тому же, если вовлечение защитника в уголовное производство может осуществляться, кроме самого подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), их законными представителями, а также иными лицами по просьбе или с согласия подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), то право на отказ от защитника реализуется исключительно подзащитным [12, с. 120].

Для того, чтобы отказ от защитника был правомерным и не повлёк за собой нарушение права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) на защиту, следователь, прокурор, суд, судья должны обеспечить соблюдение определённых условий, не все из которых прямо предусмотрены законом. На основании анализа положений п. 8 постановления Пленума Верховного Суда «О применении законодательства, обеспечивающего право на защиту в уголовном судопроизводстве» от 24 октября 2003 года № 8, которые не утратили своей актуальности, можно утверждать, что такой отказ, во-первых, возможен только по инициативе подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), а, во-вторых, должен быть добровольным [15]. Кроме того, отказ от защитника осуществляется исключительно в его присутствии после предоставления возможности конфиденциального общения с подзащитным (ч. 2 ст. 54 УПК).

Неделегированным является также право подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) требовать возмещения вреда, причинённого незаконными решениями, действиями или бездействием органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, досудебное расследование, прокуратуры или суда, в порядке, установленном законом, а также восстановления репутации (п. 17 ч. 3 ст. 42 УПК). В УПК содержится существенное уточнение о том, что такое право возникает у лица в случае, когда выдвинутые в отношении него подозрение либо обвинение не подтвердились. Это означает, что

требовать возмещения вреда, в том числе морального, в случаях, предусмотренных ст. 1176 ГК Украины, ст. 130 УПК и статьями 1 и 2 Закона Украины «О порядке возмещения вреда, причинённого гражданину незаконными действиями органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, органов досудебного расследования, прокуратуры и суда» от 1 декабря 1994 года, путём непосредственного обращения с заявлением в соответствующие государственные органы или суд может лицо, которое уже не пребывает в процессуальном положении подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), а именно: лицо, в отношении которого принято решение о прекращении уголовного производства по реабилитирующим основаниям либо оправданный [16].

Неотъемлемыми личными процессуальными правами обвиняемого (подсудимого) как участника судебного производства следует считать его права: 1) получать разъяснение о порядке подготовки и использования досудебного доклада, отказываться от участия в подготовке досудебного доклада (п. 7 ч. 4 ст. 42 УПК); 2) принимать участие в подготовке досудебного доклада, предоставлять представителю персонала органа пробации информацию, необходимую для подготовки такого доклада, подавать свои замечания и уточнения (п. 8 ч. 4 ст. 42 УПК). Досудебный доклад составляется представителем уполномоченного органа по вопросам пробации по определению суда, которое постановляется в подготовительном производстве, с целью обеспечения суда первой инстанции информацией о социально-психологической характеристике обвиняемого (подсудимого). Следует учитывать, что такой доклад может быть составлен в отношении лица, обвиняемого в совершении преступления небольшой, средней тяжести, а также тяжкого преступления, нижняя граница санкции за совершение которого не превышает пяти лет лишения свободы. В отношении несовершеннолетнего обвиняемого в возрасте от 14 до 18 лет досудебный доклад составляется независимо от тяжести совершённого преступления, кроме случаев, предусмотренных УПК. Часть четвёртая статьи 314¹ УПК содержит перечень лиц, а также случаи, когда досудебный доклад не составляется.

Рассмотренные выше неделегированные права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) имеют различное целевое назначение. Так, право быть чётко и своевременно информированными о своих правах, предусмотренных УПК, а также получить их разъяснение следует рассматривать как одну из важнейших процессуальных гарантий реализации подозреваемым, обвиняемым (подсудимым) всех иных их прав в ходе соответственно досудебного расследования и судебного производства. Процессуальные права не говорить ничего по существу подозрения, обвинения против них или в любой момент отказаться отвечать на вопросы, давать объяснения, показания по существу подозрения, обвинения или в любой момент отказаться их давать обеспечивают подозреваемому, обвиняемому (подсудимому) возможность, с одной стороны, лично осуществлять защиту от выдвинутых против них подозрения, обвинения, а с другой, – активно принимать участие в доказывании и тем самым влиять на ход и результаты уголовного производства. Процессуальное право на отказ от защитника в любой момент уголовного судопроизводства является составляющей права подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) на защиту и предназначено для того, чтобы действительно влиять на уровень профессиональной защиты в ходе досудебного расследования и судебного производства. Его реализация позволяет подозреваемому, обвиняемому (подсудимому) отстранить от участия в уголовном производстве защитника, с которым у них не сложилась единая позиция относительно линии защиты от подозрения, обвинения, а также если защитник предоставляет правовую помощь формально, не имеет надлежащей квалификации и т. п. Благодаря праву на заключение соглашений в ходе досудебного расследования подозреваемый получает быстрый доступ к правосудию, а обвиняемый (подсудимый) – шанс на освобождение от отбывания назначенного судом в обвинительном приговоре на основании соглашения наказания с испытанием. Процессуальные права обвиняемого (подсудимого), связанные с составлением представителем уполномоченного органа по вопросам пробации досудебного доклада, обеспечивают постановление судом правосудного и справедливого приговора. В случае, если выдвинутое подозрение, обвинение не подтвердилось, лицо путём реализации процессуального права, предусмотренного п. 17 ч. 3 ст. 42 УПК, имеет возможность восстановить нарушенные действиями органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность и досудебное расследование, прокуратуры и суда права и законные интересы, а также репутацию.

Выделение в совокупности процессуальных прав подозреваемого, обвиняемого (подсудимого) тех их прав, которые могут быть реализованы только ими непосредственно, и определение их целевого назначения открывает возможности для дальнейшего изучения процессуального статуса не только подозреваемого, обвиняемого (подсудимого), но и их законного представителя, защитника, лица, в отношении которого предусматривается применение принудительных мер медицинского характера или решался вопрос об их применении, а также несовершеннолетнего, не достигшего возраста уголовной ответственности, в отношении которого предусматривается применение принудительных мер воспитательного характера или решался вопрос об их применении, их защитников и законных представителей. Это может быть предметом будущих научных исследований [1, с. 109–110].

ЛІТЕРАТУРА

1. Янович Ю. П. Невід'ємні особисті процесуальні права підозрюваного в кримінальному провадженні: обсяг і цільове призначення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. № 3 (78). 2017. С. 104–112.
2. Фоміна Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 232 с.
3. Моторигіна М. Г. Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції: монографія / за наук. ред. О. В. Капліної. Харків: ТОВ «Оберіг», 2018. 306 с.
4. Капліна О. В., Шило О. Г., Трофименко В. М. та ін. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2018. 584 с.
5. Молдован А. В., Мельник С. М. Кримінальний процес України: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2013. 368 с.
6. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ: Центр учб. літ., 2013. 544 с.
7. Молдован А. В., Савченко В. А., Садова Т. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, США: навч. посіб. Київ: Алерта, 2014. 334 с.
8. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: коментарі, роз'яснення, документи / відп. ред. В. С. Ковальський. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 408 с.
9. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник. Київ: Істина, 2014. 432 с.
10. Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П. та ін. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.
11. Повзик Є. В. Правові наслідки визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини (порівняльно-правове дослідження): монографія. Харків: Право, 2014. 224 с.
12. Янович Ю. П. Неделегированные права в структуре уголовного процессуального статуса обвиняемого (подсудимого) по законодательству Украины. *Закон и Жизнь=Leges si Viata*. № 6. 2018. С. 118–121.
13. Перепелиця О. І., Кучерина С. Є., Федосеев В. В. та ін. Збірник зразків процесуальних документів (досудове розслідування): наук.-практ. посіб. Харків: Право, 2015. 632 с.
14. Янович Ю. П. Обсяг процесуальних прав захисника в кримінальному провадженні та їх цільове призначення. *Верховенство права та правова держава: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 16–17 трав. 2014 р.)*. Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2014. С. 224–227.
15. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві: постановка Пленуму Верховного Суду від 24 жовт. 2003 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-3> (дата звернення 10.10.2019).
16. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-ВР> (дата звернення 10.10.2019).

REFERENCES

1. Janovich Ju. P. Nevid'emni osobisti procesual'ni prava pidozrjuvanogo v kriminal'nomu provadzhenni: obsjag i cil'ove priznachennja. *Visnik Harkivs'kogo nacional'hogo universitetu vnutrishnih sprav*. № 3 (78). 2017. S. 104–112.
2. Fomina T. G. Zabezpechennja slidchim procesual'nih prav pidozrjuvanogo: monografija. Harkiv: NikaNova, 2014. 232 s.
3. Motorigina M. G. Storona zahistu v sudovomu provadzhenni u pershij instancii: monografija / za nauk. red. O. V. Kaplinoi. Harkiv: TOV «Oberig», 2018. 306 s.
4. Kaplina O. V., Shilo O. G., Trofimenko V. M. ta in. Kriminal'nij proces: pidruchnik / za zag. red. O. V. Kaplinoi, O. G. Shilo. Harkiv: Pravo, 2018. 584 s.
5. Moldovan A. V., Mel'nik S. M. Kriminal'nij proces Ukraïni: navch. posib. Kiïv: Centr uchb. lit., 2013. 368 s.
6. Kriminal'nij proces: pidruchnik / za zag. red. V. V. Kovalenka, L. D. Udalovoi, D. P. Pis'mennogo. Kiïv: Centr uchb. lit., 2013. 544 s.
7. Moldovan A. V., Savchenko V. A., Sadova T. V. Kriminal'nij proces: Ukraïna, FRN, SShA: navch. posib. Kiïv: Alerta, 2014. 334 s.
8. Novij Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraïni: komentari, roz'jasnennja, dokumenti / vidp. red. V. S. Koval'skij. Kiïv: Jurinkom Inter, 2013. 408 s.
9. Lobjko L. M. Kriminal'nij proces: pidruchnik. Kiïv: Istina, 2014. 432 s.
10. Bandurka O. M., Blazhivs'kij Є. M., Burdol' Є. P. ta in. Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraïni: nauk.-prakt. komentar u 2 t. T. 1 / za zag. red. V. Ja. Tacija, V. P. Pshonki, A. V. Portnova. Harkiv: Pravo, 2012. 768 s.
11. Povzik Є. V. Pravovi naslidki viznannja pidozrjuvanim, obvinuvachenim svoei vini (porivnjal'no-pravove doslidzhennja): monografija. Harkiv: Pravo, 2014. 224 s.
12. Janovich Ju. P. Nedelegirovannye prava v strukture ugolovnogogo processual'hogo statusa obvinjaemogo (podsudimogo) po zakonodatel'stvu Ukrainy. *Zakon i Zhizn'=Leges si Viata*. № 6. 2018. S. 118–121.
13. Perepelicja O. I., Kucherina S. Є., Fedoseev V. V. ta in. Zbirnik zrazkiv procesual'nih dokumentiv (dosudove rozsliduvannja): nauk.-prakt. posib. Harkiv: Pravo, 2015. 632 s.
14. Janovich Ju. P. Obsjag procesual'nih prav zahisnika v kriminal'nomu provadzhenni ta ih cil'ove priznachennja. *Verhovenstvo prava ta pravova derzhava: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Uzhgorod, 16–17 trav. 2014 r.)*. Uzhgorod: Uzhgorod. nac. un-t, 2014. S. 224–227.

15. Pro zastosuvannja zakonodavstva, jake zabezpechue pravo na zahist u kriminal'nomu sudochinstvi: postanova Plenumu Verhovnogo Sudu vid 24 zhovt. 2003 r. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-3> (data zvernennja 10.10.2019).

16. Pro porjadok vidshkoduвання škodi, zavdanoї gromadjaninovi nezakonnimi dijami organiv, shho zdijsnjujut' operativno-rozshukovu dijal'nist', organiv dosudovogo rozsliduvannja, prokuraturi i sudu: Zakon Ukraїni vid 1 grudnja 1994 r. № 266/94-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-VR> (data zvernennja 10.10.2019).

УДК 344.65

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-17

**ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС СЛІДЧОГО ЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИМ
КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 1960 РОКУ ТА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ
КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2012 РОКУ В АСПЕКТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРІШЕННЯ
ПИТАНЬ ЩОДО ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

Григоренко Є. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: egyptgorenko135@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>

Передерій О. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: perederii@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

АНОТАЦІЯ: встановлено, що на сьогоднішній день у діяльності органів досудового слідства виникає чимало проблем, їх правовий статус, підслідність та інші важливі питання визначені у законодавстві не завжди чітко й послідовно. Звернуто увагу, що виникають різні проблеми з реалізацією слідчим його повноважень, виникають ускладнення з розумінням його самостійності. Аргументовано, що важливим є виявлення та аналіз проблем, що виникають у роботі органів досудового розслідування, проблем реалізації правового статусу слідчого, у тому числі й шляхом проведення порівняльного аналізу регламентації цих питань у Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 року та Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року, а також висловлення власної позиції щодо реформування названих органів. Встановлено, що порівняльний аналіз чинного кримінального процесуального законодавства із законодавством 1960 року дозволяє також говорити про процесуальні функції, які можуть виступати як певна зв'язувальна ланка між задачами та правовим становищем учасника процесу, адже вони визначають процесуальне становище слідчого, його права та обов'язки, які конкретизуються в окремих кримінальних процесуальних інститутах і процесуальних нормах. Звернуто увагу, що пізнання системи процесуальних функцій слідчого як основних напрямів його діяльності дозволяє найбільш повно визначити роль слідчого у виконанні задач кримінального провадження, правильно зрозуміти та застосовувати кожний правовий інститут та кожну правову норму, що регламентує його діяльність. Будучи представниками держави, слідчі мають чітко закріплені у законі процесуальні повноваження, які одночасно є для них і правами (оскільки дозволяють здійснювати процесуальні дії та приймати процесуальні рішення), і обов'язками (у зв'язку із тим, що неналежне або несвочасне використання свої прав може бути посадовим порушенням, якщо не містить ознак злочину). Аргументовано, що у межах кримінального процесу мали місце суттєві процесуальні трансформації, пов'язані зі зміною законодавства, деякі з яких були доволі суттєвими, але не завжди послідовними та такими, що підвищували ефективність функціонування органів державної влади, спрямовану на притягнення осіб до юридичної відповідальності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальна відповідальність, слідчий, кримінальний процес, кримінальне провадження, процесуальні норми, процесуальні інститути.

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ СТАТУС СЛЕДОВАТЕЛЯ ПО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ КОДЕКСУ УКРАИНЫ 1960 ГОДА И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ КОДЕКСУ УКРАИНЫ 2012 ГОДА В АСПЕКТЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ О ПРИВЛЕЧЕНИИ К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Григоренко Е. И.,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: egrygorenko135@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>

Передерий А. С.,

кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: perederii@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

АННОТАЦИЯ: установлено, что на сегодняшний день в деятельности органов досудебного следствия возникает значительное количество проблем. Их правовой статус, подследственность и другие немаловажные вопросы не всегда регламентированы законодательством чётко и последовательно. Обращено внимание на то, что часто возникают проблемы при реализации следователем своих полномочий, возникают сложности с пониманием и толкованием его самостоятельности. Аргументировано, что важным является выявление и анализ проблем, которые возникают в деятельности органов досудебного расследования, проблем реализации правового статуса следователя, в том числе и путём проведения сравнительного анализа регламентации данных вопросов в Уголовно-процессуальном кодексе 1960 года и Уголовном процессуальном кодексе 2012 года, а так же высказывание собственной позиции относительно реформирования указанных органов. Установлено, что сравнительный анализ действующего уголовного процессуального законодательства с законодательством 1960 года позволяет поднимать вопрос относительно наличия процессуальных функций, которые могут выступать как определённое связывающее звено между задачами и правовым статусом участника процесса, ведь они определяют процессуальный статус следователя, его права и обязанности, которые конкретизируются в отдельных уголовных процессуальных институтах и уголовных процессуальных нормах. Обращено внимание на то, что познание системы уголовных процессуальных функций следователя как основных направлений его деятельности позволяет наиболее полно определить роль следователя в исполнении задач уголовного производства, правильно понимать и применять каждый правовой институт и каждую правовую норму, которые регламентируют его деятельность. Будучи представителями государства, следователи имеют чётко регламентированные полномочия, которые одновременно являются для них и правами (поскольку позволяют осуществлять процессуальные действия и принимать процессуальные решения) и обязанностями (в связи с тем, что ненадлежащее или несвоевременное исполнение своих прав может привести к должностным правонарушениям, если не имеет признаков преступления). Аргументировано, что в пределах уголовного процесса имели место существенные процессуальные трансформации, связанные с изменением законодательства, некоторые из них будучи существенными, не всегда являлись последовательными и такими, которые повышали эффективность функционирования органов государственной власти, направленную на привлечение лиц у юридической ответственности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: уголовно-процессуальное право, процессуальные нормы, процессуальные институты, следователь, досудебное расследование, уголовная ответственность.

**THE PROCEDURAL STATUS OF THE INVESTIGATOR UNDER THE CRIMINAL
PROCEDURAL CODE OF UKRAINE OF 1960 AND THE CRIMINAL PROCEDURAL
CODE OF UKRAINE OF 2012 IN TERMS OF THE EFFECTIVENESS OF RESOLVING
ISSUES OF CRIMINAL PROSECUTION OF MILITARY SERVICEMEN**

Hryhorenko Evgen,

Doctor of Law,
Associate Professor of the Department
of State Law Disciplines
Faculty of Law
Kharkiv National University
the name of VN Karazin,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: egyptorenko135@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5305-1712>

Perederii Oleksandr,

Doctor of Law,
Associate Professor of the Department
of State Law Disciplines
Faculty of Law
Kharkiv National University
the name of VN Karazin,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: perederii@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

ANNOTATION: it is established that today many problems arise in the activities of the pre-trial investigation bodies, their legal status, probity and other important issues specified in the legislation are not always clearly and consistently. It is noted that there are various problems with the implementation of investigators of his powers, there are complications with the understanding of his independence. It was argued that it is important to identify and analyze the problems that arise in the work of the pre-trial investigation bodies, the problems of implementing the legal status of the investigator, including by comparative analysis of the regulation of these issues in the 1960 Criminal Procedure Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine, 2012, as well as expressing their own position on the reform of these bodies. It has been established that the comparative analysis of the current criminal procedural legislation with the 1960 law also suggests the procedural functions that can act as a certain link between the tasks and the legal status of the participant in the process, since they determine the procedural status of the investigator, his rights and duties, which are specified in separate criminal procedural institutes and procedural norms. It is noted that the knowledge of the system of procedural functions of the investigator as the main directions of his activity allows the most fully to determine the role of the investigator in the execution of the criminal proceedings, to correctly understand and apply each legal institution and each legal regulation regulating its activities. As future state representatives, investigators have legally established procedural powers that are both for them and for rights (as they allow for procedural actions and procedural decisions), and duties (due to the inappropriate or untimely use of their rights may be an offense if there is no evidence of a crime). It has been argued that within the criminal process there were significant procedural transformations related to the change of the law, some of which were rather substantial, but not always consistent and such that increased the efficiency of the functioning of state authorities aimed at bringing individuals to legal liability.

KEY WORDS: criminal liability, investigator, criminal procedure, criminal proceedings, procedural norms, procedural institute.

Актуальність дослідження. Україна проголосила себе демократичною, соціальною та правовою державою, у якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека повинні виступати у статусі найвищої соціальної цінності та забезпечено верховенство права. Тобто в українському законодавстві закладена модель, згідно з якою держава існує для людини, а не навпаки.

У той же час, обмежитись тільки проголошенням на конституційному рівні цих важливих засадничих положень неможливо, оскільки необхідні рішучі, чіткі, ефективні, систематичні, а не фрагментарні кроки, спрямовані на впровадження у життя цих гуманістичних та важливих положень. Без належних заходів вони залишаться лише на папері. Серед таких заходів держави у цій царині необхідно доволі суттєве значення надати питанням кримінального провадження, оскільки в умовах сьогодення чинне законодавство говорить про те, що найважливішим його завданням є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожного, хто вчинив кримінальне правопорушення, було притягнуто до відповідальності в міру своєї вини, жодного невинуватого не було обвинувачено чи засуджено, жодної особи не було піддано необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження було застосовано належну правову процедуру [1].

Варто звернути увагу на те, що Кримінально-процесуальний кодекс 1960 року менш розгорнуто та детально, але ставлячи завдання перед кримінальним провадженням також указував на те, що вони полягають в охороні прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що беруть у ньому участь, а також у швидкому та повному розкритті злочинів, викритті винних і забезпеченні правильного застосування Закону з тим, щоб кожного, хто вчинив злочин, було притягнуто до відповідальності і жодного невинуватого не було покарано (стаття 2).

Крім цього, в умовах побудови демократичної, соціальної та правової держави все більшого значення набуває діяльність неупередженого та незалежного суду, діяльність якого базується виключно на вимогах права. Проте, для того, щоб судова влада належним чином працювала та виконувала всі покладені на неї завдання у галузі кримінального судочинства, необхідно існування чітко функціонуючої системи органів досудового розслідування, які відіграють суттєву роль у виконанні завдань, що стоять перед нею. На ці органи покладено розкриття злочинів, інших кримінальних правопорушень (проступків), встановлення осіб, що винуваті у їх вчиненні, здійснення кримінально-правової кваліфікації їх дій, повідомлення про підозру, а також створення всіх умов для спрямування належно сформованих обвинувальних актів до суду тощо.

Однак, урахуовуючи найважливішу роль суду, законодавець саме на нього покладає завдання встановити винна особа чи ні. Згідно зі статтею 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку й встановлено обвинувальним вироком суду. Значить, саме на органи досудового розслідування у першу чергу покладено обов'язок довести вину особи перед судом, а останній у разі встановлення вини компетентний постановити законний та обґрунтований обвинувальний вирок.

На сьогоднішній день у роботі органів досудового слідства виникає чимало проблем, їх правовий статус, підслідність та інші важливі питання визначені у законодавстві не завжди чітко й послідовно. Виникають різні проблеми з реалізацією слідчим його повноважень, виникають ускладнення з розумінням його самостійності.

У зв'язку з цим, метою цієї статті є виявлення та аналіз проблем, що виникають у роботі органів досудового розслідування, проблем реалізації правового статусу слідчого, у тому числі й шляхом проведення порівняльного аналізу регламентації цих питань у Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 року та Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року, а також висловлення власної позиції щодо реформування названих органів.

Науковою розробкою цієї проблематики під різним кутом зору займалися такі вчені-юристи, як С. А. Альперт, М. І. Бажанов, В. І. Басков, Л. О. Богословська, В. Д. Бринцев, В. М. Галуцько, О. В. Горбачов, Ю. М. Грошевий, К. Ф. Гуценко, В. С. Зеленецький, Н. В. Сібільова, В. Д. Фінько, Д. В. Філін, Ю. В. Хоматов, О. Г. Шило, О. І. Шевченко та інші.

Виклад основного матеріалу. Економічні, соціальні та правові перетворення, що відбуваються у нашій державі мають у деяких аспектах свого прояву позитивний заряд. У той же час, деякі з них призвели до суттєвого підвищення кількості кримінальних правопорушень та у цілому підвищення рівня делінквентності, у тому числі й серед військовослужбовців. Дається взнаки також і технічне й технологічне переозброєння правопорушників, що дає їм додаткові можливості для більш ефективного вчинення правопорушень та у першу чергу злочинів, що у свою чергу суттєво ускладнює процес боротьби зі злочинністю. Сучасний стан злочинності, її динаміка, яка свідчить про її зріст та зміну якісних характеристик, а також розширення спектру злочинів, що вчинюються організованими групами, вимагає кардинальних змін у роботі правоохоронних органів та, перш за все, у діяльності слідчого з метою створення всіх необхідних умов для підготовки матеріалів для майбутнього притягнення осіб, винних у вчиненні злочинів до кримінальної відповідальності. У зазначених умовах існує нагальна необхідність суттєвого підсилення та вдосконалення процесуального статусу слідчого.

Успішність боротьби зі злочинністю суттєвим чином визначається тим, наскільки швидко та повно буде розкрито кожний злочин, виявлено всі обставини його скоєння, встановлено всіх осіб, що винні у його вчиненні та в кінцевому випадку притягнуто їх до юридичної відповідальності. Правильне вирішення слідчим питань, що входять до предмету доказування (стаття 91 КПК України) з кожного кримінального провадження, за багатьма аспектами визначає законність та об'єктивність вироку. З цього приводу варто вказати на те, що чинний КПК України у межах предмету доказування називає набагато більш широкий спектр обставин, що підлягають доказуванню ніж це мало місце у КПК України 1960 року (стаття 64).

Яку б процесуальну самостійність та незалежність не мав би суд, він виносить своє рішення, крім іншого, на підставі тих матеріалів, що напрацює слідчий. Саме він у першу чергу встановлює наявність складу та події злочину, доводить винність особи, що на його переконання вчинила кримінальне правопорушення, дає попередню юридичну оцінку її діям (здійснює юридичну кваліфікацію вчиненого), встановлює суму завданої матеріальної шкоди, повідомляє особі про підозру тощо.

Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України» від 6 липня 2017 року № 570 встановлює, що органи досудового розслідування виконують такі функції:

1) усебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надання їм належної правової оцінки та забезпечення прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень;

2) аналіз слідчої практики, організації і результатів діяльності слідчих, внесення на підставі цього в установленому порядку пропозицій щодо підвищення ефективності організації та функціонування органів досудового розслідування, забезпечення правопорядку, посилення боротьби зі злочинністю, інформування населення із зазначених питань через засоби масової інформації;

3) розроблення та реалізація заходів щодо дотримання законодавства, зміцнення службової дисципліни, підвищення якості досудового розслідування і скорочення його строків;

4) вивчення, узагальнення позитивного досвіду досудового розслідування, упровадження його на практиці та розроблення сучасних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень;

5) організація взаємодії слідчих підрозділів Національної поліції з Генеральною прокуратурою України, регіональними, місцевими прокуратурами, зокрема прокурорами, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову і судово-експертну діяльність;

6) вивчення практики застосування слідчими норм права і розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України;

7) забезпечення підбору, розстановки і виховання кадрів для органів досудового розслідування, підвищення їх кваліфікації та професійної майстерності;

8) організація відповідно до КПК України та інших законів розгляду та вирішення скарг та заяв громадян, які надходять у зв'язку з проведенням досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Крім цього, саме слідчий є посадовою особою, що здійснює державно-правову функцію досудового розслідування кримінальних правопорушень. Розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, встановлення винних складає сутність роботи слідчого. Від його вміння та енергії залежить повне, всебічне та неупереджене розслідування. Безперечно, заходи і судового контролю, і прокурорського нагляду (робота з процесуального керівництва) також відіграють суттєву роль. Але без належного внутрішнього контролю та самоконтролю, без знань, умінь, навичок, широкої ерудиції та збалансованої світоглядної позиції слідчого належного розслідування кримінальних проваджень не буде, а, відповідно, й не буде досягнення основних завдань кримінального судочинства.

О. І. Шевченко досліджуючи специфіку правового, у тому числі й адміністративно-правового статусу слідчого, приділяє суттєву увагу розмежуванню правових норм, які визначають правовий статус слідчого, а також здійснює їх класифікацію на конституційні норми, кримінальні процесуальні норми та норми адміністративного права. Дослідницею визначено, що критерієм розмежування адміністративно-правових і кримінальних процесуальних норм за сутністю є саме спрямування мети: норми адміністративного права визначають «що мають робити слідчі?»; норми кримінального процесуального права – «конкретно як мають робити слідчі?». Крім того, вона вказує на те, що майже повне домінування норм адміністративного права застосовується при легалізації юриста у статусі слідчого. На думку дослідниці, адміністративно-правовий статус слідчого в Україні характеризує його як представника судової гілки влади, що здійснює досудове розслідування кримінальних проваджень, який є незалежним у своїй процесуальній діяльності або погоджує рішення із суддею (судом) та прокурором, складається із сукупності юридичних елементів, до складу яких належать підстави і порядок виникнення адміністративної правосуб'єктності, адміністративні обов'язки і права, гарантії незалежності й адміністративної відповідальності, що встановлюються на основі норм адміністративного права [2, с. 7].

Таким чином, слідчий – це посадова особа, що уповноважена здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, виступаючи одним з найважливіших суб'єктів доказування, діяльність якого підпадає під регулятивний вплив різноманітних правових норм, що належать до різних галузей права, з безперечним домінуванням правових норм кримінального процесуального права. Слідчими можуть бути посадові особи, що перебувають на державній службі в органах Національної поліції, органах безпеки, органі державного бюро розслідувань тощо.

Чинний КПК України відносить їх до сторони обвинувачення. У статті 38 КПК України 2012 року вказується на те, що органами досудового розслідування (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство) є: 1) слідчі підрозділи: а) органів Національної поліції; б) органів безпеки; в) органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; г) органів державного бюро

розслідувань; 2) підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України.

Досудове розслідування здійснюють слідчі органу досудового розслідування одноособово або слідчою групою. При досудовому розслідуванні кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства. При цьому законодавчо встановлено, що орган досудового розслідування зобов'язаний застосовувати всі передбачені законом заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування.

Деякі інші вимоги та інший спектр відомств було закріплено КПК 1960 року. Зокрема, було передбачено слідчих органів прокуратури. Так, пункт 7 частини 1 статті 32 Кримінально-процесуального кодексу України встановлював, що слідчий - слідчий прокуратури, слідчий органів внутрішніх справ, слідчий органів безпеки, слідчий податкової міліції.

Як за чинним кримінальним процесуальним законодавством, так і за старим, всі слідчі користуються при розслідуванні злочинів рівними процесуальними правами та несуть однакові обов'язки незалежно від відомчої належності. Зокрема, за КПК 1960 року для вирішення задач, виконання яких є обов'язком слідчих, останнім, кримінально-процесуальним законодавством було надано значні повноваження. Зокрема: порушувати кримінальні справи; приймати їх до свого провадження або надавати їх прокуророві для направлення за підслідністю; самостійно направляти хід розслідування, ухвалювати рішення про провадження слідчих та інших процесуальних дій (окрім випадків, коли необхідно отримати санкцію прокурора або суду); давати органам дізнання обов'язкові для виконання письмові доручення про провадження окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; здійснювати інші повноваження, що передбачено законом.

За таких умов при провадженні досудового слідства слідчий був процесуально самостійним. Це знаходило прояв не тільки у тому, що він міг самостійно направляти хід розслідування, але й у тому, що він мав право за певними питаннями не підкорятися вимогам прокурора. Для вирішення покладених на слідчого задач (розкрити злочин, встановити винного, не допустити притягнення як обвинуваченого невинуватого тощо) слідчий наділявся повноваженнями: зі збирання доказів (виклик та допит свідків, потерпілих та інших осіб, призначення різних експертиз, провадження обшуків, виїмок, оглядів та інших слідчих дій, що передбачені кримінально-процесуальним законодавством); з прийняття рішень, наприклад, про притягнення як обвинуваченого, про визнання потерпілим, про закінчення досудового слідства тощо.

Чинний КПК України у статті 40 встановлює, що слідчий несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. Слідчий уповноважений: починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК України; проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, встановлених КПК; доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру; за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; ухвалювати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності відповідних підстав; здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України.

Крім того, слідчий, реалізуючи вищевказані повноваження, зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються у письмовій формі. При цьому, невиконання слідчим законних вказівок та доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому КПК України, тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Усе це свідчить про те, що спектр повноважень слідчого за чинним КПК України є небагато меншим, що ставить під сумнів процесуальну й організаційну самостійність слідчого, не дає можливості йому самостійно реалізовувати стратегію та тактику проведення розслідування.

С. Свириденко у статті "Невиправдана турбота. Монополія на призначення експертиз зумовлює можливий колапс у роботі як слідчих, так і служителів Феміди" наводить абсолютно слушні аргументи, пов'язані з деякими положеннями КПК України, які стосуються процесуальної самостійності та незалежності слідчих. Зокрема, він вказує на те, що слідчому для того, щоб призначити експертизу слідів папілярних узорів, замків, наявності мікрочастинок тощо, крім підготовки необхідних процесуальних документів, потрібно витратити час та ресурси на виготовлення копій матеріалів, якими обґрунтовується клопотання. Потім доведеться кілька разів відвідати суд, у межах територіальної юрисдикції якого розміщений орган досудового розслідування, щоб подати це клопотання, взяти участь у розгляді його по суті та отримати відповідну ухвалу слідчого судді. Якщо в кримінальному провадженні є підозрюваний,

то відвідувань може бути й більше. Адже слідчий суддя може ухвалити рішення про необхідність забезпечити явку всіх сторін провадження, що затягує призначення експертизи. Відповідно, слідчому іноді доводиться подовжувати строки досудового розслідування, що також призводить до втрат процесуального часу. В окремих судах запроваджено практику подання проекту ухвали про призначення експертизи, що теж покладається на ініціатора клопотання [3]. Тобто, як показує практика проекти ухвал слідчих суддів готують слідчі, на що витрачається час. Час витрачається також на відвідування прокуратури з метою погодження відповідних клопотань та судів. Доволі поширеними є ситуації, коли слідчі замість підготовки до дуже важливих (визначальних в аспекті притягнення осіб до юридичної відповідальності) слідчих дій (скажімо, пред'явлення особи для впізнання) замість підготовки до проведення таких слідчих дій перебувають у судах з метою вирішення питань щодо призначення експертиз. Проте варто констатувати той факт, що лише Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» від 4 жовтня 2019 року частину 1 статті 242 КПК України викладено у такій редакції: «Експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». Тобто, йдеться про те, що лише зараз змінили КПК України і на підставі чого, слідчих було поновлено у праві призначати експертизи, що, безперечно, слід визнати як позитивний крок.

Разом із тим, частина 5 статті 40 КПК України 2012 року формально проголошує те, що слідчий, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, які не мають на те законних повноважень, забороняється. Також вказано на те, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого.

О. І. Шевченко пише про те, що роль і місце слідчого в системі органів досудового розслідування характеризуються такими особливостями: 1) слідчі є повністю процесуально незалежними (самостійно приймають процесуальні рішення), окрім випадків, коли законом передбачено згоду керівника органу досудового розслідування, який одночасно зобов'язаний виконувати (і контролювати виконання) окремих доручень слідчого; 2) слідчий пов'язаний чисельними адміністративними зв'язками із органом досудового розслідування в якому він проходить службу (працює); а) в умовах сьогодення легалізація юристів як слідчих здійснюється виключно через державний орган, до якого входить орган досудового розслідування. Іншими словами, підстави і порядок виникнення загального адміністративно-правового статусу слідчого є таким же як і для інших посадових осіб державного органу, до якого входить орган досудового розслідування; б) орган досудового розслідування, який уклав контракт із слідчим зобов'язаний забезпечувати його усім необхідним для належного виконання слідчої діяльності (робочим місцем, заробітною платою, технічними засобами, транспортом); в) орган досудового розслідування зобов'язаний здійснювати безкоштовне професійне навчання, перепідготовку слідчих, забезпечувати їх відповідною методичною літературою та можливістю проходження стажування; г) орган досудового розслідування зобов'язаний захищати слідчих від зовнішнього тиску, здійснювати належне соціальне забезпечення та надавати умови для отримання достойної пенсії; г) орган досудового розслідування має проводити виховні заходи зі слідчими, вимагати дотримання ними трудової дисципліни, правил етичної поведінки, своєчасної подачі електронних декларацій та застосовувати до порушників заходи дисциплінарного впливу [2, с. 9].

Завдання, що стоять перед кримінальним провадженням слідчими мають бути виконані чітко та у повному обсязі. Для їх належного виконання держава повинна створити всі необхідні умови. Питання, що пов'язані з процесуальною самостійністю суб'єктів від яких залежить виконання цих завдань є дуже важливими та актуальними. На конституційному рівні закріплено те, що незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Це конституційне положення концептуального характеру є важливим та знаходить свою реалізацію у поточному законодавстві.

Питання процесуальної самостійності слідчого є також дуже важливою проблемою, оскільки функції, що покладені на слідчого є важливими, а повноваження, незважаючи на новий підхід КПК України все ж залишаються доволі значними. Незважаючи на те, що конституційний текст не містить безпосередньо норм, що стосуються незалежності саме слідчих, але такі гарантії чітко встановлені на рівні поточного законодавства, що базується на конституційних вимогах. Безперечно, варто говорити про те, що процесуальна самостійність слідчого та незалежність суддів не є тотожними поняттями. Якщо слідча діяльність здійснюється під постійним контролем керівника органу досудового розслідування та процесуальним керівництвом прокурора, які вправі давати слідчому обов'язкові письмові вказівки з

кримінальних проваджень, то суддям такого роду вказівки у розглядуваній справі ніхто давати права не має. Сутність процесуальної діяльності, в основі якої лежать принципи процесуальної самостійності державних органів та службових осіб незмінна, але умови їх здійснення різні.

Процесуальна самостійність слідчого встановлена кримінально-процесуальним законодавством 1960 року, згідно якого слідчий при провадженні досудового слідства ухвалював самостійно всі рішення про спрямування слідства і про провадження слідчих дій, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди від суду (судді) або прокурора, і ніс повну відповідальність за їх законне і своєчасне проведення. Тоді правом втручання у процесуальну діяльність слідчого користувалися прокурор та начальник слідчого відділу шляхом надання йому письмових вказівок про провадження слідства. У той же час, слідчий мав право на їх оскарження, а також відстоювання власної позиції.

Взагалі, процесуальну самостійність слідчого необхідно розглядати як принцип, оскільки саме він являє собою реальну гарантію законності та обґрунтованості процесуальних рішень слідчого, що дає йому можливість у межах встановленої законодавством компетенції самостійно ухвалювати рішення, ґрунтуючись на перевірених доказах. При цьому слід урахувати те, що напевне у межах досудового розслідування ніхто краще слідчого не може оцінювати докази в їх сукупності та приймати найбільш оптимальні та правильні рішення за матеріалами, що перебувають у його провадженні, оскільки саме у його свідомості формується найстійкіше внутрішнє переконання.

Як уже зазначалось, процесуальна самостійність слідчого забезпечувалася тим, що у разі незгоди з письмовими вказівками прокурора або начальника слідчого відділу з будь-яких питань, що виникали під час розслідування, слідчий вправі був представити в установленому законом порядку свої заперечення. Інші посадові особи, включаючи керівників відділі, не вправі взагалі втручатись у процесуальну діяльність слідчого, імперативно давати вказівки з розслідуваних ним справ. При цьому незгода з письмовими вказівками прокурора або начальника слідчого відділу з принципових питань, пов'язаних з ухваленням процесуальних рішень, означало у будь-яких випадках не тільки право, але й обов'язок слідчого внести заперечення.

Проте варто констатувати, що порушення принципу процесуальної самостійності слідчого нерідко допускалося самими слідчими. Як показувала практика, у деяких випадках, не маючи власного сталого переконання, вони автоматично виконували вказівки прокурора, начальника слідчого відділу, повністю покладаючись на їх «авторитет». Інші слідчі настільки звикли до керівництва ними, що стосовно будь-якого рішення вони ходили радитися до прокурора або начальника слідчого відділу та, відповідно, узгоджували з ними прийняття цих рішень. Така позиція слідчих є зворотною стороною порушення принципу процесуальної самостійності слідчого.

Слідчий, згідно з принципом процесуальної самостійності, повинен ухвалювати таке рішення, у законності та обґрунтованості якого він повністю переконаний самостійно, він повинен мати з кожного питання свою власну думку та не може діяти усупереч своєму переконанню та совісті. У разі прийняття незаконного та необґрунтованого рішення слідчий ніс за це персональну відповідальність поряд з прокурором та начальником слідчого відділу, що давали йому відповідні письмові вказівки. Винесення процесуального рішення всупереч своєму власному переконанню повинно у всіх випадках розглядатися і як порушення норм процесуального законодавства, і як невиконання своїх службових обов'язків, і як безпринципність – властивість, що не є сумісною з процесуальним та службовим положенням слідчого, а також тією роллю, що відіграє він у суспільстві та державі.

Стосовно цього не можна погодитися з однобічним трактуванням принципу процесуальної самостійності слідчого – тільки як права приймати рішення, керуючись власним внутрішнім переконанням. Необхідно також підкреслити, що діяти згідно з власним внутрішнім переконанням є обов'язком слідчого. Процесуальна самостійність та незалежність слідчого є не тільки правовим, але й етичним принципом. Від слідчого вимагається дійсне, не формальне виконання вимог закону про повне, всебічне та неупереджене розслідування всіх обставин справи в їх сукупності. Саме у цьому полягає також високі моральні обов'язки слідчого. Індивідуальні риси слідчого, специфічні психічні риси, світогляд та весь його моральний облік знаходять свій прояв у всіх тих конкретних діях та рішеннях, які вчинюються та приймаються ним у межах кримінального провадження.

Дії та рішення слідчого у підсумковому рахунку стають суспільно-відомими. У зв'язку з цим, будь-яке відступлення від вимог закону, прояв необ'єктивності, порушення правил слідчої етики та низька правова культура розслідування породжує сумніви у реалізації принципу процесуальної самостійності слідчого та не можуть у цьому розумінні не нанести шкоди вихованню громадян у дусі поваги до законності та правопорядку. Адже, інтереси укріплення законності та гарантій прав і свобод громадян, що попадають до орбіти кримінального провадження, вимагають постійної уваги до підвищення престижу та авторитету слідчої діяльності. Досягається це на підставі зміцнення та розвитку принципу процесуальної самостійності слідчого, підвищення професійної майстерності слідчих, виконання задач кримінального провадження.

Вважаємо за необхідне, з метою підвищення статусу слідчого, створення надійних гарантій та ефективних правових механізмів у реалізації його самостійного статусу, вирішення проблемних аспектів взаємовідносин з прокурором, керівником органу досудового розслідування та з іншими суб'єктами, а також розв'язання багатьох інших важливих питань приєднатися до думки фахівців, що обстоюють ухвалення Закону України «Про статус слідчого», у якому прописати названі гарантії та інші важливі аспекти правового статусу цієї службової особи.

У юридичній літературі звертається увага на те, що чинний КПК України значно змінив межі процесуальної самостійності та незалежності слідчого у кримінальному провадженні, а це, у свою чергу, відобразилось на його місці та ролі серед державних органів, що виступають суб'єктами кримінального процесу [4, с. 133]. Слід погодитися з цим твердженням, проте варто звернути увагу на те, що КПК України у першу чергу ставив за мету змінити місце і роль органів досудового розслідування на тлі місця і ролі судових органів, а це у свою чергу мало наслідком зміну меж процесуальної самостійності та незалежності слідчого.

Кримінально-процесуальне законодавство 1960 року встановлювало деякі гарантії законності та обґрунтованості рішень слідчого, що він ухвалював. Зокрема, до цих гарантій належали закріплені принципи кримінального процесу: законності, всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи, презумпція невинуватості, забезпечення підозрюваному та обвинуваченому права на захист, мова, якою ведеться досудове слідство та деякі інші. Всі принципи, встановлені кримінально-процесуальним законодавством склали єдину систему, оскільки у своїй реалізації вони взаємопов'язані та взаємообумовлені. Названий взаємозв'язок проявляється у будь-якій дії, при прийнятті будь-якого процесуального рішення слідчим. Кожний принцип є умовою забезпечення ефективності функціонування всіх інших принципів.

На думку В. М. Галуцького, яка здійснила комплексне дослідження адміністративно-правового статусу слідчого в Україні, слідчий є основним (а має бути єдиним суб'єктом слідчої діяльності) з питань ведення досудового розслідування; є незалежним від відомчого керівництва та будь якого іншого впливу, зокрема, від того, хто забезпечує йому роботу, грошове утримання; повинен легалізуватися як слідчий через органи суддівського самоврядування (Вища кваліфікаційна комісія правосуддя, Вища рада правосуддя) з формальним наказом Міністерства юстиції України; може здійснювати слідчу діяльність у слідчому органі загальної чи відомчої належності, при цьому компетенцією контролю над ним і можливістю притягнення його до дисциплінарної відповідальності має бути наділена Вища рада правосуддя через проходження адміністративної процедури в Вищій кваліфікаційній комісії правосуддя [5, с. 147].

Звичайно, що однією з найважливіших сторін та функцій діяльності слідчого є збір доказів, що являє собою його діяльність при участі інших осіб, що полягає в пошуку та виявленні джерел інформації, для встановлення обставин, що мають значення для справи та закріпленні їх у встановленому законом порядку. Пошук та виявлення носія інформації – перший етап процесу збирання доказів, оскільки отримати необхідні відомості не можливо, не виявивши їх джерел. Наступним етапом збирання доказів є отримання відомостей від виявлених носіїв інформації за допомогою передбачених законом процесуальних дій. Здобуті таким шляхом фактичні дані повинні бути належним чином закріплені у протоколі процесуальної дії, а у необхідних випадках й шляхом використання додаткових засобів (аудіо та відео зйомки, використання схем, планів тощо). Відомості, що отримані, але не зафіксовані із додержанням визначених законом вимог, не можуть бути визнані та використані як докази. У зв'язку з цим, закріплення отриманих відомостей – невід'ємна частина збирання доказів, тому що доказ може вважатися таким, що є отриманим, якщо він був у порядку встановленому законом запротоколюваний відповідним чином зафіксований. Основним засобом збирання доказів є провадження слідчих дій. КПК 1960 року не містив вичерпного переліку слідчих дій та не передбачав їх чіткого визначення.

Ознакою слідчих дій є те, що вони здійснюються у регламентованій законом процесуальній формі, порушення якої тягне за собою неприпустимість використання отриманої інформації як доказу. Характерна риса слідчої дії полягає у тому, що її хід та наслідки мають бути належним чином закріплені у протоколі, а у необхідних випадках, також за допомогою додаткових засобів фіксації, наприклад, фотозйомка тощо.

У чинному КПК України існує окрема Глава 20, яка має назву “Слідчі (розшукові) дії”. При цьому дається легальне визначення слідчим (розшуковим) діям, під якими закон розуміє дії, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Підставами для їх проведення є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення відповідної мети. Слідчий зобов'язаний вжити всіх належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Перед проведенням слідчої (розшукової) дії особам, які беруть у ній участь, слідчим роз'яснюються їх права і обов'язки, передбачені цим Кодексом, а також відповідальність, встановлена законом.

Обсяг компетенції слідчого, тобто меж здійснення цього виду діяльності, визначається Конституцією України, загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, міжнародними угодами, що були ратифіковані Україною, Кримінальним процесуальним кодексом України, Законами України «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про Національну поліцію України» та іншими нормативно-правовими актами.

Автори навчального посібника з організації слідчої роботи вказують на те, що при виконанні своїх службових обов'язків слідчий зобов'язаний: 1) дотримуватися вимог Конституції та законів України під час досудового розслідування; 2) забезпечувати повне, всебічне й неупереджене розслідування кримінальних правопорушень у межах установлених КПК України строків; 3) виконувати доручення й вказівки прокурора, що надаються у письмовій формі; 4) забезпечувати реалізацію в повному обсязі прав і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження; 5) не розголошувати відомості, що становлять державну чи іншу охоронювану законом таємницю, інформацію про особисте життя громадян, а також інші відомості, здобуті при розслідуванні кримінальних правопорушень; 6) не вчиняти будь-яких дій, що ганьблять звання слідчого і можуть викликати сумнів у його об'єктивності й неупередженості; 7) у разі наявності підстав, передбачених кримінальним процесуальним законодавством України, звертатися до прокурора із заявою про самовідвід від участі у кримінальному провадженні [6, с. 28-29].

Таким чином, слідчий є службовою особою, що виконує свої функції від імені держави. Він зобов'язаний повно, всебічно та неупереджено дослідити всі обставини справи, виявити як обвинувальні, так і виправдувальні, а також обтяжуючі та пом'якшуючі вину обставини. Слідчий зобов'язаний також оперативно і у встановлений законом строк розкрити злочин та викрити винних у його вчиненні.

Варто зазначити, що у наказі Міністерства внутрішніх справ України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України» від 6 липня 2017 року № 570 окрім загальних повноважень слідчих розкриваються також повноваження слідчого-методиста та слідчого криміналіста. Зокрема, до повноважень слідчого-методиста належать: 1) розроблення проектів розпорядчих документів з питань, що стосуються сфери діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України; 2) здійснення контролю за організацією роботи слідчих підрозділів, підготовка письмових рекомендацій щодо вдосконалення форм і методів керівництва підрозділами та з інших питань; 3) надання допомоги і перевірка роботи слідчих підрозділів, здійснення заходів щодо усунення недоліків і підвищення рівня слідчої роботи, контроль за їх виконанням; 4) вивчення передового досвіду і наукових методів розслідування кримінальних правопорушень, унесення пропозицій керівництву органів досудового розслідування про необхідність їх узагальнення, розповсюдження, упровадження; 5) вивчення слідчої практики, організації і результатів слідчої роботи, внесення керівництву органів досудового розслідування пропозицій щодо вдосконалення організації діяльності слідчих підрозділів, підвищення ролі слідчих у виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень.

У свою чергу, робота слідчих-криміналістів включає:

1) запровадження до слідчої практики наукових рекомендацій стосовно організації роботи та тактики проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, застосування техніко-криміналістичних засобів й розповсюдження позитивного досвіду при розслідуванні кримінальних правопорушень;

2) розроблення методики розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, у тому числі з урахуванням оперативної обстановки в регіоні;

3) підвищення професійного рівня слідчих стосовно розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі тих, у яких осіб, що їх учинили, не встановлено.

КПК 1960 року чітко встановлював, що при розслідуванні справи слідчий зобов'язаний виявити причини і умови, що сприяли вчиненню злочинів, а також вжити заходів через відповідні органи до їх усунення. Слідчий мав можливість використовувати допомогу громадськості для виявлення та усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, а також для припинення і розкриття злочину, а також розшуку злочинців.

В умовах сьогодення серед завдань, що покладаються на органи досудового розслідування наказом Міністерства внутрішніх справ України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України» від 6 липня 2017 року № 570 окремо виділяється завдання з виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення. Крім того, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 7 липня 2017 року № 575 затверджено Інструкцію з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні. Проте чинний КПК України завдань щодо виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів перед слідчим не ставить. О. Баганець з цього приводу вказує на те, що у статті 91 та інших статтях КПК України не вказується на те, що слідчих (так само і

прокурор) зобов'язані доказувати причини та умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Фактично, це означає, що після набуття чинності КПК України на них уже не покладається реалізація профілактичної функції, з чим автор не погоджується, наводячи приклад кримінального процесуального законодавства різних зарубіжних держав [7, с. 83].

Вважаємо доволі слушною пропозицією, що наведено у кримінологічній літературі, що для усунення недоліку чинного КПК України стосовно відсутності норми, яка б передбачала обов'язок слідчого встановлювати причини та умови вчиненого кримінального правопорушення (у тому числі й військового злочину), необхідні зміни з цього приводу. Так, необхідно доповнити статтю 91 чинного КПК України такою вимогою. При цьому слушно вказується на те, що імперативний характер необхідності встановлення слідчим криміногенних чинників, які зумовили у той чи інший спосіб вчинення конкретного кримінального правопорушення військовослужбовцем (військовослужбовцями), позитивно вплине на практику запобігання таких правопорушень [8, с. 183].

З цим твердженням варто погодитися з огляду на те, що це може покращити ситуацію з військовими правопорушеннями. До того ж це охопить і питання дисциплінарної практики, тобто практики з притягнення до дисциплінарної відповідальності військовослужбовців, з вини яких з'явилися конкретні причини та умови для вчинення кримінальних правопорушень серед військовослужбовців. Це пов'язано з тим, що слідчі у поданнях, встановлюючи таких військовослужбовців, як правило, вказують командуванню на необхідність розглянути питання щодо притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. Тобто, такі зміни до КПК України, активізуючи питання дисциплінарної (а в деяких випадках матеріальної) відповідальності будуть сприяти покращенню дисципліни у військах. Порівняльний аналіз чинного кримінального процесуального законодавства із законодавством 1960 року дозволяє також говорити про процесуальні функції, які можуть виступати як певна зв'язувальна ланка між задачами та правовим становищем учасника процесу. Вони визначають процесуальне становище слідчого, його права та обов'язки, які конкретизуються в окремих кримінальних процесуальних інститутах і процесуальних нормах.

Пізнання системи процесуальних функцій слідчого як основних напрямів його діяльності дозволяє найбільш повно визначити роль слідчого у виконанні задач кримінального провадження, правильно зрозуміти та застосовувати кожний правовий інститут та кожну правову норму, що регламентує його діяльність. Будучі представниками держави, слідчі мають чітко закріплені у законі процесуальні повноваження, які одночасно є для них і правами (оскільки дозволяють здійснювати процесуальні дії та приймати процесуальні рішення), і обов'язками (у зв'язку із тим, що неналежне або несвоєчасне використання своїм правам може бути посадовим порушенням, якщо не містить ознак злочину).

Варто вказати на те, що у межах кримінального процесу мали місце суттєві процесуальні трансформації, пов'язані зі зміною законодавства, деякі з яких були доволі суттєвими, але не завжди послідовними та такими, що підвищували ефективність функціонування органів державної влади, спрямовану на притягнення осіб, у тому числі й військовослужбовців до юридичної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. 88 с.
2. Шевченко О. І. Адміністративно-правовий статус слідчого в Україні: автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 2018. 19 с.
3. Свириденко Станіслав Невиправдана турбота. Монополія на призначення експертиз зумовлює можливий колапс у роботі як слідчих, так і служителів Феміди. *Закон і Бізнес* № 23 (1373) 2018. URL <https://zib.com.ua> (дата звернення: 19.12.2018).
4. Зайцев О. Поняття та сутність процесуальної самостійності та незалежності слідчого в кримінальному процесі України. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2017. С. 132-135.
5. Галуцько В. М. Адміністративно-правове забезпечення слідчої діяльності в Україні. *дис... докт. юрид. наук: спец.* 12.00.07. Київ. 2017. 484 с.
6. Гаркуша А. Г., Кобзар О. Ф., Кричун Ю. А., Черняк Н. П. *Організація роботи підрозділів досудового розслідування : навч. посібник* 2-е вид., доп. і перероб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 108 с.
7. Баганець О. Доказування причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення. *Юридична Україна*. 2013. № 8. С. 83-87.
8. Артеменко О. М. Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження : *монографія*. Харків : Право, 2019. – 224 с.

REFERENCES

1. Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraïni. Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni. 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. 88 s.
2. Shevchenko O. I. Administrativno-pravovij status slidchogo v Ukraïni: avtoref. dis ... kand. jurid. nauk : 12.00.07. K., 2018. 19 s.
3. Sviridenko Stanislav Nevpravdana turbota. Monopolija na priznachennja ekspertiz zumovljue mozhlivij kolaps u roboti jak slidchih, tak i sluzhiteljiv Femidi. Zakon i Biznes № 23 (1373) 2018. URL <https://zib.com.ua> (data zvernennja: 19.12.2018).
4. Zajcev O. Ponjattja ta sutnist' procesual'noi samostijnosti ta nezalezhnosti slidchogo v kriminal'nomu procesi Ukraïni. Nacional'nyj juridicheskij zhurnal: teorija i praktika. 2017. S. 132-135.
5. Galun'ko V. M. Administrativno-pravove zabezpechennja slidchoï dijial'nosti v Ukraïni. dis... dokt. jurid. nauk: spec. 12.00.07. Kïiv. 2017. 484 s.
6. Garkusha A. G., Kobzar O. F., Krichun Ju. A., Chernjak N. P. Organizacija roboti pidrozdiliv dosudovogo rozsliduvannja : navch. posibnik 2-e vid., dop. i pererob. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav ; Lira LTD, 2017. 108 s.
7. Baganec' O. Dokazuvannja prichin ta umov, shho sprijali vchinennju kriminal'nogo pravoporushennja. Juridichna Ukraïna. 2013. № 8. S. 83-87.
8. Artemenko O. M. Zlochiny proti porjadku prohodzhennja vijs'kovoï sluzhbi: kriminologichne doslidzhennja : monografija. Harkiv : Pravo, 2019. – 224 s.

УДК 343.1

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-18

СЕКУНДАРНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНСЕНСУАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Слінько Д. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: d.s.slinko@karazin.ua
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

АНОТАЦІЯ: у статті розглядається положення цивільного права та консенсусу у кримінальному процесі по нетяжких злочинах. Визначена сутність консенсуального провадження в кримінальному процесі, розкрита його процесуальна форма, яка включає в себе угоду сторін і підстави для закриття кримінального провадження як на стадії досудового розслідування так і судового провадження. Розглядаючи розподіл права на публічне та приватне, виходячи з консенсуальних положень кримінального процесу треба вказати, що вони мають різні субстанції та поділяються за різними класифікаційними ознаками.

Виходячи із загальних та теоретичних положень кримінального процесу, консенсуальних розробок зазначеної роботи, ми можемо визначити, що публічне та приватне право має два напрямки, які включають до себе теорію інтересу та теорію захисту приватних інтересів. В даному випадку ми можемо говорити про матеріальні та формальні ознаки теоретичних модифікацій, а саме виходити із змісту регулюючих відносин, які повинні будуватися на матеріальних критеріях. Тобто якщо норми публічного права регулюють інтереси особи, то вони будуються на матеріальній теорії. Як вони регулюють та що вони регулюють, ми відносимо до правових норм.

Висновок полягає в тому, що відносно від побудови правовідносин між суб'єктами процесу, це питання можна викласти виходячи із змісту суб'єктивного права. Кримінальний процес має повноваження на втручання норм публічного права у приватні інтереси особи, якщо це передбачено кримінальним законом. Вважаємо, що кримінально-процесуальний закон повинен прийняти заходи щодо обмеження втручання публічного права у приватні інтереси.

На підставі аналізу цивільно-процесуального законодавства надані рекомендації щодо складання угоди у кримінальному процесі в процесуальній формі про відшкодування матеріальних збитків.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: приватні інтереси, публічне право, консенсуальне провадження, компенсація матеріальної шкоди, секундарні права, інститут угод, нетяжкі злочини.

СЕКУНДАРНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ КОНСЕНСУАЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Слинько Д. С.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: d.s.slinko@karazin.ua
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

АННОТАЦИЯ: в статье рассматривается положение гражданского права и консенсуса в уголовном процессе по нетяжким преступлениям. Определена сущность консенсуального производства в уголовном процессе, раскрыта его процессуальная форма, которая включает в себя соглашение сторон и основания для закрытия уголовного производства, как на стадии досудебного расследования, так и судебного производства. Рассматривая деление права на публичное и частное, исходя из консенсуальных положений уголовного процесса надо указать, что они имеют разные субстанции и делятся по различным классификационным признакам.

Исходя из общих и теоретических положений уголовного процесса, консенсуальным разработок указанной работы, мы можем определить, что публичное и частное право имеет два направления, которые включают в себя теорию интереса и теории защиты частных интересов. В данном случае мы можем говорить о материальных и формальных признаках теоретических модификаций, а именно исходить из содержания регулируемых отношений, которые должны строиться на материальных условиях. То есть если нормы публичного права регулируют интересы лица, то они строятся на материальной теории. Как они регулируют и что они регулируют, мы относим к правовым нормам.

Вывод заключается в том, что в отношении от построения правоотношений между субъектами процесса, этот вопрос можно выложить исходя из содержания субъективного права. Уголовный процесс имеет полномочия на вмешательство норм публичного права в частные интересы лица, если это предусмотрено уголовным законом.

Считаем, что уголовно-процессуальный закон должен принять меры по ограничению вмешательства публичного права в частные интересы.

На основании анализа гражданско-процессуального законодательства даны рекомендации по составлению соглашения в уголовном процессе в процессуальной форме о возмещении материального ущерба.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: частные интересы, публичное право, консенсуальное производство, компенсация материального ущерба, вторичные права, институт соглашений, неотяжки преступления.

SEKUNDARNI POSITION OF CONSENSUAL PROCEEDINGS

Slinko Dmitry,

PhD, Associate Professor,
Associate Professor of the Criminal Law Disciplines
Faculty of Law
V. N. Karazin Kharkiv National University
e-mail: d.s.slinko@karazin.ua
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-7793-3667>

ANNOTATION: the article discusses the situation of civil law and consensus in the criminal process for not serious crimes. The essence of consensual proceedings in the criminal process is determined, its procedural form is disclosed, which includes the agreement of the parties and the grounds for closing the criminal proceedings both at the stage of pre-trial investigation and court proceedings. Considering the division of the right to public and private, on the basis of the consensual provisions of the criminal process, it is necessary to indicate that they have different substances and are divided according to different classification criteria.

Based on the general and theoretical provisions of the criminal process, the consensual developments of this work, we can determine that public and private law has two directions, which include the theory of interest and the theory of protection of private interests. In this case, we can talk about the material and formal signs of theoretical modifications, namely, to proceed from the content of regulated relations, which should be based on material conditions. That is, if the norms of public law regulate the interests of a person, then they are built on the material theory. How they regulate and what they regulate, we attribute to the legal norms.

The conclusion is that in relation to the construction of legal relations between the subjects of the process, this question can be put on the basis of the content of the subjective right. The criminal process has the authority to interfere with the norms of public law in the private interests of the person, if provided for by criminal law. We believe that the criminal procedure law should take measures to limit the interference of public law in private interests.

Based on the analysis of civil procedural legislation, recommendations were given on drafting an agreement in the criminal procedure in the procedural form on compensation for material damage.

KEY WORDS: private interests, public law, consensual proceedings, compensation for material damage, secondary rights, institution of agreements, minor crimes.

Загальним положенням врегулювання колізії інтересів однієї сторони або окремого суб'єкта процесу є правові норми. Вони займають різні місця у системі правових засобів, які регламентують правові відносини. Правові норми постійно вдосконалюються, їх зміст ускладнюється виходячи із сфери дії та побудови нових положень правової системи держави та права. Кожна правова норма використовується для реалізації приватних або публічних інтересів. З цих позицій є підрозділ приватних та громадських інтересів, як вони визначені у римському праві. Класичний період розвитку римського права визначав сукупність правових норм як рівне правове становище громадян у суспільстві. У зазначений час правові норми були цивільними. Цивільне право відстоювало приватні інтереси людини та громадянина у суспільстві. Цивільне право включало не тільки приватні, але і публічні інтереси, які були визначені як тотожні. Приватний інтерес був протилежний публічному. Основні положення римського права визначали критерії, за якими цивільне право поділялося на приватний та публічний інтерес. Ці критерії були визначені:

- приватний або публічний інтерес відноситься не до самого права, а до процесу його визначення;
- різні наукові та практичні підходи щодо визначення приватного та публічного права;
- невтручання публічного права у приватні інтереси;

– поняття приватного та публічного права у римському праві не було визначено точно, виходячи з економічних та політичних обставин, а це сьогодні призводить до різного тлумачення основних положень римського права.

Розглядаючи розподіл права на публічне та приватне, виходячи з консенсуальних положень кримінального процесу треба вказати, що вони мають різні субстанції та поділяються за різними класифікаційними ознаками.

Виходячи із загальних та теоретичних положень кримінального процесу, консенсуальних розробок зазначеної роботи, ми можемо визначити, що публічне та приватне право має два напрямки, які включають до себе теорію інтересу та теорію захисту приватних інтересів. В даному випадку ми можемо говорити про матеріальні та формальні ознаки теоретичних модифікацій, а саме виходити із змісту регулюючих відносин, які повинні будуватися на матеріальних критеріях. Тобто якщо норми публічного

права регулюють інтереси особи, то вони будуються на матеріальній теорії. Як вони регулюють та що вони регулюють, ми відносимо до правових норм.

Висновок полягає в тому, що відносно від побудови правовідносин між суб'єктами процесу, це питання можна викласти виходячи із змісту суб'єктивного права.

Прикладом цього ми можемо навести випадок, коли постраждала особа має матеріальну шкоду, але сама вирішує, буде вона вимагати її отримання, чи ні. У даному випадку приватні інтереси повинні бути враховані у публічних положеннях процесу. Якщо постраждалий не наполягає на відшкодуванні, то публічні інтереси не повинні входити у протиріччя з приватними.

Проаналізував 200 матеріалів кримінальних проваджень, які склалися на підставі ДТП, було встановлено, що пригода мала місце, але постраждала особа не наполягала на відшкодуванні матеріальної шкоди під час перевірки матеріалу, тому що на місці події всі матеріальні збитки були застережені, і учасники ДТП не викликали органи поліції, але виїзд мав місце за телефонним викликом очевидців події [13].

У кримінальному процесі, як і в цивільному праві, основні положення консенсуального провадження полягають в розгляді інтересів сторін.

Інтерес у цивільному праві поділяється на можливий інтерес, який отримує суб'єкт під час обмеження матеріальних цінностей, та інтерес комплексу його цінностей, які він має.

Пропонується скласти модель інтересів, які виникають у кримінальному процесі у разі використання цивільно-правових відносин.

Класифікація визначена наступним чином:

- інтерес, який визначається в переконанні отримання матеріального збитку під час скоєння злочину;
- інтерес когнітивних цінностей, а саме основних критеріїв загальних соціальних теорій, які виходять з переконання або моменту переконання отримання матеріальної шкоди та її повернення;
- інтерес об'єднує соціальні та матеріальні цінності.

Розглядаючи матеріальні інтереси у кримінальному процесі, треба сказати, що, як свідчить практика, юристи не можуть визначити математичні розрахунки між потерпілим та особою, яка скоїла злочин. Юрист має право вказати на принципи, якими повинні керуватися сторони у кримінальному процесі, він має право роз'яснити сенс кримінально-правової та процесуальної діяльності, визначити компроміс, який може виникати під час визначення положення щодо особових інтересів у процесі.

У кримінальному процесі зачіпаються інтереси приватних прав та свобод, тим більше, окремі правові інститути прямо мають ціль обмежити права та свободи особи, яка скоїла злочин та здійснити відносно нього міри процесуального примусу. Цей «домоклов меч» є дійсним засобом у разі обмеження процесуальних прав особи, яка скоїла злочин. Слідчий, подаючи клопотання згідно ст. 184 КПК України про запобіжні заходи, та застосовуючи їх через суд в порядку ст. 194 КПК України, має в своїх руках тиск на дії особи, яка скоїла злочин, та вживає заходи щодо відшкодування матеріальної шкоди згідно зі ст. 127-130 КПК України [12].

Кримінальний процес має повноваження на втручання норм публічного права у приватні інтереси особи, якщо це передбачено кримінальним законом.

Вважаємо, що кримінально-процесуальний закон повинен прийняти заходи щодо обмеження втручання публічного права у приватні інтереси.

Прикладом можуть бути обставини, коли договір купівлі та продажу зброї, наркотиків є злочинним, але кримінальне та цивільне право не може заборонити укладення договору, який передбачений цивільним правом. Треба знайти інший підхід вирішення питань, які виникають у кримінальному процесі під час консенсусу при договірних відносинах за не тяжкими злочинами.

Це положення повинно виходити з надзору за діяльністю слідчого з боку прокурора та контролю з боку судді під час дачі санкції на обмеження його конституційних прав.

Цивільне право визначає правоспроможність як здатність мати права та нести обов'язки. Правоздатність юридичних осіб відрізняється від самої юридичної особи. Окремі юридичні особи мають не тільки загальну, але і спеціальну правоздатність.

В теорії права окремі вчені визначають правоздатність як особливе суб'єктивне право, а саме можливість мати право на права. Ці права визначені як секундарні права.

Ми розглядаємо секундарні права у кримінальному процесі, виходячи з консенсуальних положень, тому що на підставі секундарних прав постраждала сторона має право на прийняття рішення щодо положень приватного права.

Теорію секундарних прав було розроблено Е. Зеккелем та О. Е. Вормс як теорію суб'єктивних прав, яку сучасна німецька юриспруденція визначає як один із видів допоміжних прав. Наступна категорія прав реалізується як одностороння юридична дія, яке змінює правове положення особи на встановлення правовідношення [1-2].

Подальша концепція секундарних прав знайшла свій розвиток у роботах М. М. Агаркова, якій визначив, що у процесі укладання угоди здійснюються зміни у юридичному становищі суб'єктів [3].

Більш детальну розробку суб'єктивних прав склав В. С. Толстой, який запропонував встановити суб'єктивні права як правозмінні, правопричиняючі, або односторонні, які породжують декілька видів [4].

С. С. Алексєєв, розкриваючи підхід В. С. Толстого, вказував, що треба односторонні операції розкривати через механізм правового регулювання. Даний механізм залежить від того, яка дія надає правовідношення в цілому або виконує її частину [5].

Ці висловлювання С. С. Алексєєва дають можливість надати класифікацію суб'єктивних прав [6, с. 98].

По-перше, секундарні права надають можливість для виникнення або припинення правовідносин. Тобто залежно від того, яка дія здійснюється, які наслідки та юридичний факт настає, як виникають правовідношення в цілому, або тільки в окремій частині, ми можемо встановити модель суб'єктивних прав. Якщо суб'єктивне право має цінність для суб'єкта, то секундарне право містить в собі можливість здійснення таких дій.

Механізм правового регулювання при цьому буде позитивним результатом для активного суб'єкта. Подібний ефект досягається шляхом применшення інтересів пасивного суб'єкта, за рахунок вторгнення в його майнову сферу. У даному випадку можливість припинення правовідношення є дії, які пов'язані зі збитками. Ми не можемо розглядати їх з точки зору можливості використання прав пасивного суб'єкта. Виникнення такого правовідношення є результат не тільки виконання обов'язків. Це пасивний результат.

Як висновок треба визначити, що поява власних обов'язків не може визнаватися суб'єктивним правом. Навпаки треба розглядати дані можливості одностороннього здійснення юридичних дій як секундарне право.

Секундарне право слід визначити як можливість використання правових дій, які зобов'язують сторони їх здійснити. Під час виконання прав у однієї сторони виникають конкретні обов'язки. Ці обов'язки мають ознаки, які характеризують права сторін. Ми можемо визначити їх у наступних формах – реалізація прав суб'єкта, припинення права суб'єкта, зміна змісту прав суб'єкта.

Виходячи з указаних критеріїв, вважаємо за необхідне визначити їх як класифікацію секундарних прав.

По-перше, ми можемо визначити дії, які повинен виконати уповноважений суб'єкт на підставі своїх прав та обов'язків, що мають конкретні властивості. Секундарні права в цьому випадку повинні здійснитися під час виконання юридичних дій. По-друге, секундарні права зобов'язують іншу особу на здійснення правових дій відносно себе, припиняють право іншої особи відносно себе, уповноважують суб'єкта здійснити правові дії відносно себе. У даному випадку дії, які спрямовані на виконання наслідків пасивної сторони треба, визначити як критерії секундарних правовідносин. Залежно від виду секундарного права буде здійснений та отриманий конкретний результат.

По-друге, секундарні права треба розглядати у динаміці, а саме зміни, які залежать від конкретних обставин, у яких діє суб'єкт.

Таким чином, правоздатність суб'єкта, який має секундарні права, відрізняється від правоздатності інших суб'єктів. М. М. Агарков визначає це секундарне право як акцепт [3].

Теорія динамічної правоздатності була сприйнята критично у цивільному праві. Головна причина цього те, що вона має допущення існування осіб з нерівними можливостями, при цьому права та обов'язки входять у протиріччя з положеннями Конституції України, згідно з якими всі громадяни мають рівні права та обов'язки. Принцип рівності правоздатності є рівність абстрактних юридичних можливостей мати, здійснювати і припиняти юридичні можливості конкретної властивості, у тому числі ті, які він отримав як секундарні права.

Статистична правоздатність визначається як рівність всіх перед законом та судом, а саме потенційний акцептант або інший суб'єкт, який має права та через конкретні обставини якому надана можливість виконувати свої обов'язки.

Як висновок можна визначити, що секундарні права треба розглядати в об'єктивному, суб'єктивному сенсі, а також як інші прояви альтернативної правоздатності.

Автор розглядає секундарні права як одне з положень консенсуального провадження у кримінальному процесі та порівнює між кримінальний процес та цивільно-правові відносини, які виникають під час досудового провадження.

Згідно зі ст. 286 КПК України встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду. У даному випадку потерпілий може наполягати на закритті кримінального провадження та висловлювати своє не бажання щодо притягнення винної особи до кримінальної відповідальності у зв'язку з їхнім примиренням. Кримінально процесуальне законодавство побудовано на принципах публічності, але положення даної статті включають до себе принцип змагальності та визначають приватні інтереси у кримінальному процесі.

Принцип публічності має протиріччя з принципом змагальності кримінального процесу, але консенсуальне провадження, яке відстоює інтереси особи, та приватне право надає підстави для визначення напрямку реформування окремих положень процесу.

Ст. 12 КК України визначає класифікацію злочинів та встановлює їх як особливо тяжкі, тяжкі, середньої тяжкості, невеликої тяжкості [14].

Якщо кримінальне законодавство точно встановило градацію злочину, то кримінально-процесуальне право повинно визначити в ст. 284 КПК України положення закриття та розслідування злочинів за їх категоріями [12].

Статут кримінального судочинства Російської федерації встановив розгляд кримінальних справ по їх тяжкості. Нетяжкі злочини розглядалися мировим суддею, який мав право закриття кримінального провадження, якщо тяжких наслідків не настало.

Теоретичні положення та практика кримінального процесу західних країн дають можливість звернутися до них та визначити краще, яке дає підстави для реформування окремих положень кримінального процесу, якими передбачити закриття кримінального провадження по нетяжких злочинах слідчими за згодою прокурора. Ці положення треба відобразити у чинному КПК України.

Треба зазначити, що автори чинного КПК України, розробленого комісією з прав людини, встановлюють, що основні положення кримінального процесу повинні будуватися на підставі норм приватного права. Вони пропонують встановити кримінальний процес на підставі правової системи англо-американського типу, коли приватні інтереси мають перевагу над публічними. Аналіз окремих положень проекту КПК дає підстави зробити висновок, що секундарні та консенсуальні основи включені у КПК, тим самим норми приватного права відображають сенс цивільно-правових відносин у кримінальному процесі. Але англосаксонська правова система не може бути встановлена та нормально діяти у КПК України у тому вигляді, як вона є.

По-перше, цивільне право відстоює приватні інтереси, які у кримінальному процесі виникають по нетяжких злочинах. По тяжких злочинах кримінальний та процесуальний кодекс встановлює, як і у всьому світі, публічні положення розслідування кримінального провадження.

Прикладом може стати злочини – тероризм, вбивство публічної особи та інше. ФБР США не вживає приватні інтереси особи, якщо вона скоїла злочин проти країни. КПК США здійснює процедуру розслідування, яким забезпечується участь сторін у кримінальному процесі, але на перший план виходять публічні інтереси держави, а не приватні інтереси сторони.

По-друге, розподіл кримінального права на нетяжкі злочини надасть можливість побудувати у кримінальному процесі спрощену процедуру розслідування, скоротити строки слідства та судового розгляду, наблизити застосування міри покарання до початку скоєння злочину.

Прикладом може стати інститут угод у КПК України, якщо суд переконується, що угода може бути затверджена, він ухвалює вирок, яким затверджує угоду і призначає узгоджену сторонами міру покарання, згідно ст. 475 КПК України. Тобто законодавець встановлює консенсуальні та секундарні права у кримінальному процесі. Для виконавця закону важливо, щоб потерпілий отримав матеріальну шкоду як постраждала особа від злочину, а покарання, яке встановлено законом, може не застосовуватися, якщо потерпілий не наполягає на його проголошенні [12].

Аналіз кримінальних справ по нетяжких злочинах та вирок, який був постановлений суддею, свідчить, що у 90% потерпілий не наполягає на постанові вироку, а вважає, що справа може бути завершена або на підставі угод у кримінальному провадженні або в результаті звільнення особи від кримінальної відповідальності, тому що потерпілий отримав компенсацію матеріальної шкоди [13].

Загальний висновок можна визначити таким чином, що слідчий, прокурор, суддя повинні використовувати положення цивільного права та консенсусу у кримінальному процесі по нетяжких злочинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеккель Э. Секундарные права в гражданском праве / Э. Зеккель // Вестн. гражд. права. – 2007. – № 2. – С. 205–252.
2. ВормсА. Вексельные бланки/ Сборник статей по гражданскому и торговому праву. Памяти профессора Габриэля Феликсовича Шершеневича.М., 2005. С. 605.
3. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. / М. М. Агарков ; МГУ, Каф. гражданского права юридического факультета. — М.: Статут, 2012. — (Классика российской цивилистики): Т. 2: Общее учение об обязательствах и его отдельных видах. — 2012. — 533 с.
4. Толстой В.С. Реализация правоотношений и концепция объекта // Советское государство и право, 1974, №1. С. 122-126.
5. Алексеев Н.С. Очерк развития науки советского уголовного процесса. / Алексеев Н.С., Даев В. Г., Кокарев Л.Д. – Воронеж.: ВГУ. 1980. – 168 с.
6. Алексеев С.С. Теория права. / Алексеев С.С. - М.: Норма. 1995. - 388 с.
7. Захаров Ю. Право требования кредитора в договорах в пользу третьего лица / Ю. Захаров, Ю. Фогельсон // Хоз-во и право. – 2001. – № 10. – С. 22–23.

8. Алексеев А. А. Юридические конструкции – ключевое звено права / А. А. Алексеев // *Цивилист. записки : межвуз. сб. науч. тр.* – М., 2002. – С. 13–14.
9. Сидельников Р. Право на самозащиту как «секундарное право» / Р. Сидельников // *Підприємництво, госп-во і право.* – 2005. – № 6. – С. 44.
10. Бабаев А. Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике : автореф. ... канд. юрид. наук / А. Б. Бабаев. – М., 2006. – С. 9.
11. Богатырев Ф. О. Секундарное право на примере постановления Президиума Верховного Суда России / Ф. О. Богатырев // *Журн. рос. права.* – 2005. – № 2. – С. 68–72
12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-УІ // *Відомості Верховної Ради України.* - 2013, №9-10, №11-12, №13, ст. 88.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 23 груд. 2005 р. «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» (зі змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного ОСОБА_8 України № 18 від 19 груд. 2008 р.) Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>
14. Кримінальний кодекс України: Кодекс України, Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III // *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.*

REFERENCES

1. Zekkel' Je. Sekundarnye prava v grazhdanskom prave / Je. Zekkel' // *Vestn. grazhd. prava.* – 2007. – № 2. – S. 205–252.
2. VormsA. Veksel'nye blanki/ *Sbornik statej po grazhdanskomu i torgovomu pravu. Pamjati professora Gabrijelja Feliksovicha Shershenevicha.* М., 2005. S. 605.
3. *Izbrannye trudy po grazhdanskomu pravu: v 2 t.* / М. М. Agarkov ; MGU, Kaf. grazhdanskogo prava juridicheskogo fakul'teta. — М.: Statut, 2012. — (Klassika rossijskoj civilistiki): T. 2: Obshee uchenie ob objazatel'stvah i ego otdel'nyh vidah. — 2012. — 533 s.
4. Tolstoj B.C. Realizacija pravootnoshenij i koncepcija ob#ekta // *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1974, №1. S. 122-126.
5. Alekseev N.S. Oчерk razvitija nauki sovetskogo ugolovnogogo processa. / Alekseev N.S., Daev V. G., Kokarev L.D. – Voronezh.: VGU. 1980. – 168 s.
6. Alekseev S.S. Teorija prava. / Alekseev S.S. -М.: Norma. 1995. - 388 s.
7. Zaharov Ju. Pravo trebovanija kreditora v dogovorah v pol'zu tret'ego lica / Ju. Zaharov, Ju. Fogel'son // *Hoz-vo i pravo.* – 2001. – № 10. – S. 22–23.
8. Алексеев А. А. Юридические конструкции – ключевое звено права / А. А. Алексеев // *Цивилист. записки : межвуз. сб. науч. тр.* – М., 2002. – С. 13–14.
9. Сидельников Р. Право на самозащиту как «секундарное право» / Р. Сидельников // *Підприємництво, госп-во і право.* – 2005. – № 6. – С. 44.
10. Бабаев А. Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике : автореф. ... канд. юрид. наук / А. Б. Бабаев. – М., 2006. – С. 9.
11. Богатырев Ф. О. Секундарное право на примере постановления Президиума Верховного Суда России / Ф. О. Богатырев // *Журн. рос. права.* – 2005. – № 2. – С. 68–72
12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-УІ // *Відомості Верховної Ради України.* - 2013, №9-10, №11-12, №13, ст. 88.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 23 груд. 2005 р. «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» (зі змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного ОСОБА_8 України № 18 від 19 груд. 2008 р.) Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>
14. Кримінальний кодекс України: Кодекс України, Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III // *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.*

УДК 343.98

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-19

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КРИМИНАЛЬНЫМ БАНКРОТСТВАМ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Третьяков Г. М.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры уголовного права,
уголовного процесса и криминалистики
учреждения образования
Гродненский государственный университет
имени Янки Купалы,
г. Гродно, 230023, ул. Ожешко, 22, Республика Беларусь,
e-mail: tretiakov@grsu.by
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0213-2632>

АННОТАЦИЯ: в статье анализируются уголовно-правовые и криминалистические меры противодействия преступлениям против экономической состоятельности и процедуры банкротства в Республике Беларусь (ст.ст. 238–241 Уголовного кодекса Республики Беларусь). В статье отмечается, что институт экономической несостоятельности (банкротства) является сложным для применения, подвергается постоянному законодательному уточнению и требует отдельной уголовно-правовой защиты. Особенностью криминальных банкротств является использование института экономической несостоятельности в преступных целях для незаконного получения прибыли либо сокрытия иных преступных посягательств в экономической сфере.

Использование в ст. 238-241 УК Республики Беларусь таких понятий, как «экономическая несостоятельность», «банкротство», «устойчивая неплатежеспособность», «неплатежеспособность, приобретающая устойчивый характер» и их применение при расследовании ставит ряд вопросов, как теоретического, так и практического характера связанных с применением с нормативных правовых актов, определяющих порядок и условия применения данного института. Данные нормативные правовые акты анализируются с позиции выявления информации, имеющей уголовно-правовое и криминалистическое значение

Отмечается, что в процессе определения признаков совершения преступлений, в сфере экономической несостоятельности (банкротства), отдельные признаки часто не указывают на совершение преступления, а свидетельствуют об отдельных правонарушениях, либо являются легальными хозяйственными операциями, юридическими действиями и фактами.

В статье приводится перечень обстоятельств, подлежащих установлению и доказыванию. В зависимости от специфики совершенного конкретного преступления и расследования конкретного дела отдельные обстоятельства могут быть изучены более подробно, а перечень вопросов дополнен.

Рассмотрены особенности следственных действий, направленных на обнаружение, изъятие и исследование документов, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности, такие как обыск, выемка, следственный осмотр документов и иных следственных действий при расследовании криминальных банкротств.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: банкротство, экономическая несостоятельность, криминальное банкротство, экономические преступления, тактика следственных действий.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ І КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО БАНКРУТСТВА В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ

Третяков Г. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
кримінального процесу і криміналістики
установи освіти

Гродненський державний університет
імені Янки Купали,

м. Гродно, 230023, вул. Ожешко, 22, Республіка Білорусь,

e-mail: tretiakov@grsu.by

orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0213-2632>

Анотація: у статті аналізуються кримінально-правові і криміналістичні заходи протидії злочинам проти економічної спроможності та процедури банкрутства в Республіці Білорусь. (ст.ст. 238-241 Кримінального кодексу Республіки Білорусь). У статті наголошується, що інститут економічної неспроможності (банкрутства) є складним для застосування, піддається постійному законодавчого уточнення і вимагає окремої кримінально-правового захисту. Особливістю кримінальних банкрутств є використання інституту економічної неспроможності в злочинних цілях для незаконного отримання прибутку або приховування інших злочинних посягань в економічній сфері.

Використання в ст. 238-241 КК Республіки Білорусь таких понять, як «економічна неспроможність», «банкрутство», «стійка неплатоспроможність», «неплатоспроможність, що набуває стійкий характер» і їх застосування при розслідуванні ставить ряд питань, як теоретичного, так і практичного характеру, пов'язаних із застосуванням з нормативних правових актів, що визначають порядок і умови застосування даного інституту. Дані нормативні правові акти аналізуються з позиції виявлення інформації, що має кримінально-правове та криміналістичне значення

Відзначається, що в процесі визначення ознак вчинення злочинів, в сфері економічної неспроможності (банкрутства), окремі ознаки часто не вказують на вчинення злочину, а свідчать про окремі правопорушення, або є легальними господарськими операціями, юридичними діями і фактами.

У статті наводиться перелік обставин, що підлягають встановленню і доведенню. Залежно від специфіки вчиненого конкретного злочину і розслідування конкретного справи окремі обставини можуть бути вивчені більш детально, а перелік запитань доповнений.

Розглянуто особливості слідчих дій, спрямованих на виявлення, вилучення і дослідження документів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, такі як обшук, виїмка, слідчий огляд документів та інших слідчих дій при розслідуванні кримінальних банкрутств.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: банкрутство, економічна неспроможність, кримінальне банкрутство, економічні злочини, тактика слідчих дій.

CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINALISTIC MEASURES FOR COUNTERACTING CRIMINAL BANKRUPTCY IN THE REPUBLIC OF BELARUS

Tretiakov Hryhorii,

Candidate of Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Criminal Law,

criminal process and forensics

educational institutions

Grodno State University

named after Yanka Kupala,

Grodno, 230023, st. Ozheshko, 22, Republic of Belarus,

e-mail: tretiakov@grsu.by

orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0213-2632>

ANNOTATION: the criminal law and criminalistic measures to counter crimes against economic solvency and bankruptcy procedures in the Republic of Belarus. (Articles 238 - 241 of the Criminal Code of the Republic of Belarus) are analyzed. It is noted that the institution of economic insolvency (bankruptcy) is difficult to apply, is subject to constant legislative clarification and requires a separate legal protection. The peculiarity of criminal bankruptcies is the use of the institution of economic insolvency for criminal purposes for illegal profit-making or concealment of other criminal actions in the economic sphere.

Use in Art. 238-241 of the Criminal Code of the Republic of Belarus of such concepts as "economic insolvency", "bankruptcy", "sustainable insolvency", "insolvency becoming sustainable" and their application in the investigation raises a number of questions, both theoretical and practical, related to the application of normative legal acts that determine the procedure and conditions for the application of this institution. These regulatory legal acts are analyzed from the point of view of identifying of criminal law and criminalistic significance information.

It is noted that in the process of determining of committing crimes in the field of economic insolvency (bankruptcy), individual signs often do not indicate the commission of a crime, but indicate another offenses, or are legal business operations, legal actions and facts.

The article provides a list of circumstances to be established and proved. Depending on the specifics of the committed crime and investigation of a specific case, individual circumstances can be studied in detail, and the list of them can be supplemented.

Features of investigative actions aimed at detecting, seizing and investigating documents, such as search, seizure, investigative examination of documents and other investigative actions in the investigation of criminal bankruptcies, are considered.

KEY WORDS: bankruptcy, economic insolvency, criminal bankruptcy, economic crimes, tactics of investigative actions.

В литературе при определении места института экономической несостоятельности (банкротства) в современной рыночной экономике отмечается, что данный институт является ее непременным атрибутом. Поэтому развитие рыночных отношений повлекло за собой возникновение таких сопутствующих им элементов, как «несостоятельность» и «банкротство». Однако отмечается, что «получив юридическое оформление и, приобретя, тем самым, статус социально-правового явления, банкротство и несостоятельность не стали обособленной частью экономического механизма, на которую не распространяют свое действие общие экономические закономерности. К существующему социально-экономическому аспекту рассматриваемого явления добавилось новое свойство, обусловленное его правовым регулированием, в частности, признание некоторых действий в сфере экономической несостоятельности преступными» [1, с. 84–85].

Институт экономической несостоятельности (банкротства) находится в числе институтов рыночной экономики, требующих отдельной уголовно-правовой защиты. Особенностью криминальных банкротств является использование института экономической несостоятельности, призванного защищать интересы субъектов рыночных отношений, в преступных целях для незаконного получения прибыли либо сокрытия иных преступных посягательств, совершаемых в экономической сфере. Как отмечают исследователи и практические работники, институт экономической несостоятельности (банкротства) является одним из наиболее сложных для применения экономических институтов ввиду больших объемов информации, многоэпизодности составляющих процессов, и требует постоянного изучения, совершенствования и развития.

Уголовный кодекс Республики Беларусь предусматривает ответственность за следующие виды преступлений против экономической состоятельности и процедуры банкротства (криминальное банкротство):

Статья 238. Ложная экономическая несостоятельность (банкротство)

Подача индивидуальным предпринимателем или должностным лицом юридического лица в суд, рассматривающий экономические дела, заявления должника о своей экономической несостоятельности (банкротстве), иных документов, содержащих заведомо недостоверные сведения о неплатежеспособности должника, имеющей или приобретающей устойчивый характер, в целях признания этого должника экономически несостоятельным (банкротом)

Статья 239. Сокрытие экономической несостоятельности (банкротства)

Сокрытие неплатежеспособности индивидуального предпринимателя или юридического лица, имеющей или приобретающей устойчивый характер, совершенное этим индивидуальным предпринимателем или должностным лицом, учредителем (участником) либо собственником имущества этого юридического лица путем представления сведений, не соответствующих действительности, подделки документов, искажения бухгалтерской отчетности или иным способом, повлекшее причинение ущерба кредиторам (кредиторам) в крупном размере.

Статья 240. Преднамеренная экономическая несостоятельность (банкротство)

Умышленное создание или увеличение неплатежеспособности индивидуального предпринимателя или юридического лица, совершенные этим индивидуальным предпринимателем или должностным лицом, учредителем (участником) либо собственником имущества этого юридического лица в личных интересах или в интересах иных лиц и повлекшие причинение ущерба в крупном размере.

Статья 241. Препятствование возмещению убытков кредиторам (кредиторам)

Сокрытие, отчуждение, повреждение или уничтожение имущества индивидуального предпринимателя или юридического лица, неплатежеспособность которых имеет или приобретает устойчивый характер, с целью сорвать или уменьшить возмещение убытков кредиторам (кредиторам), совершенные этим индивидуальным предпринимателем или должностным лицом, учредителем (участником) либо собственником имущества этого юридического лица, повлекшие причинение ущерба кредиторам (кредиторам) в крупном размере [2].

Использование в ст. 238-241 УК Республики Беларусь таких понятий, как «экономическая несостоятельность», «банкротство», «устойчивая неплатежеспособность», «неплатежеспособность, приобретающая устойчивый характер» и их применение при расследовании неизбежно ставит ряд вопросов, как теоретического, так и практического характера. Квалификация рассматриваемых

преступлений, определение в каждом конкретном случае круга обстоятельств, подлежащих доказыванию, в значительной мере зависят от особенностей применения комплекса нормативных правовых актов, регулирующих порядок возбуждения и проведения процедуры экономической несостоятельности (банкротства).

Процесс расследования преступлений, совершаемых в сфере действия института экономической несостоятельности (банкротства), неразрывно связан с нормативными правовыми актами, определяющими порядок и условия применения данного института. Это обстоятельство вызывает необходимость их анализа с позиции выявления и систематизации информации, имеющей криминалистическое значение при расследовании данных преступлений. Бланкетный характер диспозиции исследуемого состава преступления предполагает использование при расследовании криминальных банкротств данных различных отраслей права. Неоднократно отмечалось, что «выявлять и расследовать экономические преступления можно и нужно на ранних стадиях их совершения, путем анализа нормативной базы и связанных с ней следов преступной деятельности» [3, с. 12].

Если проанализировать систему нормативных правовых актов с позиции выявления информации, имеющей уголовно-правовое и криминалистическое значение, можно прийти к выводу, что криминальное банкротство обладает совокупностью конструктивных признаков:

- установление наличия неплатежеспособности, имеющей или приобретающей устойчивый характер;
- установление наличия признаков криминального банкротства.

Основным нормативным правовым актом, регулирующим процедуру применения института экономической несостоятельности (банкротства) в Республике Беларусь, является Закон «Об экономической несостоятельности (банкротстве)». Закон раскрывает такие понятия, как "банкротство", "экономическая несостоятельность", "неплатежеспособность" и другие понятия, являющиеся ключевыми для квалификации преступных действий и организации расследования, а также определяет виды субъектов хозяйствования, на которых распространяется действие законодательства об экономической несостоятельности (банкротстве), что также имеет существенное значение для привлечения к уголовной ответственности [4].

В целях обеспечения единого методического подхода к оценке платежеспособности субъектов хозяйствования, своевременного выявления нестабильности их финансового состояния постановлением Совета Министров Республики Беларусь 12 декабря 2011 г. № 1672 "Об определении критериев оценки платежеспособности субъектов хозяйствования" определены критерии неплатежеспособности, имеющей или приобретающей устойчивый характер. Данным нормативным правовым актом установлены показатели для оценки платежеспособности субъектов хозяйственной деятельности и их нормативные значения, дифференцированные по отдельным видам экономической деятельности [5].

Постановлением Министерства финансов Республики Беларусь и Министерства экономики Республики Беларусь утверждена Инструкция "О порядке расчета коэффициентов платежеспособности и проведения анализа финансового состояния и платежеспособности субъектов хозяйствования" от 27 декабря 2011 г. № 140/206. Данная инструкция определяет порядок расчета коэффициентов платежеспособности и проведения анализа финансового состояния и платежеспособности субъектов хозяйствования и применяется в отношении государственных и негосударственных юридических лиц (кроме бюджетных, страховых организаций, банков и небанковских кредитно-финансовых организаций, ассоциаций и союзов, казенных предприятий), их обособленных подразделений, имеющих отдельный баланс.

Выводы, полученные по результатам расчета коэффициентов платежеспособности субъектов хозяйствования, используются при подготовке предварительных заключений по запросам экономических судов и информации о финансовом состоянии субъектов хозяйствования заинтересованным органам и организациям по их запросам.

По результатам анализа финансового состояния и платежеспособности субъектов хозяйствования проводится подготовка экспертных заключений о финансовом состоянии и платежеспособности субъектов хозяйствования [6].

Публичный характер процедуры экономической несостоятельности кроме функции по разрешению сложившегося финансового состояния должника, несет функцию защиты участников хозяйственной деятельности, обеспечивая доступ к необходимой информации всех участников процедуры, заинтересованных лиц, государственных органов, в том числе и правоохранительных.

Кроме того, в соответствии с законодательством, в ситуации устойчивой (приобретающей устойчивый характер) неплатежеспособности на должника возлагается обязанность к определенному поведению.

В частности, нарушение предусмотренной Законом "Об экономической несостоятельности (банкротстве)" обязанности должника подать заявление в экономический суд можно рассматривать в

качестве одного из признаков умышленных действий по сокрытию устойчивой либо приобретающей устойчивый характер неплатежеспособности.

В соответствии с Законом Республики Беларусь «Об экономической несостоятельности (банкротстве)» для определения наличия признаков неправомерных действий утверждена «Инструкция о порядке определения наличия (отсутствия) признаков ложной экономической несостоятельности (банкротства), преднамеренной экономической несостоятельности (банкротства), сокрытия экономической несостоятельности (банкротства) или препятствования возмещению убытков кредитору, а также подготовки экспертных заключений по этим вопросам».

Инструкция устанавливает порядок определения наличия (отсутствия) признаков ложной экономической несостоятельности (банкротства), преднамеренной экономической несостоятельности (банкротства), сокрытия экономической несостоятельности (банкротства) или препятствования возмещению убытков кредитору, а также подготовки экспертных заключений по этим вопросам. Инструкция обязательна к применению управляющими, а также экспертами при определении наличия (отсутствия) признаков банкротства.

В данной инструкции определен перечень документов, которые могут выступать в качестве источников информации для определения наличия (отсутствия) признаков криминального банкротства. Данный перечень документов имеет большое значение, поскольку может быть использован не только для выявления признаков неправомерных действий, но и при организации расследования, планировании производства следственных действий, проведении экспертных исследований. Поскольку данные документы, соответственно, несут информацию о финансовом состоянии, именно они будут являться основным непосредственным объектом противоправных действий.

Перечисленные в диспозиции ст. 238-241 УК Республики Беларусь способы совершения рассматриваемых преступных посягательств позволяют утверждать, что одним из основных средств совершения данного преступления будет выступать подложный документ как носитель, содержащий не соответствующую действительности информацию о финансовом состоянии субъекта хозяйствования, об обстоятельствах, имеющих значение для определения признаков устойчивой, либо приобретающей устойчивый характер неплатежеспособности.

Анализ криминалистически значимой информации, содержащейся в объектах-носителях следов преступления, предполагает глубокое исследование их признаков, назначения, внесенных изменений и состояния. Носитель следов исследуемой преступной деятельности может иметь различное отношение к произошедшему событию:

- использоваться в качестве средства совершения преступления и сохранять на себе его следы;
- нести информацию, соответствующий анализ которой может привести к установлению признаков совершения преступления.

Следует отметить, что с момента становления в Республике Беларусь законодательства, регулирующего вопросы экономической несостоятельности (банкротства) оно развивалось достаточно динамично, постоянно совершенствуясь. В целом, можно сказать, что значительным препятствием для квалификации исследуемой категории преступлений на начальном этапе являлось наличие правовых нестыковок, не имеющих принципиального значения для экономического судопроизводства, но в то же время не позволяющих однозначно квалифицировать действия должника с точки зрения уголовного закона, и, таким образом, способствовавших возможности ухода от ответственности.

Как показывает практика, во многих случаях действия субъектов криминальных банкротств составляют единую профессиональную систему – криминальную технологию. Данные криминальные технологии представляют собой совокупность профессиональных знаний, методов и средств, основанных на современных научных достижениях, объединенных для подготовки, совершения и сокрытия преступлений. Способы совершения преступлений в сфере экономической несостоятельности (банкротства) зачастую представляют собой системы спланированных, целенаправленных преступных действий, уже проверенных на практике и преследующих достижение конкретного необходимого преступного результата. Соответственно они могут различаться по целям субъектов преступления, а также по времени и продолжительности совершения.

При расследовании любого общественно-опасного деяния, в том числе криминальных банкротств, существует необходимость наличия четкого перечня обстоятельств, подлежащих доказыванию. Кроме того, научное исследование данных обстоятельств необходимо для глубокого теоретического осмысления предмета доказывания.

При расследовании уголовных дел, связанных с криминальной экономической несостоятельностью (банкротством), подлежат доказыванию следующие обстоятельства:

1. Обстоятельства, характеризующие должника как субъекта хозяйственной деятельности;
2. Обстоятельства, характеризующие хозяйственную деятельность должника;
3. Обстоятельства, характеризующие возникновение информации об устойчивой неплатежеспособности либо неплатежеспособности, приобретающей устойчивый характер:

4. Наличие признаков общественно-опасного деяния:
5. Вина виновного в совершении преступления:
6. Обстоятельства, влияющие на степень и характер ответственности обвиняемого:
7. Обстоятельства, характеризующие размер ущерба причиненного преступлением:

Приведенный перечень обстоятельств, подлежащих доказыванию, носит базовый характер. В зависимости от специфики совершенного конкретного преступления и расследования конкретного дела отдельные обстоятельства могут быть изучены более подробно, а перечень вопросов дополнен

Следует отметить, что в процессе определения признаков совершения преступлений, в сфере экономической несостоятельности (банкротства), отдельные признаки в большинстве случаев не указывают на совершение преступления, а свидетельствуют об отдельных правонарушениях, либо являются легальными хозяйственными операциями, юридическими действиями и фактами. Лишь после комплекса соответствующих проверочных действий, выяснения условий возникновения и существования совокупности тех или иных фактов, событий, определенных признаков, станет возможным установить факт совершения преступления.

Практика правоохранительной деятельности свидетельствует о том, что отсутствие или недостаточность практических рекомендаций по тактике проведения отдельных следственных действий имеет отрицательные последствия для формирования доказательственной базы и в результате для всего процесса расследования преступления.

Основной технологией проведения отдельных следственных действий является криминалистическая характеристика преступления и система обстоятельств, подлежащих доказыванию, с учетом особенностей правового регулирования института экономической несостоятельности (банкротства). При проведении следственных действий необходимо учитывать особенности элементов криминалистической характеристики и взаимосвязи между способом и обстановкой совершения преступления, механизмом слеодообразования, особенностями личности субъектов исследуемого вида преступной деятельности [7, с. 383].

Наибольшее значение в ходе расследования криминальных банкротств имеют следственные действия, направленные на обнаружение, изъятие и исследование документов, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности, такие как обыск, выемка, следственный осмотр документов. Именно в результате проведения данных следственных действий выявляется основной массив документальной доказательственной информации, имеющей ключевое значение при расследовании экономических преступлений.

Несмотря на то, что данные следственные действия проводятся при расследовании практически каждого преступления в сфере экономики, в том числе преступлений в сфере экономической несостоятельности (банкротства), достаточно часто при их проведении имеет место ряд следующих проблем и недостатков криминалистического характера:

- отсутствие или недостаточное (локальное) внедрение современных научно обоснованных методических рекомендаций в деятельность правоохранительных органов по проведению отдельных следственных действий, с учетом специфики отдельных видов преступлений;
- поверхностность (формальный характер) проведения следственных действий без учета специфики расследуемого преступления;
- несвоевременность проведения отдельных следственных действий, последствием чего является утрата необходимой информации, имеющей доказательственное значение, уничтожение большей части потенциальных доказательств заинтересованными лицами;
- недостаточность собственных специальных знаний субъектов расследования и недостаточное использование знаний специалистов при определении перечня и объема изымаемых и исследуемых документов с учетом имеющейся информации;
- отсутствие эффективных технологий преодоления противодействия расследованию.

Одной из основных проблем своевременного выявления и правильной квалификации преступлений в сфере экономической несостоятельности (банкротства), в том числе и исследуемого преступления, является то, что преступные действия и их последствия маскируются под легальные хозяйственные операции. Путем использования различных форм подлога составляется в отдельных случаях целостная система фальсифицированной информации, которая не позволяет контролирующим и правоохранительным органам, кредиторам, управляющим и иным заинтересованным лицам правильно и своевременной определить финансовое состояние субъекта хозяйственной деятельности, динамику и причины изменения платежеспособности. Однако действия преступников, направленные, как правило, на информационную составляющую о действительном финансовом положении субъекта хозяйствования, неизбежно фиксируются на различных носителях информации, прежде всего в системах документов бухгалтерского учета и отчетности.

Важным условием эффективного проведения следственных действий является участие специалиста-бухгалтера или иного специалиста в области финансово-хозяйственной деятельности в зависимости от

специфики документов. Это поможет следователю в установлении значения документов, сущности содержащейся в них информации, выявления признаков несоответствий и др. Кроме того, большое значение приобретает наличие собственных знаний следователя о специфике бухгалтерской документации, документации, используемой в ходе процедуры экономической несостоятельности (банкротства).

Допрос является одним из наиболее распространенных следственных действий при расследовании любого преступления, в том числе экономического характера. От полноты и качества его проведения также во многом зависит весь ход расследования преступления, поскольку именно в ходе допроса может быть выявлен большой объем как непосредственно доказательственной информации, так и иной информации, способствующей расследованию преступления.

Основы тактики проведения допроса как в целом, так и по отдельным категориям преступлений, совершаемых в сфере экономической деятельности, достаточно широко освещены в научной криминалистической литературе. Вместе с тем, существует ряд особенностей проведения допроса при расследовании криминальных банкротств, требующих специального рассмотрения. Повышенная сложность и малоизученность исследуемого преступного деяния определяет необходимость разработки специального криминалистического обеспечения производства допроса при расследовании данной категории дел.

Конкретный круг лиц, подлежащих допросу при расследовании, определяется следователем с учетом обстоятельств дела, способа и обстановки совершения преступления. При допросе подозреваемых (обвиняемых) и свидетелей необходимо использовать имеющиеся в материалах уголовного дела бухгалтерские и иные документы, в ходе исследования которых были выявлены признаки криминального банкротства. Это позволит получить более конкретную информацию от допрашиваемого лица.

Перед допросом необходима тщательная подготовка путем уяснения обстоятельств дела и механизма совершения преступления. Необходимо глубокое изучение материалов дела, имеющихся документов и вещественных доказательств, нормативных актов, регулирующих деятельность должника, процедуру экономической несостоятельности и особенности ее применения относительно конкретного субъекта хозяйствования. Определяются обстоятельства дела, по которым необходимо получить показания, вопросы, которые следует задать. При подготовке к проведению допроса по данной категории дел необходимо учитывать, что лица, совершающие исследуемые преступления, могут иметь высокий уровень образования, обладать достаточно глубокими знаниями в области экономики и права. В связи со спецификой и сложностью вопросов, входящих в предмет допроса, большое значение имеет получение предварительной консультации специалистов в области организации и ведения бухгалтерского учета и отчетности, сотрудников контролирующих органов, временных (антикризисных) управляющих. Представляется обоснованным в необходимых случаях участие специалиста в производстве данного следственного действия для получения оперативных консультаций относительно значения тех или иных установленных обстоятельств, снижения интеллектуального противодействия со стороны допрашиваемого лица в ходе производства допроса. Всю полученную информацию необходимо использовать для реализации тактического приема, направленного на получение правдивых показаний, для создания у допрашиваемого представления о том, что следователю известно большинство обстоятельств расследуемого дела, имеются средства преодоления возможного противодействия.

Рассматриваемая категория преступлений отличается особенностями, которые, как представляется, в значительной мере влияют на тактику проведения допросов подозреваемых (обвиняемых). Прежде всего, речь идет об умысле, который может формироваться в течение продолжительного периода и трансформироваться в зависимости от меняющихся обстоятельств совершения преступления. Кроме того, подобные преступления носят интеллектуальный характер и требуют подготовки, мотивации соучастников на совершение преступления, коррупционных связей. Успех допроса во многом предопределяется тщательностью подготовки, которая в первую очередь базируется на изучении всех ранее собранных материалов дела.

В процессе расследования экономического преступления следователь, лица, осуществляющие оперативно-розыскные действия, часто сталкиваются с необходимостью проверить большое количество финансово-хозяйственных операций, отраженных в документах бухгалтерского учета, отчетности и иных документах (материалах налоговых проверок, аудиторских заключениях и др.). При установлении обстоятельств совершения криминального банкротства возникает необходимость проведения экономического анализа [8, с. 94–95], что вызывает объективную необходимость широкого использования специальных экономических знаний.

В ходе осуществления расследования следователь имеет возможность применять специальные экономические знания в следующих процессуальных и непроцессуальных формах:

- собственные экономические и бухгалтерские знания;
- консультации у специалистов;

- требование производства проверок (ревизий) (ст. 103 УПК Республики Беларусь);
- проведение экспертизы (ст. 226 УПК Республики Беларусь);
- участие специалиста в производстве следственных действий (ст. 200 УПК Республики Беларусь)

[9].

Выбор следователем конкретной из перечисленных форм зависит от складывающейся следственной ситуации, специфики и сложности исследуемых обстоятельств, имеющихся доказательств и источников доказательственной информации, наличия и качества собственных экономических знаний.

Для эффективного расследования преступлений против экономической состоятельности и процедуры банкротства следователю необходимо обладать знанием бухгалтерского учета, экономического анализа, гражданского и гражданско-процессуального законодательства. Необходимо предварительное изучение системы нормативных актов, регулирующих процедуру экономической несостоятельности (банкротства), отношений в финансово-кредитной сфере, специфики документооборота.

При расследовании значимая для расследования информация может быть получена в результате проведения криминалистических экспертиз (почерковедческой, технико-криминалистической экспертизы документов), судебно-бухгалтерской, судебно-экономической экспертиз, компьютерных экспертиз. Их значение и необходимость проведения, прежде всего, связаны с исследованием поддельных документов, используемых в преступной деятельности, с изучением финансово-хозяйственной деятельности должника, с определением возможностей и способов фальсификации и искажения бухгалтерской информации, с установлением лиц, составлявших и подписывавших бухгалтерские документы.

Использование отдельных форм специальных знаний при расследовании криминального банкротства зависит от конкретных обстоятельств расследуемого дела, складывающейся следственной ситуации, фактов, подлежащих установлению при помощи специальных знаний. Представляется, что с учетом большой сложности рассматриваемых преступлений, наибольшую эффективность даст комплексное многовариантное использование всех возможных форм использования специальных знаний для эффективного, полного, своевременного установления всех необходимых обстоятельств.

Преступления против экономической состоятельности и процедуры банкротства можно отнести к одним из относительно малоизученных видов преступных посягательств. В то же время, развитие экономических отношений, процессы глобализации современной экономики, появление все новых более совершенных преступных средств, методов, схем вызывают необходимость постоянного совершенствования правовых и криминалистических средств. Адекватным противодействием данным преступлениям является разработка и применение в практической деятельности правоохранительных органов криминалистических технологий расследования, включаю в себя: криминалистический анализ нормативных правовых актов, регулирующих применение института экономической несостоятельности (банкротства) в Республике Беларусь, формирование криминалистической характеристики преступления, определение системы обстоятельств, подлежащих доказыванию, разработку рекомендаций по организации расследования в условиях первоначальной следственной ситуации, технологий проведения основных следственных действий и использования различных форм специальных знаний. Данный комплекс объединяется единой криминалистической задачей построения эффективного криминалистического обеспечения расследования преступлений против экономической состоятельности и процедуры банкротства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бондарь, Е.А. Уголовная ответственность за нарушение законодательства об экономической несостоятельности (банкротстве) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е.А. Бондарь. – Н. Новгород, 2002. – 245 л.
2. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. : принят Палатой представителей 2 июня 1999 года : одобр. Советом Респ. 24 июня 1999 года : текст Кодекса по состоянию на 9 января 2019 г. // Информационно-поисковая система «ЭТАЛОН-ONLINE» [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.
3. Лубин, А.Ф. Криминалистическая характеристика преступной деятельности в сфере экономики: понятие, формирование, использование : учебное пособие / А.Ф. Лубин. – Н. Новгород: Нижегород. ВШ МВД России, 1991. – 285 с.
4. Об экономической несостоятельности (банкротстве) : Закон Респ. Беларусь от 13 июля 2012 года № 415-3 : в ред. Закона Респ. Беларусь 24.10.2016 г. // Информационно-поисковая система «ЭТАЛОН-ONLINE» [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.
5. Об определении критериев оценки платежеспособности субъектов хозяйствования: Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 12 декабря 2011 года; в ред. от 22 янв. 2019 г. // Информационно-поисковая система «ЭТАЛОН-ONLINE» [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.
6. Об утверждении Инструкции "О порядке расчета коэффициентов платежеспособности и проведения анализа финансового состояния и платежеспособности субъектов хозяйствования": Постановление Министерства финансов Республики Беларусь и Министерства экономики Республики Беларусь от 27 декабря 2011 года; в ред. от

26.10.2017 г. // Информационно-поисковая система «ЭТАЛОН-ONLINE» [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.

7. Князьков, А.С. Криминалистические цели и задачи следственного действия : постановка проблемы / А.С. Князьков // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики России и стран СНГ : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию со дня рождения профессора, доктора юридических наук, заслуж. деятеля высшей школы Ю.Д. Лившица, Челябинск, 2–3 апр. 2009 г. / Южно-Уральский гос. ун-т ; ред. кол. В.И. Майоров [и др.]. – Челябинск. – С. 382–385.

8. Лукашов, А.И. О некоторых аспектах уголовной политики в сфере противодействия экономическим преступлениям в Беларуси / А.И. Лукашов // БНПИ. Юридический мир. – 2008. – № 4. – С. 92–96.

9. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. : принят Палатой представителей 24 июня 1999 года : одобр. Советом Респ. 30 июня 1999 года : текст Кодекса по состоянию на 9 января 2019 г. // Информационно-поисковая система «ЭТАЛОН-ONLINE» [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2019.

REFERENCES

1. Bondar', E.A. Ugolovnaja otvetstvennost' za narushenie zakonodatel'stva ob jekonomicheskoy nesostojatel'nosti (bankrotstve) : dis. ... kand. jurid. nauk : 12.00.08 / E.A. Bondar'. – N. Novgorod, 2002. – 245 l.

2. Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus' ot 9 ijulja 1999 g. : prinjat Palatoj predstavitelej 2 ijunja 1999 goda : odobr. Sovetom Resp. 24 ijunja 1999 goda : tekst Kodeksa po sostojaniju na 9 janvarja 2019 g. // Informacionno-poiskovaja sistema «JeTALON-ONLINE» [Jelektronnyj resurs] / Nac. centr pravovoj inform. Resp. Belarus'. – Minsk, 2019.

3. Lubin, A.F. Kriminalisticheskaja harakteristika prestupnoj dejatel'nosti v sfere jekonomiki: ponjatie, formirovanie, ispol'zovanie : uchebnoe posobie / A.F. Lubin. – N. Novgorod: Nizhegor. VSh MVD Rossii, 1991. – 285 s.

4. Ob jekonomicheskoy nesostojatel'nosti (bankrotstve) : Zakon Resp. Belarus' ot 13 ijulja 2012 goda № 415-Z : v red. Zakona Resp. Belarus' 24.10.2016 g. // Informacionno-poiskovaja sistema «JeTALON-ONLINE» [Jelektronnyj resurs] / Nac. centr pravovoj inform. Resp. Belarus'. – Minsk, 2019.

5. Ob opredelenii kriteriev ocenki platezhеспosobnosti sub#ektov hozjajstvovanija: Postanovlenie Soveta Ministrov Respubliki Belarus' ot 12 dekabnja 2011 goda; v red. ot 22 janv. 2019 g. // Informacionno-poiskovaja sistema «JeTALON-ONLINE» [Jelektronnyj resurs] / Nac. centr pravovoj inform. Resp. Belarus'. – Minsk, 2019.

6. Ob utverzhdenii Instrukcii "O porjadke rascheta koeficientov platezhеспosobnosti i provedenija analiza finansovogo sostojanija i platezhеспosobnosti sub#ektov hozjajstvovanija": Postanovlenie Ministerstva finansov Respubliki Belarus' i Ministerstva jekonomiki Respubliki Belarus' ot 27 dekabnja 2011 goda; v red. ot 26.10.2017 g. // Informacionno-poiskovaja sistema «JeTALON-ONLINE» [Jelektronnyj resurs] / Nac. centr pravovoj inform. Resp. Belarus'. – Minsk, 2019.

7. Knjaz'kov, A.S. Kriminalisticheskie celi i zadachi sledstvennogo dejstvija : postanovka problemy / A.S. Knjaz'kov // Aktual'nye problemy ugovolnogo processa i kriminalistiki Rossii i stran SNG : materialy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posvjashh. 80-letiju so dnja rozhdenija professora, doktora juridicheskikh nauk, zasluzh. dejatelja vysshej shkoly Ju.D. Livshica, Cheljabinsk, 2–3 apr. 2009 g. / Juzhno-Ural'skij gos. un-t ; red. kol. V.I. Majorov [i dr.]. – Cheljabinsk. – S. 382–385.

8. Lukashov, A.I. O nekotoryh aspektah ugovolnoj politiki v sfere protivodejstvija jekonomicheskim prestuplenijam v Belarusi / A.I. Lukashov // BNPI. Juridicheskij mir. – 2008. – № 4. – S. 92–96.

9. Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Belarus' ot 16 ijulja 1999 g. : prinjat Palatoj predstavitelej 24 ijunja 1999 goda : odobr. Sovetom Resp. 30 ijunja 1999 goda : tekst Kodeksa po sostojaniju na 9 janvarja 2019 g. // Informacionno-poiskovaja sistema «JeTALON-ONLINE» [Jelektronnyj resurs] / Nac. centr pravovoj inform. Resp. Belarus'. – Minsk, 2019.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW

УДК 341.215.4

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-20

**МІЖНАРОДНИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ**

Сироїд Т. Л.,

доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри
міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: syroid02@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

АНОТАЦІЯ: у статті проаналізовано становлення та розвиток міжнародного інституту захисту прав національних меншин, акцентовано увагу на ролі Ліги Націй у цій сфері. Розкрито положення універсальних актів, прийнятих під егідою ООН, зокрема, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р. Охарактеризовано такі регіональні міжнародні акти: Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 р., Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р., документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСС 1990 р., Хартія європейської безпеки 1999 р., Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин 1998 р., Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті 1999 р., Рекомендації, що сприяють участі національних меншин у виборчому процесі 2001 р., Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні 2003 р., Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві 2006 р., Больцанські / Боценські рекомендації про національні меншини в міждержавних відносинах 2008 р., Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств 2012 р., Грацькі Рекомендації про доступ до правосуддя 2017 р., визначено їх ключові положення та роль у захисті національних меншин.

Зважаючи на ту обставину, що на міжнародному універсальному і регіональному рівнях функціонують інституційні органи та посадові особи до компетенції яких віднесено захист прав національних меншин, охарактеризовано мандат Спеціального доповідача з питань меншин, розкрито повноваження Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ, мандат Спеціального доповідача з питань меншин. Зосереджено також увагу на Форумі з питань меншин, який слугує майданчиком для заохочення діалогу і співпраці з питань, що стосуються осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Зроблено відповідні висновки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: захист, права людини, національні меншини, механізми захисту.

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ
НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ: ОТ ИСТОКОВ К СОВРЕМЕННОСТИ**

Сыроид Т. Л.,

доктор юридических наук,
профессор, заведующая кафедрой
международного и европейского права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: syroid02@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

АННОТАЦИЯ: в статье проанализированы становление и развитие международного института защиты прав национальных меньшинств, акцентировано внимание на роли Лиги Наций в этой сфере. Раскрыто положение универсальных актов, принятых под эгидой ООН, в частности, Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г., Декларации о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам 1992 г. Проанализированы региональные международные акты: Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств 1992 г., Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств 1995 г., документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ 1990 г., Хартия европейской безопасности 1999 г., Ословские рекомендации о правах

национальных меньшинств в области языка 1998 г., Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни 1999 г., Рекомендации, способствующие участию национальных меньшинств в избирательном процессе 2001 г., Рекомендации по использованию языков меньшинств в телерадиовещании 2003 г., Рекомендации по вопросам полицейской деятельности в многонациональном обществе 2006 г., Больцанские рекомендации о национальных меньшинствах в межгосударственных отношениях 2008 г., Люблянские рекомендации по интеграции различных сообществ 2012 г., Грацские рекомендации о доступе к правосудию 2017 г., определены их ключевые положения и роль в защите национальных меньшинств.

Учитывая то обстоятельство, что на международном универсальном и региональном уровне функционируют институциональные органы и должностные лица, к компетенции которых отнесена защита прав национальных меньшинств, раскрыты мандат Специального докладчика по вопросам меньшинств, полномочия Верховного комиссара по делам национальных меньшинств ОБСЕ. Акцентировано также внимание на Форуме по вопросам меньшинств, который выступает площадкой для поощрения диалога и сотрудничества по вопросам, касающимся лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам. Сделаны соответствующие выводы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: защита, механизмы защиты, национальные меньшинства, права человека.

INTERNATIONAL LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF NATIONAL MINORITIES: FROM THE ORIGINS TO THE PRESENT TIMES

Syroid Tetiana,

D.J.S., professor, head of the department
of International and European Law
V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: syroid02@gmail.com

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

ANNOTATION: the article analyzes the formation and development of an international institute for the protection of the rights of national minorities, focusing on the role of the League of Nations in this field. The provisions of universal acts adopted under the auspices of the United Nations, in particular, the International Covenant on Civil and Political Rights 1966, the Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of 1992, are disclosed. The following international regional acts are described: the European Charter for Regional or Minority Languages of 5 November 1992, Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1995, the Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE of 1990, European Security Charter of 1999, the Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities of 1998, the Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in the Political and Political Life of 1999, Recommendations Promoting the Participation of National Minorities in the Electoral Process of 2001, Recommendations on the Use of Minority Languages in Broadcasting of 2003, Recommendations on Policing in a Multinational Society of 2006, Bolzano/Bozen Recommendations on National Minorities in Inter-State Relations of 2008, The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies of 2012, the Graz Recommendations on Access to Justice and National Minorities of 2017; their key provisions and role in protecting national minorities are identified.

Considering the fact that at the international universal and regional level institutional bodies and officials are responsible for protecting the rights of national minorities, the powers of the OSCE High Commissioner on National Minorities and the mandate of the Special Rapporteur on minority issues have been disclosed. The focus is also on the Minority Forum, which serves as a platform to encourage dialogue and cooperation on issues relating to persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities. The relevant conclusions are drawn.

KEY WORDS: protection, human rights, national minorities, protection mechanisms.

Постановка проблеми. Прагнення груп, що не відносяться до домінуючої частини населення, зберегти свої культурні, релігійні або етнічні особливості проявилось одночасно з виникненням національних держав у вісімнадцятому та дев'ятнадцятому століттях [1, с. 1]. Початок визнання і захисту прав меншин на міжнародному універсальному рівні було закладено за часів Ліги Націй, Статут якої містив низку положень щодо гарантування загальних прав людини, зокрема: забезпечення і збереження справедливих і гуманних умов праці для чоловіка, жінки та дитини; забезпечення справедливого режиму для туземного населення; здійснення загального контролю над угодами з приводу торгівлі жінками і дітьми, торгівлі опіумом та іншими шкідливими речовинами; докладання зусиль, щоб вжити заходів міжнародного порядку для попередження хвороб і боротьби з ними (ст. 23) [2]. Закріплення означених положень свідчить про означення нового напрямку співпраці держав-членів, розуміння значення прав людини для цивілізованого розвитку держав. Цей процес було подовжено під егідою ООН, у межах якої було розроблено низку норм процедур і механізмів, що стосуються меншин. Зі створенням міжнародних регіональних організацій, до цього процесу долучилися Рада Європи, Європейський Союз тощо. Аналіз доробку правової основи, свідчить, що права національних меншин стали невід'ємною складовою багатьох міжнародних угод універсального і регіонального характеру. Міжнародне право визнає за особами, які належать до національних, етнічних, релігійних, мовних меншин, усі загально визнані громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини, гарантовані договорами в

галузі прав людини. Разом із тим, поряд із загальним визнанням прав цієї категорії осіб існують сфери, які потребують додаткової уваги, зокрема у результаті розвитку правовідносин, нагальними стають питання визнання існування меншин; вжиття заходів, спрямованих на забезпечення гарантій їх прав на недискримінацію та рівність; сприяння полікультурній та міжкультурній освіті; сприяння їх участі у всіх сферах суспільного життя; врахування їх інтересів у процесах розвитку і скорочення масштабів бідності; існування диспропорцій у соціальних показниках, таких, як зайнятість, охорону здоров'я і житлові умови; становище жінок і особливі інтереси дітей, які належать до меншин.

У всьому світі меншини нерідко стають також жертвами збройних конфліктів і міжособної боротьби. Особливе занепокоєння викликає становище біженців і внутрішньо переміщених осіб, що належать до меншин, насамперед жінок і дітей. Особи, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, часто стають також жертвами множинної дискримінації і можуть бути позбавлені, зокрема, доступу до належного житла, землі, власності і навіть громадянства [1, с. 1].

Вищевикладене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її значення для захисту прав людини. Слід зазначити, що різним аспектам захисту прав національних меншин присвячено роботи таких вітчизняних і зарубіжних науковців: А. Абашидзе, Дж. Анайя, М. Баймуратов, М. Буроменський, В. Денисов, В. Карташкін, К. Мінтті, В. Мицик, Є. Ткаченко, С. Томушат, М. Товт, Л. Фоміна, М. Шоу та ін. Разом із тим зміни в політичній, соціальній сферах спонукають виникненню нових правовідносин, нових нагальних питань щодо статусу національних меншин за тих чи інших обставин (ситуацій), які потребують переосмислення. Виходячи з означеного, стаття має за мету дослідження міжнародно-правового та інституційного механізмів захисту прав національних меншин з урахуванням сучасних реалій.

Пристаючи до викладення основного матеріалу, слід зазначити, що положення Статуту Ліги стали правовим підґрунтям угод, які вона реалізовувала в таких країнах і регіонах, як Австрія, Болгарія, Чехословаччина, Греція, Угорщина, Туреччина та Югославія, відомі як договори про меншини. Вони були спрямовані на те, щоб гарантувати захист життя і свободи всіх жителів країн і регіонів, які є учасниками договору, а також забезпечувати рівність націй перед законом у використанні цивільних і політичних прав. Ліга зажадала, щоб Албанія, Фінляндія, Латвія і Литва до вступу в Лігу пообіцяли захист прав меншин. Договори кодифікували такі важливі норми, як заборона дискримінації, свобода релігії, право на мову; заснували законність міжнародних відносин з іншими державами з приводу поведінки з громадянами в країнах, які взяли на себе певні зобов'язання. Захист з боку Ліги Націй поширювався тільки на громадян тих країн і регіонів, які були учасниками вищезгаданих договорів.

У результаті міжнародна система захисту меншин в системі Ліги Націй юридично поширювалася на групи меншин в 16 державах, (не рахуючи мандатних територій) і охоплювала близько 30 млн. осіб, які говорять на 36 мовах, що становило в цілому близько 25% населення цих держав. Система захисту меншин, таким чином, спиралася на 18 міжнародних актів (5 спеціальних договорів про меншини з Польщею, Чехословаччиною, Югославією, Румунією і Грецією; 4 мирних договори зі спеціальними розділами про меншини з Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною; 6 декларацій – Албанії, Іраку, Латвії, Литви, Фінляндії та Естонії; Польсько-Данцигська конвенція, Мемельская конвенція і Німецько-Польська конвенція про Верхню Сілезію). Всі ці акти містили положення, яким визнано Лігу в якості спостерігача і гаранта у виконанні їхніх умов [3].

У 1922 році Асамблея Ліги Націй висловила надію, що країни і регіони, які не є сторонами договорів, поширять такий самий захист на своїх громадян. Однак, Асамблея відмовилася прийняти пропозицію розробити універсальний договір, який можна застосовувати до всіх членів, який би передбачав зобов'язання держав-членів по відношенню до меншин.

Лігою Націй було також створено систему мандатів з метою захисту свободи совісті та релігії в колишніх колоніях. Уряди, що контролювали неавтономні території на підставі мандатів, обіцяли забезпечувати матеріальне і моральне благополуччя, а також соціальний прогрес їх жителів. Метою означених дій була підготовка колоній до самостійної державності. Ці території могли стати незалежними лише в разі їх готовності гарантувати захист релігійних, мовних та етнічних меншин, а також права іноземців та свободу совісті. Вони включали Палестину та Йорданію, керовані Британією [4], Сирію і Ліван, керовані Францією, Камерун і Тоголенд, керовані Британією і Францією [5], Руанду, керовану Бельгією (згодом система мандатів еволюціонувала в систему опікунства ООН). Так, зокрема, відповідно до мандату Великобританії на управління Палестиною (колишньої частини Османської імперії) було передбачено створення єврейської держави, про що йдеться у статті 2: «Мандатарій зобов'язується створити в країні такі політичні, адміністративні та господарські умови, які забезпечать створення єврейського національного вогнища, як викладено в преамбулі, і розвиток інститутів самоврядування, а також захист цивільних і релігійних прав усіх жителів Палестини незалежно від національності і релігії». Наступні статті документа були присвячені єврейській імміграції, державному управлінню, доступу до священних місць і будівель релігійного значення, громадській охороні здоров'я, торгівлі та іншим питанням. До мандату додавався меморандум, також схвалений Радою Ліги Націй, в

якому британський уряд підтверджував розуміння того, що положення мандата, що стосуються створення єврейського національного вогнища і сприяння єврейській імміграції, не застосовувалися щодо частини підмандатної території, відомої під назвою Трансйорданії, тобто території на Схід від річки Йордан [6]. Відповідно до мандату Ліги Націй, виданому Франції на управління Тоголенда (текст документа містив 12 статей), було визначено географічні кордони переданої в управління території і зобов'язання держави-мандатарія, які включають такі гідні схвалення цілі, як боротьба з работоргівлею, забезпечення свободи совісті та віросповідання, а також повага до місцевих законів і звичаїв. До мандату додається угода між британським і французьким урядами для визначення межі між двома частинами Тоголенда [7].

Слід зазначити, що система мандатів у межах Ліги Націй сприяла утвердженню прав народів на самовизначення.

Питання захисту прав меншин не втратило своєї актуальності зі створенням ООН, в актах, прийнятих під її егідою знайшли своє закріплення норми стосовно цієї категорії осіб. Зокрема, Загальна декларація прав людини 1948 р. в якості загального принципу містить положення щодо заборони дискримінації за ознакою національності (ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 16) [8]. Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. закріплено, що в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою (ст. 27) [9].

У Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 47/135 від 18 грудня 1992 р.) зазначено, що держави захищають на їхніх відповідних територіях існування та самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних та мовних меншин та заохочують створення умов для розвитку такої самобутності. Особи, що належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин, мають право користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію та відправляти релігійні обряди, а також користуватися своєю мовою у приватному житті та публічно, вільно та без втручання чи дискримінації у будь-якій формі; мають право активної участі в культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті; мають право активної участі у прийнятті на національному і, де це необхідно, регіональному рівні рішень, стосовно тієї меншини, до якої вони належать, або тих регіонів, у яких вони проживають, в порядку, що не суперечить національному законодавству; мають право створювати свої власні асоціації та забезпечувати їх функціонування та підтримувати без будь-якої дискримінації вільні та мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, що належать до інших меншин, а також контакти через кордони з громадянами інших держав, з якими вони зв'язані національними, етнічними, релігійними або мовними зв'язками. Особи, що належать до меншин, можуть здійснювати свої права, в тому числі права, викладені у Декларації, як індивідуально, так і спільно з іншими членами своєї групи без будь-якої дискримінації [10].

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р. (СЄД № 148) покликана сприяти захисту і розвитку історичних регіональних мов і мов меншин. Хартія проголошує цілі і принципи, яких договірні сторони зобов'язуються дотримуватися щодо всіх регіональних мов і мов меншин, які використовуються на їх території, серед яких: повага географічних кордонів кожної мови; необхідність її розвитку; сприяння і / або заохочення використання цих мов у письмовій та усній мові, у суспільному та приватному житті (за допомогою відповідних заходів навчання та освіти, мовних обмінів з іншими державами, де говорять на тих самих або схожих мовах).

Хартія встановлює ряд конкретних заходів для просування регіональних мов та мов меншин у суспільному житті. Ці заходи стосуються таких галузей: освіта, судова влада, адміністративні органи та публічні послуги, засоби масової інформації, культурна діяльність та засоби її здійснення, економічне і соціальне життя, транскордонні обміни.

Згідно Хартії кожна договірна сторона зобов'язується виконувати, як мінімум, 35 пунктів або підпунктів, вибравши їх із перерахованих у ній заходів, включаючи ряд обов'язкових заходів, вибраних із «серцевини» переліку. Крім того, кожна договірна сторона повинна у своїх грамотах про ратифікацію, приєднання або схвалення конкретно вказати, до якої регіональної мови або мови меншин, або офіційної мови, яка не настільки широко використовується на всій або частині її території, будуть застосовуватися вищезначені пункти.

Виконання Хартії контролюється Комітетом експертів, який проводить періодичні перевірки доповідей, що подаються сторонами [11].

Укладена в рамках Ради Європи Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р. (СЄД № 157) покладає зобов'язання на держави-учасниці гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист; створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну

спадщину; заохочувати атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу і вживати ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, що проживають у межах їхньої території, незалежно від їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, зокрема в галузях освіти, культури та засобів масової інформації; забезпечувати повагу прав кожної особи, яка належить до національної меншини, на свободу мирних зборів, свободу асоціації, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії; визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі; зобов'язуються визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право використовувати своє прізвище (по батькові) та ім'я мовою меншини, а також право на їхнє офіційне визнання, відповідно до умов, передбачених у їхніх правових системах; у разі необхідності вживають заходів у галузях освіти та наукових досліджень з метою сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії своїх національних меншин та більшості населення; визнають за особами, які належать до національних меншин, право створювати свої приватні освітні та навчальні заклади і керувати ними; визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини тощо. Рамкова конвенція передбачає механізм нагляду за імплементацією та виконанням Рамкової конвенції, що здійснюється Комітетом Міністрів, якому надає допомогу Консультативний комітет [12].

Питанням, що стосуються національних меншин, приділено увагу у діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі, зокрема в заключному акті НБСЕ від 1 серпня 1975 р. (розд. «Національні меншини або регіональні культури») мова йде про те, що держави-учасниці, визнаючи внесок, який національні меншини або регіональні культури можуть вносити у співробітництво між ними в різних галузях освіти, мають намір у разі, коли на їх території є такі меншини або культури, сприяти цьому внеску з урахуванням законних інтересів їх членів [13].

У Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ 1990 р. держави-учасниці визнають, що питання, які стосуються національних меншин, можуть бути задовільним чином вирішені тільки в демократичних політичних рамках, заснованих на верховенстві закону, в умовах функціонування незалежної судової системи. Ці межі гарантують повну повагу прав людини й основних свобод, рівні права і становище всіх громадян, вільне вираження всіх їх законних інтересів і сподівань, політичний плюралізм, соціальну терпимість і виконання правових норм, що ставлять ефективні перешкоди на шляху зловживання державною владою (ч. IV). Документ передбачає низку прав, які повинні бути визнані за меншинами, зокрема: право повністю і ефективно здійснювати свої права людини й основні свободи без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом; право вільно висловлювати, зберігати і розвивати свою етнічну культурну, мовну чи релігійну самобутність і підтримувати та розвивати свою культуру в усіх її аспектах, не піддаючись будь-яким спробам асиміляції проти своєї волі. На держави-учасниці покладено зобов'язання щодо гарантування означених прав меншин і створення умов для їх належної реалізації, сприяння ефективності національних процедур у цій галузі [14].

У Хартії європейської безпеки (Людський вимір, п. 19) закріплюється, що «захист і сприяння здійсненню прав осіб, що належать до національних меншин, є найважливішими факторами забезпечення демократії, миру, справедливості та стабільності в державах-учасниках і в стосунках між ними. У зв'язку з цим ми знову підтверджуємо наші зобов'язання, зокрема, в рамках відповідних положень Копенгагенського документа 1990 р. з людського виміру, а також нагадуємо про Доповіді Наради експертів з питань національних меншин (Женева, 1991 р.). Повна повага прав людини, включаючи права осіб, що належать до національних меншин, крім того, що є самоціллю, не може підривати, але може зміцнювати територіальну цілісність і суверенітет. Різні концепції автономії, а також інші зазначені в вищезазначених документах підходи, які відповідають принципам ОБСЄ, є засобами захисту і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин у межах існуючої держави. Ми засуджуємо насильство по відношенню до будь-якої меншини. Ми зобов'язуємося вживати заходів по вихованню толерантності та побудови плюралістичних суспільств, де всім, незалежно від їх етнічного походження, забезпечена повна рівність можливостей. Ми підкреслюємо, що питання, які стосуються національних меншин, можуть бути задовільним чином вирішені тільки в демократичних політичних межах на основі верховенства закону...» [15].

Низку актів прийнято на рівні ОБСЄ, зокрема: у Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту 1996 р. було зроблено спробу висвітлити зміст тих прав меншин на освіту, що застосовуються переважно у ситуаціях, які є полем діяльності Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ (далі – ВКНМ). До того ж тлумачення норм було здійснене таким чином, щоб забезпечити послідовність їх застосування. Рекомендації поділені на вісім підрозділів – відповідно до практичних питань освіти. Докладне пояснення Рекомендацій подано у супровідній Пояснювальній записці, яка містить чітке посилання на відповідні міжнародні норми [16].

В Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин 1998 р. пояснюється зміст мовних прав національних меншин та їх застосовність у ситуаціях, з якими зіткнувся у своїй роботі ВКНМ. Крім того, ці стандарти тлумачаться таким чином, що це забезпечує гармонійність їх застосування. Рекомендації поділені на підрозділи, присвячені окремим мовним проблемам, які виникають на практиці. Більш докладні пояснення Рекомендацій містяться в Пояснювальній записці, де зроблено посилання на відповідні міжнародні стандарти [17].

Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті 1999 р. у першу чергу стосуються розробки та уточнення стандартів прав меншин у технічній освіті, мови й участі у суспільно-політичному житті. Вони є спробою роз'яснити порівняно простою мовою і уточнити зміст прав меншин та інших норм загального застосування в ситуаціях, віднесених до компетенції ВКНМ. У рекомендаціях дається пряме тлумачення цих норм, спеціально розраховане на їхнє однакове застосування у відкритих демократичних державах. Набір із двадцяти чотирьох рекомендацій розділений на чотири підрозділи, присвячені, відповідно загальним принципам, участі у прийнятті рішень, самоврядуванню і заходам, що дозволяють гарантувати ефективні форми участі в суспільно-політичному житті. У концептуальному аспекті Лундські рекомендації побудовані за двома основними лініями: участь в управлінні державою в цілому і самоврядування у деяких питаннях місцевого або внутрішнього характеру. Можливі та відомі найрізноманітніші схеми. У деяких рекомендаціях пропонуються альтернативні варіанти. Усі рекомендації підлягають тлумаченню відповідно до загальних принципів. [18].

У 2001 році було розроблено Рекомендації, що сприяють участі національних меншин у виборчому процесі, які мали за мету надання допомоги як урядам, так і організаціям, які представляють або підтримують національні меншини. Цілями цих рекомендацій є: забезпечення ефективної участі національних меншин в органах державного управління шляхом збільшення їх представництва в цих органах. Надати всім учасникам інформацію: про можливі варіанти, що є в розпорядженні в кожній державі при використанні Лундських рекомендацій; про переваги і недоліки різних варіантів; про способи використання конституційних, законодавчих та інституційних спроможностей, рекомендованих для реалізації обраних варіантів. Допомогти державам-учасницям ОБСЄ і Бюро демократичних інститутів та прав людини у забезпеченні однакового застосування в практичному житті кожної країни тих стандартів, на базі яких були розроблені Лундські рекомендації [19].

Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні 2003 р. мають на меті надати державам практичну допомогу в розробці політики і законодавства для того, щоб полегшити використання мов меншин у телерадіомовленні, відповідно до міжнародних узгоджених стандартів і керуючись прикладами передового досвіду. Ряд держав вжили заходів щодо обмеження такого використання шляхом встановлення квот для мовлення на певній мові (зазвичай, мовою основної групи населення, яка визначається як «державна» або «офіційна»). Метою рекомендацій є стимулювання прийняття державами конкретних заходів щодо пом'якшення напруженості, пов'язаної з питаннями національних меншин, і, таким чином, сприяння головній меті ВКНМ – запобігання конфліктам. Рекомендації розділені на чотири підзаголовки, в яких згруповані сімнадцять індивідуальних рекомендацій за загальними принципами, політикою, регулюванням і підтримкою мов меншин. Керівні принципи супроводжуються пояснювальними записками [20].

Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві 2006 р. мають за мету заохочення та сприяння здійсненню державами конкретних заходів, що послабляють напруженість, пов'язану з питаннями національних меншин, і тим самим, у запобіганні конфліктам, у чому й полягає головне завдання ВКНМ.

У Рекомендаціях ідеться про поліцейську діяльність стосовно «національних меншин» у «багатонаціональному суспільстві». На думку експертів, поняття «національні меншини» охоплює широкий спектр груп меншин, включно з релігійними, мовними та культурними, а також етнічні меншини. Рекомендації, в принципі, можуть застосовуватися щодо всіх цих груп. Слід також відзначити, що слово «меншини» вживається в тексті Рекомендацій часом як зручне скорочення і має на увазі вислів «особи, що належать до національних меншин». Рекомендації ставлять за мету надання державам практичних порад щодо розробки політики та законодавства відповідно до міжнародних норм і стандартів та на основі міжнародного досвіду і кращої практики, які можуть врівноважити та задовольнити потреби й інтереси всіх груп населення, включно й осіб, які належать до національних меншин. Безумовно, Рекомендації необхідно втілювати з урахуванням конкретної ситуації в кожній окремій державі, беручи до уваги також і такі фактори, як триваючий процес реформування правоохоронних органів і відповідну поточну ситуацію на місцях. Текст двадцяти трьох окремих рекомендацій об'єднаний у шість підрозділів: загальні принципи; добір кадрів і представництво; навчання і професійний розвиток; взаємодія з етнічними громадами; оперативна робота; попередження та врегулювання конфліктів. Усі рекомендації необхідно тлумачити відповідно до Загальних принципів, викладених у розд. I, які доводять необхідність прийняття державами політики та створення

законодавчої бази в даній сфері і надають відповідні рекомендації. У розділах II–VI уряду, поліції та громадам національних меншин запропоновані конкретні дії. Детальніше роз'яснення кожної рекомендації надано у Пояснювальній записці, що додається і яка містить посилання на відповідні міжнародні стандарти та приклади кращої міжнародної практики. Зasadничою ідеєю рекомендацій є теза про те, що ефективна правоохоронна діяльність у багатонаціональному суспільстві залежить від встановлення відносин довіри, побудованих на основі регулярних контактів і практичного співробітництва між поліцією та меншинами. Користь від такого співробітництва отримують усі сторони, зокрема меншини – від того, що поліція стає більш сприйнятливою до їхніх проблем і більш дієвою до вимог щодо забезпечення особистого захисту і доступу до правосуддя. Покращуються результати діяльності самої поліції, оскільки налагоджене спілкування та співробітництво з населенням є ключовими факторами ефективної правоохоронної діяльності в будь-якій громаді. Інтеграція меншин, як і покращення ефективності поліції, приносять користь державі. Для держав, що прагнуть до інтеграції меншин і водночас до підвищення професіоналізму поліції в наданні правоохоронних послуг населенню, Рекомендації є практичним посібником [21].

Больцанські / Боценські рекомендації про національні меншини в міждержавних відносинах 2008 р. стосуються умов і обмежень, у рамках яких держави можуть підтримувати меншини, які проживають в інших країнах. Мета цих рекомендацій – надати керівництво представникам держав, національних меншин і міжнародних організацій у вирішенні питань, що виникають у контексті міждержавних відносин і які зачіпають інтереси національних меншин, шляхом захисту прав осіб, що належить до них, а також способами, спрямованими на запобігання конфліктів, підтримання міжетнічної злагоди та зміцнення добросусідських відносин.

Вони покликані прояснити, як держави можуть надавати підтримку і допомогу особам, що належать до національних меншин, які проживають в інших країнах, способами, які не ведуть до загострення міжнаціональних або двосторонніх відносин. Зазначають, що, по-перше повага і захист прав національних меншин, відповідно до норм міжнародного права, є відповідальністю держави, на території якої проживає меншість. По-друге, держави можуть виявляти зацікавленість у благополуччі спільнот меншин за кордоном, особливо тих, із якими їх об'єднує етнічна, культурна, мовна або релігійна самобутність, або ж спільна культурна спадщина. Однак у рамках міжнародних правових норм це не передбачає права здійснювати юрисдикцію над населенням, яке проживає на території іншої держави. Держави можуть виявляти свою зацікавленість через надання привілеїв національних меншин за кордоном тільки за результатами консультацій з державою їх проживання, виявляючи належну повагу до принципів територіальної цілісності, суверенітету, дружніх і добросусідських відносин. Держави зобов'язані гарантувати, що їх політика стосовно національних меншин за межами власних кордонів не підриває інтеграційні зусилля держави, на території якої проживає меншість, і не підживлює сепаратистські тенденції.

Слід зазначити, що питання про національні меншини в міждержавних відносинах часто виникають у відносинах між країною проживання меншини і так званою «родинною державою». Це поняття вживається для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні чи культурні характеристики з меншістю населення іншої країни. Рекомендації зосереджують увагу переважно, але не тільки на таких державах. Рекомендації також застосовні до більш широкої категорії країн, які можуть мати зацікавленість у меншинах за межами власних кордонів, ґрунтуючись на зв'язках історичного, релігійного чи мовного характеру, які не обов'язково розглядаються як «родинна держава». До того ж, вживання поняття «родинна держава» стосовно держав і національних меншин є спірним і не має загальноприйнятого наукового або правового визначення.

Тому фрази «родинна держава» і «родинна меншість» не вживаються в тексті Рекомендацій, і вона наводиться в окремих випадках у Пояснювальній записці, коли вони мають додаткову роз'яснювальну цінність. Вживане в даному документі поняття «національна меншина» охоплює широкий спектр груп меншин, включно релігійні, мовні та культурні, а також етнічні меншини, незалежно від того, визнані вони такими чи ні державами, на території яких вони проживають, і не дивлячись на їх офіційне позначення. Рекомендації поширюються на всі вищезазвані групи [22].

Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств 2012 р. ідуть далі, ніж підтримка визнання культури, ідентичності і політичних інтересів меншин, додатково рекомендуючи державам забезпечити налагодження контактів і взаємодії між різними етнічними спільнотами. Рекомендації передбачають, що національні меншини не тільки повинні мати законне право на ефективну участь у загальному управлінні державою, а й що їх участь також має заохочуватися.

Вони мають на меті забезпечити керівництво щодо того, як держави можуть працювати для посилення інтеграції та соціальної згуртованості, одночасно розглядаючи важливе питання захисту і просування прав людини, включаючи права різних спільнот на захист своєї ідентичності. Ніякі загальні рекомендації, які стосуються всіх держав-учасниць, не можуть дати конкретні відповіді щодо змісту окремо взятої державної політики, оскільки ситуація в кожній із держав має свої особливості. Проте в

рекомендаціях визнається, що відповідальність за підтримку процесів інтеграції та здійснення політики інтеграції завжди лежить на державі. Рекомендації об'єднують у собі нормативний і практичний підходи, засновані на досвіді ВКНМ, накопиченому в особливості при роботі з питань національних меншин у контексті перетворень, державного будівництва та консолідації в період після закінчення холодної війни.

Термін «національні меншини», який використовується в Рекомендаціях, стосується широкого спектру груп меншин, у тому числі етнічних, релігійних, мовних і культурних спільнот, незалежно від того, визнаються вони такими в державах свого проживання, і незалежно від позначення, що використовується стосовно них або на яке вони заявляють свої претензії. Крім того, термін «меншість» часто використовується як скорочення терміна «особи, що належать до національних меншин». Це не означає, що всі принципи, права меншин і варіанти політики, представлені в документі, однаково застосовні до будь-якої ситуації. Очевидно, що в той час як основні стандарти прав людини поширюються на всіх, ефективна політика інтеграції певною мірою повинна бути спеціально пристосована для вирішення проблем і задоволення потреб різних груп меншин, які перебувають у різних обставинах. Зміст політики інтеграції може залежати від таких факторів, як чисельні показники, тривалість проживання і географічна концентрація, а також специфічних соціальних, економічних і культурних потреб поряд з іншими міркуваннями. Крім того, при розробці політики інтеграції необхідно визнавати той факт, що багато індивідів мають множинні ідентичності, які можуть бути заявлені різними способами, в різний час і в різних контекстах.

Рекомендації складаються з чотирьох частин: структурні принципи, принципи інтеграції, елементи концепції політики інтеграції й основні напрями політики. Перераховані без будь-якої ієрархії структурні принципи взаємопов'язані і необхідні, хоча вони ніколи не можуть бути повністю досяжні. Вони являють собою цілі, до яких усі держави повинні прагнути, і важко собі уявити, що ефективна політика інтеграції можлива за відсутності зусиль по реалізації цих принципів. Оскільки ці структурні принципи ніколи не можуть бути повністю і назавжди реалізовані, їх недосконале виконання не може бути причиною неприйняття або нездійснення політики інтеграції.

Принципи інтеграції містять основні положення і цінності, які специфічні для інтеграції або є необхідними для формування політики інтеграції. Елементи концепції політики інтеграції встановлюють рамки для розробки і здійснення політики інтеграції, в тому числі механізми, процеси і «наскрізні» теми. Нарешті, основні напрями політики, хоча і не містять вичерпний перелік відповідних областей політики, стосуються основних тематичних міркувань, сформульованих на основі досвіду ВКНМ і включають конкретні приклади в рамках цих областей політики, які повинні бути відібрані й адаптовані до кожної конкретної ситуації [23].

Грацькі Рекомендації про доступ національних меншин до правосуддя 2017 р. пропонують практичний, орієнтований на політику підхід до проблеми доступу до правосуддя для національних меншин. Вони засновані на досвіді роботи ВКНМ з проблем меншин та запобігання конфліктам, включаючи доступ до справедливого правосуддя для осіб, які належать до національних меншин. Цей документ не має на меті бути вичерпним або запропонувати готові варіанти політики. Права меншин та варіанти політики, представлені в цих Рекомендаціях, застосовуються до кожної ситуації однаково, вони мають на меті заохочувати держави запровадити політику щодо доступу до правосуддя, яка полегшить напругу, пов'язану з національністю тим самим слугуючи головної меті ВКНМ щодо запобігання конфліктам [24].

Крім розробки правової основи захисту національних меншин, міжнародне співтовариство докладає зусиль щодо створення інституційної основи співпраці у цій галузі, запровадження відповідних спеціальних посад тощо. Так, Комісією з прав людини, відповідно до резолюції 2005/79 від 21 квітня 2005 р., засновано мандат Спеціального доповідача з питань меншин (згодом мандат було продовжено Радою з прав людини в резолюціях 7/6, 16/6, 25/5 і 34/6. Резолюція 34/6 поновила мандат на умовах, передбачених резолюцією 25/5). Відповідно до мандату (резолюція 25/5 Ради з прав людини) Спеціальний доповідач уповноважений: а) заохочувати здійснення Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, у тому числі за допомогою консультацій з урядами, беручи до уваги чинні міжнародні стандарти та національне законодавство, що стосуються меншин; б) вивчати шляхи і способи подолання існуючих перешкод для повної та ефективної реалізації прав осіб, що належать до меншин; в) виявляти передову практику і можливості для технічного співробітництва з Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини на прохання урядів; г) слідувати гендерній перспективі у своїй роботі; д) тісно співпрацювати і координувати діяльність, уникаючи при цьому дублювання, з відповідними існуючими органами, мандатами і механізмами ООН і з регіональними організаціями; е) брати до уваги думки неурядових організацій з питань, що стосуються свого мандата, і тісно співпрацювати з ними; ф) здійснювати керівництво роботою Форуму з питань меншин, готувати його щорічні наради, представляти доповіді про його тематичні рекомендації, виносити рекомендації щодо майбутніх тем для розгляду відповідно до рішення Ради з прав людини в її резолюції 9/23; г) надавати Раді з прав людини та Генеральній Асамблеї ООН щорічну доповідь про

свою діяльність, включаючи рекомендації щодо ефективних стратегій для більш повного здійснення прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин [25].

У 2007 р. було засновано Форум з питань меншин (резолюція Ради з прав людини 6/15 від 28 вересня 2007 р., поновлена резолюцією 19/23 від 23 березня 2012 р.) [26] в якості платформ для заохочення діалогу і співпраці з питань, що стосуються осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, а також для внесення тематичного та експертного внеску в роботу Спеціального доповідача з питань меншин. Форум виявляє і вивчає передову практику, виклики, можливості та ініціативи з метою подальшого здійснення Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

На регіональному міжнародному рівні – у межах ОБСЄ в 1992 р. засновано посаду Верховного комісара у справах національних меншин, який відстоює права національних меншин, а також займається розслідуванням окремих випадків порушення прав людини. Крім цього, до його функцій входить виявлення ситуацій міжетнічної напруженості, які можуть створювати загрозу миру, безпеці або відносинам між державами-членами ОБСЄ, і сприяння їх швидшому врегулюванню.

Мандат Верховного комісара полягає в тому, щоб забезпечувати раннє попередження і, там де необхідно, на якомога більш ранньому етапі вживати термінових заходів, пов'язаних з проблемами національних меншин, напружених ситуацій, які ще не вийшли зі стадії раннього попередження, але потенційно здатні, на думку Верховного комісара, перерости в конфлікт у регіоні ОБСЄ. Верховний комісар уповноважений: а) збирати й отримувати з будь-якого джерела, в тому числі від засобів масової інформації та неурядових організацій, інформацію про становище національних меншин і ролі причетних до нього сторін; здійснювати оцінку на якомога більш ранньому етапі ролі безпосередньо зацікавлених сторін, характеру напруженості ситуації і пов'язаних з нею останніх подій, а також, коли це можливо, потенційних наслідків для світу і стабільності в регіоні ОБСЄ; відвідувати будь-яку з держав-учасниць та особисто вступати в контакт з безпосередньо зацікавленими сторонами для отримання з перших рук інформації про становище національних меншин і застосовувати превентивну дипломатію [27].

Висновок. Виходячи з вищезначеного необхідно констатувати, що: 1) міжнародним співтовариством, починаючи за часів Ліги Націй, докладається суттєвих зусиль задля створення належної правової основи захисту національних меншин, невід'ємною складовою якої є низка актів універсального і регіонального характеру, які містять основні права, що гарантуються актами у галузі прав людини і, як стверджує професор Мицик В.В., «спеціальні громадянські, політичні і культурні права, які спрямовані на те, щоб меншини могли зберігати свою самобутність, культуру, звичаї, традиції тощо...» (с. 227) [28]; 2) характерною особливістю спеціальних актів, прийнятих у межах ОБСЄ, є акцентування уваги на нагальних питаннях, що мають суттєве значення для захисту прав меншин, зокрема вони стосуються сфери освіти, мовних прав, участі у суспільно-політичному житті, забезпечення політичних прав, доступу до правосуддя тощо. Ці акти не є вичерпними і мають на меті заохочувати держави запровадити заходи щодо захисту меншин у визначених сферах; 3) створення на міжнародному універсальному рівні інституцій у галузі захисту прав меншин є додатковою гарантією забезпечення виконання взятих державами на себе зобов'язань; 4) заснування мандата Спеціального доповідача з питань меншин, запровадження посади Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ з відповідною компетенцією, вселяє віру у представників національних меншин щодо можливості додаткового захисту на рівні міжнародних інституцій. Крім того, слід зазначити, що саме в результаті діяльності Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ було зроблено суттєвий внесок у розвиток правової основи захисту цієї категорії осіб, про що свідчить прийняття низки рекомендацій під його егідою, в яких представлено бачення і поради державам, що стикаються з питаннями забезпечення прав меншин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Права меньшинств международные стандарты и руководство по их соблюдению. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/MinorityRights_ru.pdf.
2. Статут Лиги Наций. URL: <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm> (дата звернення 20.09.2019).
3. С.В. Соколовский. Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты. Система охраны меньшинств Лиги Наций. URL: http://society.polbu.ru/sokolovsky_prava/ch07_all.html (дата звернення 11.09.2019).
4. Mandat pour la Palestine. URL: <https://dl.wdl.org/11572/service/11572.pdf> (дата звернення 14.09.2019).
5. French mandate for Togoland. URL: <https://dl.wdl.org/11571/service/11571.pdf> (дата звернення 12.09.2019).
6. Mandat pour la Palestine. URL: <https://dl.wdl.org/11572/service/11572.pdf> (дата звернення 12.09.2019).
7. French mandate for Togoland. URL: <https://dl.wdl.org/11571/service/11571.pdf>.
8. Всеобщая декларация прав человека URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
9. Международный пакт о гражданских и политических правах. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (дата звернення 20.09.2019).

10. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml (дата звернення 20.09.2019).
11. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (дата звернення 18.09.2019).
12. Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (дата звернення 18.09.2019).
13. Conference on security and co-operation in europe final act Helsinki 1975. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>.
14. Document of the Copenhagen meeting of the conference on the human dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true> (дата звернення 20.09.2019).
15. Хартія європейської безпеки (Стамбул, ноябрь 1999 года). URL: <https://www.osce.org/ru/node/125811?download=true> (дата звернення 10.09.2019).
16. The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32180?download=true> (дата звернення 20.09.2019).
17. The Oslo Recommendations regarding the Linguistic Rights of National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32180?download=true> (дата звернення 22.09.2019).
18. The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32240?download=true> (дата звернення 20.09.2019).
19. Рекомендации, способствующие участию национальных меньшинств в избирательном процессе. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/17569?download=true> (дата звернення 20.09.2019).
20. Guidelines on the Use of Minority Languages in the Broadcast Media. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32310?download=true> (дата звернення 18.09.2019).
21. Recommendations on Policing in Multi-Ethnic Societies. URL: <https://www.osce.org/hcnm/policingrecommendations?download=true> (дата звернення 20.09.2019).
22. The Bolzano / Bozen Recommendations on National Minorities in Inter-State Relations. URL: <https://www.osce.org/hcnm/bolzano-bozen-recommendations?download=true> (дата звернення 12.09.2019).
23. The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies. URL: <https://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines?download=true> (дата звернення 20.09.2019).
24. The Graz Recommendations on Access to Justice and National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm/graz-recommendations?download=true> (дата звернення 10.09.2019).
25. Мандат Независимого эксперта по вопросам меньшинств. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/RES/25/5> (дата звернення 20.09.2019).
26. Резолюция, принятая Советом по правам человека 19/23 Форум по вопросам меньшинств. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/130/43/PDF/G1213043> (дата звернення 20.09.2019).
27. ОБСЕ Хельсинкский документ 1992 года. Вызов времени перемен. 1992. С. 16–20. URL: <https://www.osce.org/ru/mc/39534?download=true> (дата звернення 21.09.2019).
28. Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві: монографія. К.:Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 287 с.

REFERENCES

1. Prava men'shinstv mezhdunarodnye standarty i rukovodstvo po ih sobljudeniju. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/MinorityRights_ru.pdf.
2. Statut Ligi Nacij. URL: <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm> (data zvernennja 20.09.2019).
3. S.V. Sokolovskij. Prava men'shinstv: antropologicheskie, sociologicheskie i mezhdunarodno-pravovye aspekty. Sistema ohrany men'shinstv Ligi Nacij. URL: http://society.polbu.ru/sokolovsky_prava/ch07_all.html (data zvernennja 11.09.2019).
4. Mandat pour la Palestine. URL: <https://dl.wdl.org/11572/service/11572.pdf> (data zvernennja 14.09.2019).
5. French mandate for Togoland. URL: <https://dl.wdl.org/11571/service/11571.pdf> (data zvernennja 12.09.2019).
6. Mandat pour la Palestine. URL: <https://dl.wdl.org/11572/service/11572.pdf> (data zvernennja 12.09.2019).
7. French mandate for Togoland. URL: <https://dl.wdl.org/11571/service/11571.pdf>.
8. Vseobshhaja deklaracija prav cheloveka URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
9. Mezhdunarodnyj pakt o grazhdanskih i politicheskikh pravah. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (data zvernennja 20.09.2019).
10. Deklaracija o pravah lic, prinadlezhashhih k nacional'nym ili jetnicheskim, religiozным i jazykovym men'shinstvam. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml (data zvernennja 20.09.2019).
11. Evropejs'ka hartija regional'nih mov abo mov menshin. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (data zvernennja 18.09.2019).
12. Ramkova konvencija pro zahist nacional'nih menshin. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (data zvernennja 18.09.2019).
13. Conference on security and co-operation in europe final act Helsinki 1975. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>.
14. Document of the Copenhagen meeting of the conference on the human dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true> (data zvernennja 20.09.2019).

15. Hartija evropejskoj bezopasnosti (Stambul, nojabr' 1999 goda). URL: <https://www.osce.org/ru/node/125811?download=true> (data zvernennja 10.09.2019).
16. The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32180?download=true> (data zvernennja 20.09.2019).
17. The Oslo Recommendations regarding the Linguistic Rights of National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32180?download=true> (data zvernennja 22.09.2019).
18. The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32240?download=true> (data zvernennja 20.09.2019).
19. Rekomendacii, sposobstvujushhie uchastiju nacional'nyh men'shinstv v izbiratel'nom processe. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/17569?download=true> (data zvernennja 20.09.2019).
20. Guidelines on the Use of Minority Languages in the Broadcast Media. URL: <https://www.osce.org/hcnm/32310?download=true> (data zvernennja 18.09.2019).
21. Recommendations on Policing in Multi-Ethnic Societies. URL: <https://www.osce.org/hcnm/policingrecommendations?download=true> (data zvernennja 20.09.2019).
22. The Bolzano / Bozen Recommendations on National Minorities in Inter-State Relations. URL: <https://www.osce.org/hcnm/bolzano-bozen-recommendations?download=true> (data zvernennja 12.09.2019).
23. The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies. URL: <https://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines?download=true> (data zvernennja 20.09.2019).
24. The Graz Recommendations on Access to Justice and National Minorities. URL: <https://www.osce.org/hcnm/graz-recommendations?download=true> (data zvernennja 10.09.2019).
25. Mandat Nezavisimogo jeksperta po voprosam men'shinstv. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/RES/25/5> (data zvernennja 20.09.2019).
26. Rezoljucija, prinjataja Sovetom po pravam cheloveka 19/23 Forum po voprosam men'shinstv. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/130/43/PDF/G1213043> (data zvernennja 20.09.2019).
27. OBSE Hel'sinskij dokument 1992 goda. Vyzov vremeni peremen. 1992. S. 16–20. URL: <https://www.osce.org/ru/mc/39534?download=true> (data zvernennja 21.09.2019).
28. Micik V.V. Prava nacional'nih menshin u mizhnarodnomu pravi: monografija. K.:Vidavnično-poligrafichnij centr «Kiïvs'kij universitet», 2004. 287 s.

ДИСКУСІЯ ТА ОБГОВОРЕННЯ
DISCUSSION AND TALKING

УДК 378.147

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-21

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВПЛИВ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ НА ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВИПУСКНИКА ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ (ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ 08 «ПРАВО», СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 081 «ПРАВО»)

Смульська А. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: allasm1@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

АНОТАЦІЯ: у статті зазначено, що виклики часу вимагають підготовки майбутніх правознавців на високому рівні; сьогодні чимало нормативних документів регулює вирішення зазначеної проблеми; зокрема, йдеться, що за спеціальністю 081 «Право» результати навчання мають співвідноситися з компетентностями випускника та надається такий їх перелік: інтегральна компетентність, загальні компетентності, спеціальні (фахові, предметні) компетентності; сучасні тенденції розвитку освіти свідчать про постійне ускладнення змісту освіти та підвищення рівня освітніх стандартів; розробка ідеї саморозвитку особистості є актуальною на сьогоднішній день; для суспільства саморозвиток особистості починає відігравати справді позитивну роль у тому випадку, якщо воно усвідомить цінність, неповторність кожної окремої людини й почне використовувати її сутнісні сили; питанню саморозвитку особистості у різні часи приділяли увагу Сократ, Платон, Аристотель; представники середньовічної філософії, епохи Відродження; кінця XVIII – початку XX ст., дослідники XX ст.; більш-менш активна розробка проблеми саморозвитку в колишньому СРСР розпочалася порівняно недавно (в останній чверті XX ст.) і висвітлювала в той час питання сутнісних сил людини і умови найбільш ефективного використання їх; у сучасній вітчизняній гуманістичній науці до найбільш значних розробок проблеми саморозвитку особистості належать дослідження питань про джерела, рушійні сили і суперечності процесу саморозвитку; отже, історичний експеримент у проблему саморозвитку особистості свідчить про своєрідність її осмислення в різні періоди розвитку суспільства; тож проведений аналіз свідчить про те, що в усіх соціально-економічних формаціях проблема саморозвитку особистості була одним із найважливіших елементів життєдіяльності людини і разом з тим однією з основних соціальних проблем, оскільки вона визначає стосунки індивіда і суспільства, роль і місце індивіда в суспільстві.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: вплив, компетентності, результати навчання, закон, стандарт, саморозвиток особистості, процес, проблема, потреба, індивід, аналіз.

**ОРГАНИЗАЦИОННОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ САМОРАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ
НА ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ВЫПУСКНИКА ПЕРВОГО
(БАКАЛАВРСКОГО) УРОВНЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
(ОТРАСЛЬ ЗНАНИЙ 08 «ПРАВО», СПЕЦИАЛЬНОСТЬ 081 «ПРАВО»)**

Смульская А. В.,

кандидат педагогических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: allasm1@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

АННОТАЦИЯ: в статье указано, что вызовы времени требуют подготовки будущих правоведов на высоком уровне; сегодня немало нормативных документов регулирует решение указанной проблемы; в частности, говорится, что по специальности 081 «Право» результаты обучения должны соотноситься с компетенциями выпускника и предоставляется такой их перечень: интегральная компетентность, общие компетентности, специальные (профессиональные, предметные) компетентности; современные тенденции развития образования свидетельствуют о постоянном усложнении содержания образования и уровня образовательных стандартов; разработка идеи саморазвития личности является актуальной на сегодняшний день, для общества саморазвитие личности начинает играть действительно положительную роль в том случае, если оно осознает ценность, неповторимость каждого отдельного человека и начнет использовать его существенные силы; вопросу саморазвития личности в разные времена

уделяли внимание Сократ, Платон, Аристотель; представители средневековой философии, эпохи Возрождения; конца XVIII – начала XX в., исследователи XX в.; более или менее активная разработка проблемы саморазвития в СССР началась сравнительно недавно (в последней четверти XX в.) и освещала в то время вопрос сущностных сил человека и условия наиболее эффективного их использования; в современной отечественной гуманистической науке к числу наиболее значительных разработок проблемы саморазвития личности принадлежат исследования вопросов об источниках, движущих силах и противоречиях процесса саморазвития; следовательно, исторический экскурс в проблему саморазвития личности свидетельствует о своеобразии ее осмысления в разные периоды развития общества; поэтому проведенный анализ свидетельствует о том, что во всех социально-экономических формациях проблема саморазвития личности была одним из важнейших элементов жизнедеятельности человека и вместе с тем одной из основных социальных проблем, поскольку она определяет отношения индивида и общества, роль и место индивида в обществе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: влияние, компетентности, результаты обучения, закон, стандарт, саморазвитие личности, процесс, проблема, потребность, индивид, анализ.

ORGANIZATIONAL INFLUENCE OF PERSONALITY SELF-DEVELOPMENT ON FORMATION COMPETENCES OF THE GRADUATE OF THE FIRST (BACHELOR) LEVEL OF HIGHER EDUCATION (FIELD OF KNOWLEDGE 08 "LAW", SPECIALTY 081 "LAW")

Smulka Alla,

Associate Professor of the Department
of State Law Disciplines,
candidate of pedagogical sciences,
associate professor,

V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: allasm1@ukr.net

orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1999-3068>

ANNOTATION: the article states that the challenges of time require the training of future lawyers at a high level; today, many regulatory documents regulate the solution of this problem; in particular, the specialty 081 "Law" results of studies should be correlated with the competences of the graduate and given the following list: integral competence, general competences, special (professional, subject) competences; current trends in the development of education indicate a constant complication of the content of education and raising the level of educational standards; the development of the idea of self-development of personality is relevant today; for society, self-development of personality begins to play a truly positive role if it realizes the value, uniqueness of each individual and begins to use its essential powers; the issue of self-development of personality at different times was paid attention to Socrates, Plato, Aristotle; representatives of medieval philosophy, the Renaissance; late XVIII - early XX centuries., researchers of the twentieth century; more or less active development of the problem of self-development in the former USSR began relatively recently (in the last quarter of the twentieth century.) and covered at that time the issues of the essential forces of man and the conditions of their most effective use; in modern domestic humanistic science, the most significant developments in the problem of self-development of the person include the study of questions about the sources, motive forces and contradictions of the process of self-development; therefore, a historical excursion into the problem of self-development of a person testifies to the peculiarity of his thinking in different periods of society; therefore, the analysis shows that in all socio-economic formations, the problem of self-development of the individual was one of the most important elements of human life, and at the same time one of the main social problems, since it determines the relationship of the individual and society, the role and place of the individual in society.

KEY WORDS: influence, competence, learning outcomes, law, standard, personality self-development, process, problem, need, individual, analysis.

Виклики часу, суспільні перетворення та стан вищої освіти вимагають підготовки майбутніх правознавців на високому рівні із застосуванням законодавчих та нормативних приписів. На сьогодні можемо вказати низку документів, які так, чи інакше впливають на вирішення зазначеної проблеми: Конституція України, Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Болонський процес у період до 2020 року – Європейський простір вищої освіти у новому десятилітті (Комюніке конференції європейських міністрів вищої освіти, Льовен та Лювен-ля-Ньов, 28-29 квітня 2009 року), Стандарт вищої освіти за першим бакалаврським рівнем за спеціальністю 081 «Право», Проект Концепції реформування юридичної освіти.

Відповідно до проекту Концепції реформування юридичної освіти метою юридичної освіти є формування **компетентностей** (тут і далі виділення наше – А.С.), необхідних для розуміння природи і функцій права [1].

Відповідно до Стандарту вищої освіти за першим бакалаврським рівнем за спеціальністю 081 «Право» результати навчання мають співвідноситися з **компетентностями** випускника та надається їх перелік: **інтегральна компетентність** (здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми); **загальні компетентності** (охоплюють такі схильності як здатність до абстрактного мислення, застосування знань на практиці, знання предметної сфери та розуміння професійної діяльності, здатність спілкуватися державною та іноземною мовою, навички використання

інформаційних технологій, здатність до навчання, критики і самокритики, до командної роботи та із застосуванням етичних міркувань, до реалізації своїх прав і обов'язків, усвідомлення цінності громадянського суспільства, рівних можливостей та гендерних проблем, збереження та примноження цінностей тощо); **спеціальні (фахові, предметні) компетентності** (здатність застосовувати знання з основ теорії та філософії права, знання і розуміння структури правничої професії та її ролі у суспільстві, повага до честі і гідності людини, знання, розуміння і здатність застосовувати на практиці міжнародні стандарти прав людини, положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини, здатність застосовувати знання зі змісту таких правових інститутів як конституційне, адміністративне і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, кримінальне і кримінальне процесуальне право, здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції, здатність до консультування з правових питань, до самостійної підготовки проектів актів правозастосування, до логічного, критичного і системного аналізу документів) тощо [2].

Закон України «Про вищу освіту» надає такі визначення: **компетентність** – динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» (ст. 1.1.13); **результати навчання** – сукупність знань, умінь, навичок, інших компетентностей, набутих особою у процесі навчання за певною освітньо-професійною, освітньо-науковою програмою, які можна ідентифікувати, кількісно оцінити та виміряти» (ст. 1.1.19) [3].

Отже, сучасні тенденції розвитку освіти свідчать про постійне ускладнення змісту освіти, підвищення рівня освітніх стандартів; вимагають інтеграції суміжних наук, впровадження інформаційних технологій у навчально-виховний процес; швидкої адаптації випускників у світі, що змінюється, здатності до перетворення цього світу, отже – володіння не лише знаннями, але й уміння застосовувати їх у процесі самостійної наукової, дослідницької й творчої діяльності, адже професійний розвиток особистості (фахівця) тісно пов'язаний з особистісним її (фахівця) розвитком (саморозвитком).

Таким чином, можемо стверджувати, що розробка ідеї саморозвитку особистості є актуальною на сьогоднішній день. Проблеми творчого саморозвитку висвітлювалися в наукових працях таких фахівців як В. Андреев, О. Бодаєв, Б. Вульф, І. Демакова, І. Ісаєв, В. Кан-Калик, В. Караковский, І. Колеснікова, О. Леонтьєв, В. Максимов, В. Маралов, А. Мудрик, Л. Новикова, Л. Подимова, Л. Савенкова, Г. Селевко, В. Сластьонін, Ю. Фокін, В. Харкін, В. Якунін та ін. Проблема саморозвитку, а також питання самоосвіти, самовиховання, без яких неможливий саморозвиток, розглянуто також у працях українських учених І. Беха, Є. Бистрицького, О. Кучерявого, В. Лозового, В. Лозової, В. Муляра, І. Мартинюка, Л. Сохань, В. Сухомлинського, І. Чхеайло, В. Шкоди та інших. Проте можна стверджувати, що тема саморозвитку ще розроблена недостатньо й потребує подальших досліджень.

Саморозвиток, який, з одного боку, є безперервним процесом розвитку й удосконалення індивіда, є показником і одночасно умовою особистої зрілості, однією з найнеобхідніших потреб людини, умовою й гарантією її свободи. З іншого боку, саморозвиток особистості повсякчас належав до кола проблем, які визначали сутність будь-якої суспільно-економічної формації, тому що ефективна діяльність кожної з них значною мірою зумовлена тим, на яких принципах ґрунтуються стосунки індивіда й суспільства, яку роль і місце посідає в цих стосунках особистість – творець соціальної дійсності, наскільки повно суспільство використовує її потенційні можливості, різноманітні якості (знання, вміння та ін.).

Для окремого індивіда саморозвиток постає як проблема з того часу, відколи він відчуває себе не лише складовою частиною суспільства, а й усвідомлює свою індивідуальність у процесі взаємин з іншими шляхом обміну сутнісними силами, тобто почуттями, емоціями, вміннями, навичками, знаннями, здібностями, потребами.

Що ж до суспільства в цілому, то для нього саморозвиток особистості починає відігравати справді позитивну роль у тому випадку, якщо воно усвідомить цінність, неповторність кожної окремої людини й почне використовувати її сутнісні сили.

До ХХ ст. саморозвиток особистості не розглядався як окреме питання теорії, однак завжди перебував серед проблем, що визначали сутність кожної соціально-економічної формації, у зв'язку з чим різні її аспекти досліджувалися багатьма мислителями, яких хвилювали питання про стосунки індивіда й суспільства, про місце й роль у цих стосунках особистості. Пошуки основних методологічних підходів до ефективного розв'язання їх містилися ще у філософських працях античних авторів.

Давньогрецьким мислителем Сократом (приблизно 470 – 399 рр. до н.е.) було створено концепцію особистості, згідно з якою людина, незалежно від походження, спроможна (незважаючи на зовнішній вплив) постійно розвиватися завдяки своєму потенціалу, удосконалювати свою особистість, жити для пізнання й творення добра. Основною умовою саморозвитку Сократ вважав самопізнання, яке відбувається в процесі систематичного «поринання» у себе, самозаглиблення, порівнювання себе з іншими. Крім того, у процесі самопізнання виявляються й притаманні кожній особисті недоліки. І, лише

пізнавши себе, виявивши, як свої недоліки, так і нові сили й можливості, можна діяти відповідно, позбавляючись перших і реалізуючи другі.

Зовсім інших поглядів на роль особистості і умови її саморозвитку дотримувався Платон (428 або 427 – 348 або 347 рр. до н.е.). На його переконання, суспільна природа людини недосконала, її складники суперечливі, що зумовлює неврівноваженість індивідуального буття. Отже, окремий індивід не міг бути самодостатнім, і потребує колективної опори у вигляді держави, яке сприяє розвитку його природних здібностей.

Позицію Платона стосовно призначення людини певною мірою поділяв Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.), але з урахуванням її походження. На його думку, сфера діяльності представників вільних верств населення визначена задалегідь, і найбільш широкі можливості для саморозвитку надає дозвілля, яке сприяє розвитку різноманітних здібностей індивіда; що ж до рабів, то відповідно до своєї природи вони повинні займатися такими справами, які їм буде призначено, в результаті у них відсутні умови для саморозвитку. При цьому філософ підкреслював суперечливий характер саморозвитку. Так, з одного боку, виконуючи якусь справу, людина з часом набуває в ній високої майстерності, ефективно упредметнює свої сутнісні сили. З іншого – потяг індивіда до сфери діяльності, в якій вона може виявити свої здібності, зумовлює його залежність від неї.

Таким чином, антична філософська думка при вирішенні питання про сутність людини та механізми її розвитку накреслила декілька варіантів його розв'язання, на відміну від періоду пізньої античності та середньовіччя, який виявився значно обмеженішим у цьому плані у зв'язку з існуванням могутньої цілісної соціокультурної основи, а саме – єдиної релігії. Відповідно до неї, все існуюче не лише перебуває в нерозривному зв'язку, але й підпорядковане світовому розуму – Богу, Абсолюту, який є цілковитою досконалістю й абсолютною істиною. Тому кожен окремий індивід повинен узгоджувати з цим єдиним авторитетом свої ідеї, уявлення, дії та поведінку, співвідносити культурні й суспільні цінності, внаслідок чого практично втрачали значення конкретні прояви життя, притаманні особистості індивідуальність і оригінальність.

Своєрідно вирішила середньовічна філософія й проблему індивідуального буття, духовного самозаглиблення й свободи волі, розв'язання якої втілювалося у вченні про спасіння душі. Ідеологи християнства вважали можливим «спасіння душі» лише за допомогою зовнішньої сили – Бога; звідси випливала непотрібність і навіть шкідливість свободи волі, прояви якої розцінювалися як гріховність.

Характерним у цьому плані є вчення, створене Августином (354 – 430 рр.), згідно з яким у світі існують дві держави – небесна і земна, перша з яких створена любов'ю до Бога, доведеною до презирства до самого себе, а друга – любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога. У земній державі панують зло, насильство і несправедливість, породжені свободою волі, від якої слід звільнитися, очиститися; спасіння ж душі полягає в пошуках Бога й реалізації його замислу – творити благо. Але «очищення» від свободи волі автоматично передбачає звільнення від власної індивідуальності, неповторності, унікальності, тобто від рис, за які суспільство повинно шанувати людину.

Нові погляди на буття суспільства і його відносини з індивідом, на природу людини і її призначення запропонувала епоха Відродження: за своєю суттю людина є божим творінням, але й одночасно вона уподібнена Богу. Призначення людини – праця, завдяки якій вона, з одного боку, догоджає Богові, а з іншого – досягає особистого щастя.

Важливе значення в цей час надавалося питанню про природну нерівність і людську рівність: визнаючи вихідну нерівність, зумовлену, з одного боку, неоднаковими здібностями й індивідуальними відмінностями між людьми, а з іншого – різним походженням, філософи-гуманісти стверджували, що людина своїми зусиллями може компенсувати недодане їй Богом. Таким чином, багато в чому людська доля залежить від самої особистості, від її спроможності самовдосконалюватися, набувати необхідних якостей і реалізовувати їх відповідно до індивідуальних інтересів на благо всього суспільства, заслуговуючи за це від нього і від Бога належну шану.

Згідно з І. Кантом, відповідно до закону причинності будь-яке явище неодмінно є наслідком іншого; але цей закон не поширюється на людину, обдаровану розумом, який (розум) спроможний визначати мету, навіть і таку, прикладів якої до того ще не існувало. Воля ж не що інше, як практичний розум, тобто, здатність обирати лише ту мету (ціль), яку розум визнає необхідною, а значить, доброю, оскільки сенс життя людини, її призначення полягає в тому, щоб творити добро. Отже І. Кант створював ідеальну модель саморозвитку особистості й водночас піддавав сумніву можливість її втілення в практичному суспільному житті [4].

Надалі (кінець XVIII – початок XX ст.) простежуються два головні підходи до дослідження проблеми саморозвитку особистості, один з яких базувався на ідеї про силу людського розуму, і розглядав саморозвиток як першочергову умову ефективності життєдіяльності суспільства. Його представниками були В. Гумбольдт (ідея про велич людини, яка схильна до добра за своєю природою, з притаманною їй потребою найширшого розкриття власних можливостей у процесі особистої діяльності й обміну з іншими, рівними собі індивідами); К. Маркс (праця – головна сфера саморозвитку людини, сутність якої

визначається системою суспільних відносин у певний час; віра в людський розум як головний чинник подальшого процесу саморозвитку); М. Вебер (професійний саморозвиток особистості – головна умова ефективного функціонування економічної, соціальної та культурно-духовної сфер суспільства, а водночас і запорука матеріального добробуту індивіда, його морального задоволення та сумлінного виконання релігійного обов'язку перед Богом).

Серед представників другого напрямку (напряму «філософії життя») слід відзначити А. Шопенгауера (вся навколишня реальність є результатом дії всеосяжної, але хаотичної світової волі, внаслідок чого людина існує в царстві випадковостей і помилок, чим зумовлений її егоїзм; викоренити його можна шляхом обмеження власної «свобідної волі», тим самим відмовившись від своєї індивідуальності); Ф. Ніцше (існуючий раніше зразок особистості вичерпав себе, і йому на зміну має прийти новий тип – «надлюдина», саморозвиток і самореалізація якої полягає у встановленні диктату своєї волі над волею інших людей); А. Адлера (саморозвиток є протиположним властивому індивіду почуттю неповноцінності); З. Фрейда (саморозвиток і самореалізація закладена в самому біологічному началі особистості).

Серед дослідників, які у XX ст. зробили найвагоміший внесок у становлення і розвиток проблеми саморозвитку особистості, особливе місце належить представнику гуманістичної філософії А. Маслоу і його роботі «Самоактуалізація» [5], що містила докладний аналіз виконаних на той час розробок із цього питання і яка фактично стала першою спробою дати коротке системне уявлення про саморозвиток.

Дослідник визначив низку сутнісних характеристик саморозвитку особистості. По-перше, він є живим і безперервним переживанням, під час якого «Я» індивіда розвиває саме себе; по-друге, це безперервний процес самовдосконалення шляхом вибору, якому притаманні напруження волі, подолання страху тощо; по-третє, вона є діями, узгодженими з «внутрішнім голосом», що передбачає відповідальність особистості за її наслідки перед собою, сім'єю, суспільством. Дії ж, зумовлені лише зовнішніми умовами (усталеними традиціями, поглядами інших людей), не можуть бути саморозвитком.

Зазначена робота А. Маслоу стала своєрідним поштовхом до подальшого активного дослідження різних аспектів проблеми саморозвитку (зокрема, політичного саморозвитку, саморозвитку в дозвіллі, етики саморозвитку тощо) широким колом науковців (К. Роджерс, С. Муньє, М. Каплан, І. Фрідман та інші).

Більш-менш активна розробка проблеми саморозвитку в колишньому СРСР розпочалася порівняно недавно (в останній чверті XX ст.) і висвітлювала в той час питання сутнісних сил людини і умови найбільш ефективного використання їх, зокрема у сфері культури (О. Волченко, І. Надольний, Л. Коган та інші).

У сучасній вітчизняній гуманістичній науці до найбільш значних розробок проблеми саморозвитку особистості належать дослідження питань про джерела, рушійні сили і суперечності процесу саморозвитку (В. Коцюбинський, А. Чаплигін та інші); історичні типи саморозвитку (З. Фрайбург); психологічні аспекти саморозвитку в умовах науково-технічної революції (В. Паригін) та присвячені філософсько-культурологічному аналізу цієї проблеми (В. Муляр).

Таким чином, історичний екскурс у проблему саморозвитку особистості свідчить про своєрідність її осмислення в різні періоди розвитку суспільства. Ця проблема, понятійно відображена лише в наш час, завжди була актуальною, але процес її становлення неможливо розглядати як щось таке, що з епохи в епоху дедалі більше наближалось до остаточного вирішення, оскільки моделі, форми саморозвитку особистості детермінувалися існуючими соціально-економічними формаціями.

Сучасними науковцями саморозвиток особистості визначається як «індивідуальний процес практичного втілення сутнісних сил особистості в практичній діяльності», що ґрунтується «на їх адекватному самопізнанні та самооцінці». Він посідає чільне місце в системі потреб особистості й виступає для неї сенсожиттєвим процесом. Засади саморозвитку містяться в самому людському бутті індивіда, яке породжує низку суперечностей.

Саморозвиток особистості є процесом, який здійснюється під впливом суперечностей індивідуального буття особистості й має різні ступені та напрями, кожен з яких виникає під час розв'язання особистістю суперечностей попередньої її життєдіяльності й одночасно містить у собі в прихованому вигляді нову суперечність, з подоланням якої пов'язаний вихід сутності саморозвитку особистості на наступний рівень чи напрям.

Разом з тим переконаємося, що необхідність формування компетентностей в цілому у майбутніх правознавців є надзвичайно важливою, адже застосування їх у різних професійних ситуаціях характеризує професійну мобільність фахівця та обов'язково пов'язане із успіхом особистості в сучасному світі. Бажання успіху на сучасному ринку праці є тим мотиваційним компонентом, що штовхає майбутнього правознавця до професійного **саморозвитку**. Це така особистість, що зі здобуттям диплома про вищу освіту не зупинилася, не застигла у своєму розвитку, а яка продовжує наполегливо працювати над власним розвитком, уміє самостійно здобувати необхідні знання, критично мислити та може навчити інших, здатна активно й творчо діяти, може гнучко пристосовуватися до обставин, що

змінюються, і запитів суспільства, наділена вміннями й навичками **саморозвитку, самоаналізу, самоконтролю та самооцінки.**

Варто також враховувати синергетичний підхід у формуванні компетентностей майбутніх правознавців. Зокрема тому, що він може пояснити успіх або невдачу професійного становлення майбутнього фахівця під впливом ситуативних чинників навчання та полягає в тому, щоб узагалі посилити самоорганізацію студентів, створити саморозвивальне середовище тощо. Оскільки на індивідуальне становлення особистості впливає багато чинників, то, знову ж-таки, варто не ігнорувати ні вплив суспільного середовища, ні потенціал саморозвитку особистості.

В.І. Гришко у своєму дисертаційному дослідженні веде мову про (базові) компетентності й дає їхнє визначення як комплексу освітніх досягнень майбутнього правознавця, які характеризуються стійкістю позитивних мотивів професійного **саморозвитку** і засновані на досвіді професійно орієнтованої діяльності [6].

Вмотивованість на професійний **саморозвиток** – це взагалі ціль виховання майбутнього фахівця,

Крім того, відповідно до п. 3 Національної доктрини розвитку освіти держава повинна забезпечувати (...) розвиток (...) навичок **самостійного** наукового пізнання, **самоосвіти** і **самореалізації** особистості та відповідно до п. 17 безперервність освіти реалізується шляхом (...) формування потреби та здатності особистості до **самоосвіти** [7].

Отже, аналіз саморозвитку особистості не може завершитися якимось конкретним визначенням її сутності, а передбачає послідовну низку таких визначень, які весь час змінюються, «рухаються», доповнюють одне одного.

Проблема саморозвитку особистості набула надзвичайної гостроти в наш час, і в нашій країні зокрема, зовсім не випадково. Сучасне розвинуте суспільство, досягнувши високого рівня матеріального добробуту, остаточно так і не вирішило питань, пов'язаних з духовними потребами, зокрема, питання сенсу життя індивіда і суспільства, про суперечності між досягненнями людського розуму і глибоким песимізмом щодо майбутнього людства, зростання цінності вільного часу і ефективного використання його тощо.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що в усіх соціально-економічних формаціях проблема **саморозвитку** особистості була одним із найважливіших елементів життєдіяльності людини і разом з тим однією з основних соціальних проблем, оскільки вона визначає стосунки індивіда і суспільства, роль і місце індивіда в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Концепції реформування юридичної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aphd.ua/proekt-kontseptsi-reformuvannia-iurydychno-osvity>.
2. Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.
3. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 1 липня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1556-18>.
4. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; пер. с нем. ; предисл. И. Евлампиева. – М. : Эксмо; СПб: Мидгард, 2007. – 1120 с.
5. Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности. – 1982. – С. 108–118.
6. Гришко В.І. Формування базових компетентностей майбутніх правознавців у процесі фахової підготовки: дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Рівне, 2016. – 299 с.
7. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти № 347/2002 від 17.04.2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

REFERENCES

1. Proekt Konceptsiyi reformuvannya yuridichnoyi osviti [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://aphd.ua/proekt-kontseptsi-reformuvannia-iurydychno-osvity>.
2. Standart vishoyi osviti Ukrayini: pershij (bakalavrskij) riven vishoyi osviti, galuz znan 08 «Pravo», specialnist 081 «Pravo» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf>.
3. Zakon Ukrayini «Pro vishu osvitu» № 1556-VII vid 1 lipnya 2014 roku [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1556-18>.
4. Kant I. Kritika chistogo razuma / I. Kant ; per. s nem. ; predisl. I. Evlampieva. – M. : Eksmo; SPb: Midgard, 2007. – 1120 s.
5. Maslou A. Samoaktualizaciya / A.Maslou // Psihologiya lichnosti. – 1982. – S. 108–118.
6. Grishko V.I. Formuvannya bazovih kompetentnostej majbutnih pravoznavciv u procesi fahovoyi pidgotovki: dis. ... kand.ped.nauk: 13.00.04. – Rivne, 2016. – 299 s.
7. Ukaz Prezidenta Ukrayini «Pro Nacionalnu doktrinu rozvitku osviti № 347/2002 vid 17.04.2002 roku [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

РЕЦЕНЗІЇ
REVIEWS

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-22

РЕЦЕНЗІЯ

на монографічне дослідження Пядишева Володимира Георгійовича «Актуальні проблеми міжнародно-правового забезпечення діяльності поліції ООН у складі міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки» за редакцією доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України М. О. Баймуратова / «Одеський державний університет внутрішніх справ». – Одеса: Фенікс, 2018. – 455 с.

Монографічне дослідження Пядишева В.Г. «Актуальні проблеми міжнародно-правового забезпечення діяльності поліції ООН у складі міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки» присвячене одній з нагальних та вельми актуальних тем сьогодення. Завершення «холодної війни» тим чи іншим чином обумовило не тільки зростання кількості локальних збройних конфліктів, але й поширення серед них внутрішньодержавних конфліктів з їхніми складними особливостями, які гальмують врегулювання конфлікту, що має наслідком затягування термінів міжнародних операцій з підтримання миру, в яких беруть участь і правоохоронці України.

У роботі розглянуто внутрідержавні локальні збройні конфлікти, як різновид гуманітарної кризи, їхня телеологія та наслідки. Визначаються протиріччя між всесвітньо визнаними принципами мирного співіснування держав. Розрізняються декларовані та фактичні цілі гуманітарних інтервенцій. Аналізується місце міжнародних операцій з підтримання миру в системі операцій на користь миру. Розглядається роль, міжнародно-правова регламентація та ефективність діяльності поліції ООН у складі операцій з підтримання миру. Особлива увага приділяється висвітленню розвитку організованої злочинності та транснаціонального тероризму в зонах локальних збройних конфліктів та міжнародно-правовим напрямом підвищення ефективності поліції ООН у боротьбі з ними. Паралельно уточнюється понятійний апарат щодо висвітлення зазначених аспектів.

Монографія є першою національною роботою, що охоплює всі рівні міжнародно-правових аспектів, які визначають ступінь готовності поліції ООН до ефективного виконання завдань щодо забезпечення стійкого миру у постконфліктній державі.

Зміст роботи відповідає її назві. Структура дослідження є логічною, висновки кореспондують поставленим автором задачам.

Фактологічні дані, що покладені в основу для формулювання відповідних рекомендацій автора щодо вдосконалення міжнародно-правового забезпечення діяльності поліції ООН, були запозичені з численних джерел, зокрема, з офіційних звітів профільних служб ООН, звітів правозахисних організацій тощо.

Монографічне дослідження В. Г. Пядишева має теоретичне значення, оскільки сприятиме стимулюванню міждисциплінарних досліджень проблем взаємовідносин між державами, між державою і соціальними спільнотами (етнічними, конфесіональними) в галузі захисту прав людини, розширюватиме наукове поле теорії міжнародного права.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що сформульовані в ньому висновки і рекомендації можуть бути використані при коригуванні чинних та при розробці нових міжнародно-правових актів, що сприятимуть встановленню стійкого миру взагалі та ефективності правоохоронної діяльності у державах після тривалих внутрішніх збройних конфліктів. Теоретичний зміст роботи та емпіричні дані можуть бути використані в навчальних курсах з міжнародного права, міжнародного гуманітарного права, міжнародної діяльності правоохоронних органів України.

Теоретичні здобутки В. Г. Пядишева тісно пов'язані з його практичними рекомендаціями, оскільки книга в цілому має праксеологічну спрямованість: забезпечення ефективної роботи міжнародних поліцейських у постконфліктних державах – через вдосконалення міжнародно-правової основи забезпечення міжнародних операцій з підтримання миру.

Автор пропонує розглядати локальний збройний конфлікт, як антропогенну гуманітарну кризу, яка не тільки несе тяжкі наслідки для місцевого населення та дестабілізацію ситуації в державах навколишнього оточення. Вона також загрожує безпеці миру в усьому світі.

Вникаючи до онтології найстарішого засобу врегулювання внутрідержавного конфлікту ззовні гуманітарних інтервенцій – та їхнього наукового тлумачення в науці, автор розробив систему розмежування дійсних гуманітарних інтервенцій, «псевдо-гуманітарних» інтервенцій та гуманітарних «псевдо-інтервенцій». Стосовно цього автор робить два висновки. Через інертність формальних процедур та інших механізмів ООН гуманітарні інтервенції і надалі залишатимуться найбільш оперативним засобом припинення гуманітарних катастроф, як наслідків внутрідержавних збройних конфліктів. При цьому, незалежно від того, чи була інтервенція дійсно гуманітарною або ні, стійкого

миру у проблемній державі не можна домогтися без наступного проведення міжнародної операції з підтримання миру, санкціонованої Радою Безпеки ООН.

Визначаючись з легітимністю гуманітарних інтервенцій (також і силових операцій ООН), необхідно мати на увазі визнані світовою спільнотою принципи мирного співіснування держав. Отже, дотримання принципу незастосування сили і загрози силою, а також принципу непорушності державних кордонів, ніби виключає можливість здійснення інтервенції, необхідної з точки зору забезпечення принципу поваги прав людини і основних свобод, які порушуються стосовно певної групи населення. Однак, автору вдалося сформулювати поняття компліментарності і протиріччя зазначених принципів мирного співіснування держав, а також запропонувати відповідні критерії розв'язання протиріч.

Досліджуючи міжнародні операції з підтримання миру і безпеки, В. Г. Пядишев, перш за все, визначає їхнє місце в усій системі міжнародних операцій на користь миру. При цьому він акцентує увагу на неприпустимій плутанині з відповідними термінами, пропонуючи користатися визнанням ООН тезаурусом для всього спектру операцій на користь миру, виключивши з наукового застосування терміни «миротворчість» та «миротворець», які наразі в Україні мають семантичне наповнення, що повністю відрізняється від такого ж розуміння в ООН – дипломатична діяльність на користь миру.

Автор доводить, що в умовах внутрішнього збройного конфлікту, особливо, коли конфлікт охоплює державу в цілому, контроль місцевих правоохоронних органів над оперативною обстановкою через низку причин слабшає або зникає повністю. Тому кримінальна складова починає диктувати суспільству свої умови. Отже, відновлення правопорядку в державі місцевими силами стає неможливим. Саме це, на думку В. Г. Пядишева, визначає вимогу, що у складі міжнародної операції з підтримання миру не тільки має працювати поліцейський компонент. Додатково до звичайних своїх завдань: створення та навчання місцевої поліції, – він повинен безпосередньо виконувати функції підтримання правопорядку. Для цього він повинен бути наділений правом здійснення виконавчої влади, правом на носіння і використання табельної вогнепальної зброї. Це має бути введено до мандату операції відповідною резолюцією Ради Безпеки ООН.

Пядишев В. Г. проаналізував найбільш поширені та небезпечні види злочинності у зонах відповідальності міжнародних операцій з підтримання миру: торгівля людьми і людськими органами та незаконний обіг наркотичних речовин. Встановлені типові проблеми у боротьбі з ними. Зроблено висновок, що поліція ООН принципово не готова до їх подолання без додаткових дій на всіх стадіях операції: планування, розвиток, здійснення, завершення. Зазначені дії потребують міжнародно-правового санкціонування з боку Ради Безпеки ООН та містять наступне: спеціалізований відбір та додаткова підготовка офіцерів для участі в міжнародній операції; інформаційна взаємодія Департаменту операцій ООН з підтримання миру з міжнародними організаціями попередження злочинності (на стадії підготовки мандату операції); взаємодія поліції ООН на терені операції з поліціями держав, до яких потрапили емісари організованої злочинності з терену операції; взаємодія поліції ООН з неурядовими організаціями тощо.

Автором окремо проаналізовані особливості сучасного транснаціонального тероризму та визначено його феномен – готовність, незалежно від рівня розвитку держав, здобувати в них для себе різноманітні ресурси: начальницький склад, «гарматне м'ясо», «живий товар» на продаж, площі для сівби наркотичних рослин, шляхи наркотрафіку, лабораторії, наукові фахівці, охоронці тощо.

Аналізуючи численні матеріали, В. Г. Пядишев робить висновок, що після довготривалого збройного конфлікту молоді екс-комбатанти, не зважаючи на діяльність програми «роззброєння-демобілізація-реінтеграція», у значній кількості потрапляють до лав організованої злочинності, по-перше, через неврахування програмою психологічного чинника особи, що після війни втратила суспільний статус, по-друге, оскільки вона залишається сам-на-сам з нав'язливими пропозиціями з боку організованої злочинності. Для виключення цього автор пропонує від початку операції в якості продовження зазначеної програми – створення добровільних товариств забезпечення правопорядку з числа екс-комбатантів – під пильним наглядом поліції ООН. Зазначені дії після детального опрацювання також потребують санкціонування резолюцією Ради Безпеки ООН.

Пядишев В. Г. робить висновок, що онтологія внутрішнього локального збройного конфлікту є далеко не повною без врахування тотальної корупції на всіх шаблях місцевої влади (зокрема, у поліції, в суді тощо), що є найзначнішою перешкодою в діяльності поліції ООН. Автор аналізує чинники, що сприяють розповсюдженню місцевої корупції, та пропонує заходи захисту нового покоління місцевої поліції від вимушеного потрапляння до неї.

Грунтуючись на історії та теорії розвитку корупції в державах різного рівню розвитку, автор досліджує корупційні злочини у складі міжнародних організацій, що покликані сприяти розвитку постконфліктних держав. Тут йдеться про розкрадання міжнародних фондів розвитку проблемної держави, обмін зброї, боєприпасів та палива на місцеві ресурси: золото, діаманти, слонову кістку, наркотики. Автор робить висновки, що корупція іманентна навіть таким міжнародним організаціям та що причиною, що ті ж самі особи, яких було викрито, як корупціонерів, в одних постконфліктних

держав, після цього виявляються корупціонерами в інших, є безкарність, ґрунтована на протекціонізмі. Автор пропонує надавати зазначеним корупційним злочинам статус військових та передавати їх під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, що не підконтрольний ООН.

Пядишев В. Г. зазначає, що, незважаючи на комплекс заходів, які ООН намагається проводити вже декілька десятиріч, досі не закрита найганебніша сторінка історії операцій ООН з підтримання миру – продовжуються кримінальні злочини (здебільшого сексуальні, але є й вбивства) представників міжнародного складу операцій проти місцевого населення та біженців. За рік нараховуються сотні проявів, про що свідчать публікації неурядових організацій та місцевої преси. Але до суду доходять одиниці. Автор доводить, що саме безкарність підтримує ганебний рейтинг. З метою організації ефективної боротьби він наполягає на необхідності надати службам внутрішніх розслідувань міжнародних операцій право здійснювати розслідування у кримінальних справах (досі вони розслідують тільки адміністративні правопорушення), надати тяжким кримінальним злочинам проти місцевого населення та біженців з боку представників міжнародних організацій, що покликані сприяти розвитку постконфліктної держави, статус військових злочинів та передати ці злочини також під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, що не підконтрольний ООН. Зазначені рішення потребують обговорень на рівні департаментів ООН з операцій з підтримання миру, польової підтримки, Шостого комітету Генеральної Асамблеї ООН та санкціонування резолюцією Генеральної Асамблеї.

Без сумніву значним теоретичним здобутком В.Г. Пядишева є розкриття складної та суперечливої телеології внутрідержавного локального збройного конфлікту, яка містить не тільки взаємовиключні цілі антагоністичних боків конфлікту та мету світової спільноти врегулювати конфлікт, але також приховані цілі багатьох суб'єктів на терені та поза його межами: держав, що визначають існування та продовження міжнародної операції з підтримання миру, корумпованих місцевих посадовців різних рівнів, злочинних угруповань, місцевих ЗМІ, корумпованих представників міжнародних організацій, структур транснаціонального тероризму, тощо.

У цілому робота вражає одночасно широтою охоплення проблем у діяльності поліції ООН, глибиною теоретичного дослідження та змістовністю практичних рекомендацій. Робота ґрунтується на значній кількості наукових монографій, наукових та професійних періодичних видань, статутних документів, звітів міжнародних організацій, випусків ЗМІ, сайтів неурядових правозахисних та інших організацій із США, Європи, Африки, Азії, Австралії.

Завідувач кафедри міжнародного
і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
д.ю.н., професор

Т.Л. Сироїд

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 28

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: В. Ю. Радівілова

Підписано до друку 27.11.2019 р. Формат 60×84 1/8

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 22,2. Обл.-вид. арк. 25,80

Наклад 100 пр. Зам. №

Ціна договірна

Україна, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №3367 від 13.01.2009 р.